

ISSN 2227-6521

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University

Серія

“Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи”

Series

“Sociological studies
of contemporary society:
methodology, theory, methods”

Випуск 40

Заснован 1983 р.

Харків
2018

У Віснику опубліковані результати теоретичних та емпіричних досліджень сучасного суспільства відомих українських та зарубіжних учених, а також молодих науковців. Акцентовано увагу на актуальних проблемах та перспективах розвитку пострадянської соціології в умовах соціальних невизначеностей. Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів соціологічних спеціальностей та всіх, хто цікавиться соціологічною проблематикою. Видання є фаховим угалюзі соціологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України № 315 від 16.05.2016 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 10 від 29. 10. 2018 р.)

Головний редактор:

Бакіров Віль Савбанович – доктор соціологічних наук, академік НАН України, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна.

Відповідальний редактор:

Сокур'янська Людмила Георгіївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна.

Технічний редактор:

Остроухова Анна Сергіївна – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна.

Редакційна колегія:

Голіков Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, доцент, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна;

Зелінська Марія – доктор гуманітарних наук в галузі соціології, професор, Інститут соціології Університету Зеленої Гури, вул. Ліцеальна 9, Зелена Гура, 65-417, Польща;

Клочко Маріанна – доктор філософії в галузі соціології, професор кафедри соціології, Державний університет штату Огайо (США);

Лисиця Надія Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор, кафедра економіки та меркетингу, Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця;

Мусієздов Олексій Олександрович – доктор соціологічних наук, професор, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна;

Ніколаєвська Алла Михайлівна – кандидат соціологічних наук, доцент, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна;

Ніколаєвський Валерій Миколайович – кандидат філософських наук, доцент, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна;

Пилипенко Валерій Євгенович – доктор соціологічних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України, вул. Шовковична, 12, Київ 01021, Україна;

Ротман Давид Генрихович – доктор соціологічних наук, професор, Білоруський державний університет, м. Мінськ, пр. Незавісності, 4, Мінськ 220030, Республіка Білорусь;

Рущенко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор, кафедра соціології та політології, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», вул. Кирпичова, 2, Харків 61002 Україна;

Сорока Юлія Георгіївна – доктор соціологічних наук, професор, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна;

Тамаш Пал – доктор філософії в галузі соціології, професор, Інститут соціології Угорської академії наук, площа Сеченій Іштан 9, Будапешт 1051, Угорщина;

Шудло Світлана Андріївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, вулиця Івана Франка, 24, Дрогобич 82100, Львівська область, Україна.

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет.

Тел.: 707-53-89; 707-54-90.

e-mail: sokuryanska@karazin.ua; anna.ostrouhova@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/ssms>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21558-11458Р від 21.08.2015

ЗМІСТ

Содержание	4
Contents	5
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ	
Ташенко А. Ю., Яковенко Ю. І. Блиск та убогство метафор у мові соціології	6
Кононов І. Ф. Поняття цивілізації в наукових, ідеологічних і повсякденних дискурсивних практиках воєнного часу в Україні	14
Батасва К. В., Артеменко А. Б. Концепт мілітарної ідентичності в сучасній соціології	29
Бевзенко Л. Д. Інтегративні соціологічні теорії та кризовий соціальний менеджмент: на шляху до теоретико-прагматичних синтетичних концепцій	36
Партицькі С. Мережа: колонізація цифрового світу	44
Яремчук С. С. Релігійна свобода як фактор релігійного плюралізму: теоретичні пояснення	50
Кондов К. В. Соціальний контроль як симулятивна практика управління соціальною напруженістю в концепції «суспільства споживання» Жана Бодрийяра	57
Катруха Є. В. Теоретико-методологічні основи дослідження архаїзації суспільної свідомості	63
Ніколаєвський В. М., Омельченко В. В. Big Data: концепт, тенденції, питання безпеки	69
РОЗДІЛ 2	
ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	
Рущенко І. П. Російське суспільство: факти масової свідомості	76
Куклін В. М. Культурно-технологічний аспект соціально-економічного розвитку	84
Голіков О. С. Політичні цінності мешканців Харкова: практики, знання, порядки	92
Князева О. В. Місце «надії» і «тривоги» в структурі соціально значущих почуттів (на прикладі жителів м. Одеса)	101
Удріс-Бородавко Н. С. Дизайн національно ідентифікованих об'єктів візуальної комунікації в сучасній Україні як соціокультурна технологія	109
Сопко Р. І. Здорове старіння і потреби людей похилого віку в умовах деприваційної бідності	115
РОЗДІЛ 3	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ	
Лисиця Н. М. Соціальна ексклюзія та інклюзія у вищій економічній освіті	121
Мурадян О. С., Сальнікова С. А., Сидоров М. В.-С., Серєда О. С. Ціннісні орієнтації студентів-першокурсників (за результатами міжуніверситетського дослідження)	125
Максимович О. В. Практики академічної мобільності в оцінках студентів вищої школи України (за результатами якісного дослідження)	133
Вимоги до публікацій	140
Соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	141

СОДЕРЖАНИЕ

Зміст	3
Contents	5
РАЗДЕЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ	
Ташенко А. Ю., Яковенко Ю. И. Блеск и нищета метафор в языке социологии	6
Кононов И. Ф. Понятие цивилизации в научных, идеологических и повседневных дискурсивных практиках военного времени в Украине	14
Батаева Е. В., Артеменко А. Б. Концепт военной идентичности в современной социологии	29
Бевзенко Л. Д. Интегративные социологические теории и кризисный социальный менеджмент: на пути к теоретико-прагматическим синтетическим концепциям	36
Партыцки С. Сеть: колонизация цифрового мира	44
Яремчук С. С. Религиозная свобода как фактор религиозного плюрализма: теоретические объяснения	50
Кондов К. В. Социальный контроль как симулятивная практика управления социальной напряженностью в концепции «общества потребления» Жана Бодрийяра	57
Катруха Е. В. Теоретико-методологические основания исследования архаизации общественного сознания	63
Николаевский В. Н., Омельченко В. В. Big Data: концепт, тенденции, вопросы безопасности	69
РАЗДЕЛ 2	
ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА	
Рущенко И. П. Российское общество: факты массового сознания	76
Куклин В. М. Культурно-технологический аспект социально-экономического развития	84
Голиков А. С. Политические ценности жителей Харькова: практики, знания, порядки	92
Князева О. В. Место «надежды» и «тревоги» в структуре социально значимых чувств (на примере жителей г. Одесса)	101
Удрис-Бородавко Н. С. Дизайн национально идентифицированных объектов визуальной коммуникации в современной Украине как социокультурная технология	109
Сопко Р. И. Здоровое старение и потребности пожилых людей в условиях депривационной бедности	115
РАЗДЕЛ 3	
ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ МОЛОДЕЖИ И ОБРАЗОВАНИЯ	
Лисица Н. М. Социальная эксклюзия и инклюзия в высшем экономическом образовании	121
Мурадян Е. С., Сальникова С. А., Сидоров Н. В.-С., Серeda А. С. Ценностные ориентации студентов-первокурсников (по результатам межуниверситетского исследования)	125
Максимович О. В. Практики академической мобильности в оценках студентов высшей школы Украины (по результатам качественного исследования)	133
Требования к публикациям	140
Социологический факультет Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина	141

CONTENTS

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIOLOGY

Tashchenko A., Iakovenko Iu. Shine and Poverty of Metaphors in the Language of Sociology	6
Kononov I. The Concept of Civilization in Scientific, Ideological and Everyday Discursive Practices of Wartime in Ukraine	14
Bataeva K., Artemenko A. Concept of Military Identity in Modern Sociology	29
Bevzenko L. Integrative Sociological Theories and Crisis Social Management: on the Way to Theoretical – Practical Synthetic Conceptions	36
Partycki S. Network: Colonization of the Digital World	44
Yaremchuk S. Religious Freedom as a Factor of Religious Pluralism: Theoretical Explanations	50
Kondov K. Social Control as Simulative Practice of Management of Social Tension in the Concept of Jan Bodryjar's «Consumption Society»	57
Katrukha E. Theoretical and Methodological Foundations of the Study of the Archaization of Social Consciousness	63
Nikolayevskyy V., Omelchenko V. Big Data: Concept, Trends and Security Issues' Relevance	69

EMPIRICAL RESEARCHES OF MODERN SOCIETY

Rushchenko I. The Russian Society: Facts of Collective Consciousness	76
Kuklin V. Cultural and Technological Aspect of Socio-Economic Development	84
Golikov A. Political Values of Kharkov Inhabitants: Practices, Knowledge, Orders	92
Kniazieva O. The Place of Hope and Worrying in the Structure of Socially Significant Feelings (on the Example of Odessa)	101
Udris-Borodavko N. Design of nationally-identified objects of visual communication in modern Ukraine as socio-cultural technology	109
Sopko R. Healthy Aging and Needs of Elderly People in the Conditions of Deprivation Poverty	115

RESEARCHES ON THE PROBLEM OF YOUTH AND EDUCATION

Lysytsia N. Social Exclusion and Inclusion in Higher Economic Education	121
Muradyan O., Salnikova S., Sydorov M., Sereda O. Value Orientations of the First Year Students (According to the Results of the Interuniversity Survey)	125
Maksymovych O. Academic Mobility Practices in Estimations of Ukrainian High School Students (Based on the Results of Qualitative Research)	133
The Requirements to the Publication	140
Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University	141

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.74:316

БЛИСК ТА УБОЗТВО МЕТАФОР У МОВІ СОЦІОЛОГІЇ

Ташенко Анна Юріївна – кандидат соціологічних наук, асистент кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська. 64/13, Київ, 01601, Україна, e-mail: anna.iuriivna@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6038-7337>

Яковенко Юрій Іванович – доктор соціологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, професор кафедри соціології та політології Національного авіаційного університету, просп. Космонавта Комарова, 1, корпус 8, м. Київ, 03058, Україна, e-mail: iurii_iakovenko2017@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6006-8651>

Anna Tashchenko – Candidate of Sociology, Assistant of the Department of Social Structures and Social Relations of Kyiv National Taras Shevchenko University, 64/13, Volodymyrska Street, Kyiv 01601, Ukraine, e-mail: anna.iuriivna@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6038-7337>

Iurii Iakovenko – Doctor of Sociology, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Professor of the Department of Sociology and Political Science of the National Aviation University, 1, Kosmonavta Komarova av., building 8, Kiev 03058, Ukraine, e-mail: iurii_iakovenko2017@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6006-8651>

У статті охарактеризовано чинники, що призводять до висновків про релевантність або нерелевантність метафор у мові соціології за розгляду соціолога як науковця, професіонала та популяризатора. Основними проблемними пунктами визначено невпорядкованість аргументів прибічників метафор у соціологічних текстах та недиференційованість уявлень про ролі соціолога, в межах яких він користується своєю професійною мовою. Підкреслено, що метафори виправдовують то властивістю мови соціологів-попередників, то метафоризацією соціологічної критики, то влєвненістю окремих авторів щодо їхнього вживання, то загальнолюдськими пізнавальними властивостями, то сучасними умовами життя; при цьому вбачається більш ніж актуальним для соціології досвід кваліфікованої критики метафор не за саму їхню наявність, а за неякісність. Доведено, що висококваліфікований соціолог і замовники його послуг не мають підстав вважати мову соціологічної науки нерелевантною, приділяючи увагу недолікам самих метафор – одномірності, надлишковості, відірваності від людських турбот, спрямованості на дешеву популярність. Міру адекватності і повноти метафор у соціології запропоновано встановлювати за критеріями відсутності переоціненого за значенням примітивного змісту та наявності перспективності з точки зору відображення тривалих людських відносин.

Ключові слова: метафора, наука, соціологія, мова соціології, спеціалізація, культура, література.

The reasons that lead to conclusions about the relevance or irrelevance of metaphors in the language of sociology are characterized when considering a sociologist as a scientist, professional and popularizer. The main problem points are the disorder of arguments of those who support metaphors in sociological texts and the undifferentiated views on roles of the sociologist in which he uses his professional language. Metaphors are justified because of either the property of language of predecessor sociologists, or the metaphorization of sociological criticism, or the certainty of individual authors regarding their use, or universal human cognitive properties, or modern living conditions. It seems more than relevant for sociology the experience of qualified criticism of metaphors, not because of their presence, but because of poor quality. It's proved that a highly qualified sociologist and customers of his services have no grounds to consider the language of their science is irrelevant, and attention should be paid to disadvantages of the metaphors themselves – one-dimensionality, redundancy, isolation from human concerns, focus on cheap popularity. The degree of adequacy and completeness of metaphors in sociology is proposed to be established according to the criteria of absence of overvalued primitive content and presence of perspectivity in terms of reflecting long-term human relationships.

Keywords: metaphor, science, sociology, language of sociology, specialization, culture, literature.

Ми зовсім небагато знаємо про глибинні фактори людського життя; хіба що поети знають більше, але їхнє знання мало підходить для конкретних цілей.

Чарльз Хортон Кулі, «Людська природа та соціальний порядок»

Постановка проблеми міститься у назві першої секції Харківських соціологічних читань 2018-го року: чи релевантна мова соціології з усіма притаманними їй метафорами, концептами та конструктами? Тож одразу перейдемо до визначення зв'язку між необхідністю дати відповідь на це запитання та **науковими / практичними завданнями**, що фахівці з соціології сприймають як важливі. «Релевантність» означає співпадіння отриманого з очікуваним, позитивну значущість результатів щодо *запиту* на них, і тут ми потрапляємо на поки що нейтральну територію постановки більш конкретних запитань: 1) згідно з *яким запитом* і *чим запитом* мова соціології може бути визнана релевантною / нерелевантною? 2) які позитивні та негативні *наслідки* не вимушують себе чекати у разі нерелевантного застосування метафор у соціології і чи є вони взагалі? 3) *хто* ці наслідки здатен виявити і *якого характеру* висновки зробити? 4) *чи є* відчутна *користь* від цих висновків і *для кого* вона є? Тож, в узагальненому вигляді головне наукове завдання, що не може бути вирішене за усвідомлення невизначеності з релевантністю мови соціології – це проведення *етичних* і *доцільних* не лише з точки зору самого дослідника соціологічних досліджень з такою ж етичною і доцільною презентацією отриманих результатів, а практичне завдання – *цінне* і *зрозуміле* донесення соціологічної інформації до тих, хто зможе з її допомогою «зняти дурну нескінченність» і перейти до якісних змін своїх уявлень про інших людей та більш повної та успішної реалізації своєї соціальності. Соціолог, який робить вибір на користь вживання метафор у викладі наукових здобутків, може і не замислюватися над самим фактом їхнього вживання, над відповідальністю за тих, чю увагу він приверне завдяки здійсненому добору метафор. Наша стаття – для всіх, хто замислюється чи має до цього інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що перша серед **не вирішених раніше частин загальної проблеми** – це непорядкованість аргументів, що висуюють прибічники використання метафор у соціологічних текстах. Із аргументами супротивників усе доволі чітко: давайте залишимо метафори там, де вони зберігають свою доречність як основний об'єкт пізнання та схвалення – у мистецтві, а в науці будемо вести мову про конкретні події, не дарма ж ці види діяльності відокремлені одне від одного. І в цьому є рація, але... лише частково – із поглибленням знань про мистецтво і мистецтвознавство стає очевидним: там метафори також підлягають осуду, причому за критеріями, притаманними і науковому пізнанню. І для соціології досвід кваліфікованої критики метафор не за саму наявність, а за неякісність, вбачається нам більш ніж актуальним. Особливо після того, як «*метафори розглядали як занесений з поетичного світу і чужий природі академічної науки небезпечний вірус – причину страшних захворювань... Однак аналіз наукового знання, гуманітарного чи природничо-наукового, що ніколи не припинявся, показав: прийняття запропонованих ліків не робить науку здоровіше. Навпаки, проблем із часом стає все більше*» [1, с. 124]. Поглянемо ж для початку, як у соціологічних працях різних жанрів автори виступають за збереження метафоричності мови соціології і безпосередньо її зберігають.

У одних авторів усе передвизначено відповідною властивістю мови соціологів-попередників, насамперед тих, які визнані видатними представниками як мінімум, у тому, що стосується обов'язкової складової з переповіданням змісту теорій та концепцій, пов'язаних з предметом наукового інтересу. Так відтворюють описи суспільства як «організму» (Т. Гоббс, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Р. Штайнер), світу як «механізму» і соціальної дії як «механічної системи» (У. Пейлі, Т. Парсонс), продуктів праці як «згустків» і «кристалів суспільної субстанції» (К. Маркс, Л. І. Чинакова), соціальної апатії як «наркотизуючої дисфункції» (Р. Мертон, П. Лазарсфельд), соціальних зв'язків як «соціального капіталу», «клею», «мастила», «системи шнурків та ниток», а індивідів як «вузликів» (П. Бурдьо, Дж. Коулман, Р. Патнем, Ф. Фукуяма, Д. Стігліц, Я. Щепанський, Е. Ільєнков), соціального контролю як «влади симулякрів» (Ж. Дельоз), соціального життя як «гри» / «театру» / «сцени» (Й. Хьойзінга, І. Гоффман), держави як «лісника» чи «садівника» (З. Бауман, Дж. Уррі), мистецтва як «перлини у мушлі» суспільства (К. Кодуелл), релігії та армії як «ненаситних інститутів» (Л. Козер), церков і релігійних течій як «фірм» (П. Абелл, Р. Варнер, С. Брюс, Д. Шеркет, Дж. Уілсон, Л. Юнг, Р. Старк, Р. Фінк, Л. Іаннаккон), етнічного націоналізму як «цунамі» (Ф. Рігс), дискурсу як «рибальської сіті» (Л. Філіпс, М. Йоргенсен), сучасності як «піни» (П. Слотердайк) і ще багато-багато «чогось як щось» [1, с. 128; 2 с. 138, 170, 224; 3, с. 68; 4, с. 285-286; 5, с. 27, 33; 6, с. 11, 115, 244-245, 274, 292; 7, с. 86-87; 8, с. 40; 9, с. 39; 10; 11, с. 146-149; 12; 13, с. 138]. І це, звісно, логічно: презентувати і розвивати те, що інші розбудовували навколо метафор як таке, що не має до метафоричності жодного відношення, абсурдно, але важливо, щоб зазначене унікало волею авторів перетворення на колекцію гарних виразів, здобувало не просто згадку, а й рефлексію (чому попередники зверталися *саме до таких* метафор і чому до них варто звертатися зараз), і щоб ця рефлексія мала соціологічну, а не філологічну специфіку. Візьмемо, наприклад, аналогію з «театром»: констатації того, що «*метафора театру виявляється одним з найбільш поширених фреймів у інтерпретації політичних явищ*» [1, с. 131], «*концептуальна сфера 'театр як вихідна для творення метафори є достатньо структурованою й добре відомою носіям мови*» чи «*метафорична модель «Політична*

*дійсність – театр» має специфічну фреймову організацію, прийнятну для аналізу саме політичного дискурсу України» [14, с. 10, 13], для соціологів недостатньо, тому що серед найбільш поширених і не менш прийнятних метафор знаходяться й аналогії з політикою як «родиною», «будівництвом», «комп'ютером», «механізмом», «хворобою», «війною», «полюванням», «кухнею», «весіллям» тощо [15, с. 98-99; 16], уявлення про які також достатньо структуровані та всім відомі. А от висновок про те, що дослідники, які воліють вживати метафору «театр», прагнуть підкреслити перш за все «*дефекти соціалізації та виховання в різних соціальних групах і різних суспільних середовищах*» [17, с. 99], в той час як, наприклад, зооморфні метафори обирають, щоб привернути увагу до «*попрання принципів гуманізму чи передавання почуття розгубленості й невпевненості*» [18, с. 62], вже є свідченням вищої соціологічної культури думки.*

У другій групі авторів виправданням та стимулом для метафоротворення виступають:

1) соціологічна критика метафор попередників, що сама ж є залученням, але інших метафор: в цьому сутність постмодерністської установки «*тільки метафори спростовують метафори*» Ф. Р. Анкерсмита та спрямування пропозиції Д. Івановим «*трансформаційного метатеоретизування*» і «*постконструктивізму*» [19; 20, с. 23];

2) впевненість інших авторів, які за наявності підходящих неметафоричних альтернатив все-таки послуговуються метафорами і при цьому здатні сформулювати підставу для цього. Так, наприклад, А. І. Кравченко надихається взірцем Г. В. Канігіна [1, с. 125-127], який атакує відчуття гордості соціологами-емпіриками за те, що вони до жодної метафорики наче й не причетні, та радикалізує його висновок – «*в основі дослідницької діяльності соціолога лежить процес створення метафор*» своїм висновком про соціологічне дослідження як «*процес використання метафор з наростаючим результатом*» від осмислення проблемної ситуації та побудови теоретичної моделі предмету дослідження до інтерпретації даних та написання звіту. Часто аналогічне підкріплення позиції іншого автора ми можемо зустріти в рецензіях: наприклад, «*аналізуються праці М. Блока, Е. Канторовіча й Р. Гізея, котрі переконливо продемонстрували важливість тілесних образів та метафор для обґрунтування й легітимізації королівської влади в добу середньовіччя*» [21], або «*Метафора «прочитання» природи (яке автор визначив як свою стратегію) на відміну від її «дослідження» має певний доктринальний підтекст. Це те, чого слід навчитися, що варіює в різних суспільствах, у різні часи та в різних соціальних групах одного суспільства. Це ... слугує «неформальним» аргументом автора щодо актуалізації соціоекологічної проблематики та розширення її предметного поля...» [22]. Раз сказано, що «переконливо» і «становить предмет уваги», значить, так і має бути. Обсяг рецензії заохочує рецензента бути лаконічнішим, а читачів – більш довірливими.*

Таким чином формується переконання на кшталт «*клин клином вибивають*», після чого гіпотетично спокійна совість науковця може включитися у цитування висловлювань, що називають «влучними» і «переконливими» (в цьому, зокрема, знаходиться пояснення «*перенесення й розширення економічного поняття «капітал»*» [23, с. 72] та «*лавиноподібному поширенню просторових метафор для позначення нефізичних просторів*» [24, с. 112]), або ж спростування їх більш ефектними. Інколи сеанси викриття метафор призводять до сенсацій у логіці аргументації, згідно з якими, наприклад, «*спроба критичної абсолютизації метафори «політичний простір» відбувається «за допомогою її розширення за рахунок вторинної метафори «руйнування політичного простору»*», в процесі чого автор переконує читачів у тому, що застосовувати метафору «руйнування» можна лише до політичного простору, а до соціального – не можна, бо в соціології неможливо припустити руйнування суспільства, тому що, якщо це все-таки взяти і припустити це як можливе, то втратить сенс існування самої соціології, але(!) «*...якщо соціальні координати соціологія приймає як запоруку власної осмисленості, то політична соціологія приймає в цій якості ті ж соціальні, а зовсім не політичні координати. Саме тому метафора «руйнування» застосовна до політичного простору...» [25, с. 53, 56-57]. Інколи не менш невловимим стає авторство метафори. Так, зокрема, розходиться образ «стриптизу держави у кабаре глобалізації», що у трьох різних публікаціях приписаний просто якійсь «*латиноамериканській газеті*» [26], «*одному радикальному соціологу*» [27, с. 188] і, нарешті, нібито безпосередньо З. Бауману [28, с. 82], хоча за встановлення першопочаткового джерела ситуація стає трохи схожою на анекдот радянських часів: «Не Іванов, а Рабінович, не в лотерею, а у преферанс, не «Волгу», а три рублі, не виграв, а програв», а саме: газета була французькою («*Le Monde diplomatique*»), соціолог «не зовсім» соціологом, а філософом, військово-політичним діячем і письменником, справжнє ім'я якого відомо лише гіпотетично, і зовсім не Бауманом, а «Субкоманданте Маркосом». Інший прецедент із цієї ж серії – використання привабливої своєю сучасністю (але вже досить відомої як інтелектуальне надбання М. Уельбека) метафори «*світ як супермаркет*» для заголовку праці [29] за відсутності по тексту самої праці бодай якоїсь деталізації, чим же світ знову зобов'язаний такому перенесенню, як і хоча би згадки про Уельбека при тому, що автор щільно і з посиланнями вписував у свій текст метафору М. Кастельса, З. Баумана, А. Мартинеллі, Е. Гідденса, Ж. Дельоза, У. Бека, Р. Дарендорфа та ін.*

У третій групі авторів право метафор на перебування у соціології постає не як спадок класиків чи внесок окремих поборників, а як:

1) данина загальнолюдській сутності; таке обґрунтування спирається на висновки, що були зроблені Х. Ортега-і-Гассетом, Д. Девідсоном, М. Блеком, В. Тьорнером, Дж. Лакоффом, М. Джонсоном, Дж. Уррі та ін. [1, с. 128; 5, с. 27; 23, с. 72; 30, с. 162; 31]; аналогічні інтелектуальні посили проглядають і кризь формулювання прагнень на кшталт «краще донести і закріпити знання» чи «полегшити досягнення взаєморозуміння», вони вживаються, наприклад, для пояснення соціального життя як «полум'я», в якому згаснути можуть лише «окремі вогнища» (підручник з теоретичної соціології) [6, с. 71-72], та в одній з електронних публікацій колишнього голови Закарпатського відділення САУ про динаміку міжетнічних відносин в Україні та Європі, де «європейці», «східні народи», «росіяни» та «українці» представлені як аналог чотирьох стихій [32]. Сюди ж слід віднести і захист метафор як «спроби висловити зустріч із пам'яттю» [33, с. 170], і заклики до соціології «зближатися з соціальними практиками» [34, с. 89], і спроби активізації загальнолюдської схильності до творчої діяльності, щоб «по-новому уявити світ навколо нас!» [35, с. 204];

2) реакція на сучасні умови життя, нові види ідентичностей та суперечок (що називають «метафоризацією дискурсу ідентичності людини» [30, с. 159], «конфліктами метафор» [31] та «війнами метафор» [24, с. 104]), тож метафоризацію мови соціології, виходить, гарантує загальне пришвидшення темпу будь-якої діяльності, коли треба інформувати про себе, свою потрібність і престижність якомога коротше й вагомніше [36, с. 111; 37]. Наскільки тривалими є перемоги і чи є там зради – про це згодом.

Друга серед *не вирішених раніше частин загальної проблеми*, що спричинена першою, – це недиференційованість уявлень про ролі соціолога, в яких він користується своєю професійною мовою. Чи слід сприймати як джерело проблем метафоризованість саме мови соціології, а не мови математики, фізики, біології, економіки, юриспруденції тощо, тобто чи є засади, на яких представник науки як такої здобуває моральне право почуватися спокійним за цю властивість або стурбованим нею, як-от соціологи напередодні цьогорічних «Харківських читань»? Якщо ж ми розглядаємо соціолога як представника виключно своєї професії, в межах якої, припустимо, на відміну від того, що відбувається у межах інших професій, метафор варто соромитися за сумнівну релевантність, які саме дії з їхнього застосування призводять до такого результату: застосовуємо щось не те чи якось не так? І, нарешті: якщо соціолог дещо виходить за межі перебування у професії і «йде в народ», виконуючи роль педагога / просвітника, чи доречно ставити аналогічні питання щодо користування мовою поп-соціології і відповідальності за тих, кого і чого нею навчили? Це потребує відповідей, що, можливо, існують в інтуїтивних здогадках фахового читача, але ще не оформлені з необхідною чіткістю, розгорнутістю і небезпідставністю думок.

З огляду на це, *мета* нашої статті – систематизовано схарактеризувати чинники, що призводять до висновків про релевантність / нерелевантність метафор у мові соціології з точки зору соціолога у трьох його основних іпостасях (науковець, професіонал, популяризатор) та спостерігачів за ним у цих іпостасях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціолог як науковець, критично порівнюючи свою метафоризовану спадщину зі спадщиною в інших науках (хоча, скоріше, навпаки – спочатку критично оцінюючи дії інших спадкоємців, а вже потім звертаючись до оцінки своїх дій), найчастіше прагне задатися питанням «А судді хто?», і це питання цілком соціологічне. Але на першому плані воно залишається і тому, що призводить до бажаної відповіді: метафори широко використовують всі – від аутсайдерів до лідерів, тобто від представників тих наук, на які найчастіше навішують ярлики «демагогія», «псевдонаука», «шарлатанство», до представників тих наук, заняття якими вважають «серйозними». Метафорами лікують, візуалізують, створюють «атмосферу мислення», реалізують політичні технології, вирішують соціальні проблеми, формують національний характер та чого тільки ще не роблять, чому радіють філологи; у них з'являється нова можливість показати себе через проектування міждисциплінарних баз даних метафоричних термінів [1, с. 129-132; 38; 39; 40; 41, с. 8-46; 42; 43], а головне – в процесі всі «позичають» приводи для порівняння у всіх. Зокрема, поки соціологи шукають аналогії соціального порядку з будинками та драбинами або із крабами у відрі та спрутами [3, с. 67-70], фізики та біологи вдаються до гіпотез, у яких через метафори наділяють неживі предмети властивостями живих (і що важливо – соціалізованих!) людей: електрони – раціональністю людини, промені світла – розважливості пляжного рятувальника, гени – хитрістю чиказьких гангстерів, левів і антилоп – груповою альтруїстичністю членів профспілок чи груп солдатів тощо [41, с. 13-16, 45]. Можна пригадати ще багато подібного, як і те, що і їх (фізиків та біологів) критикують за антропо- та соціоморфізм у наукових текстах так само, як і соціологів – за натуроморфізм. А як можна на це відповісти критикам? Ось так, наприклад: «Найважливіший внесок ученого часто полягає не так в обґрунтуванні нових теорій чи виявленні невідомих фактів, як у відкритті нового погляду на старі теорії чи факти» [41, с. 21]. Звісно, останнє – мета для більшості досяжна, і можливості для її здійснення безмежні, про що нам прямо говорить вустами Х. Молотча заснована ним соціологія речей: «ми можемо аналізувати світ через будь-який предмет» [44], а ми додаємо – і через порівняння з будь-яким предметом.

Тож, якщо спробувати відповісти на запитання, поставлені на початку статті, то також зрозумілим стає, що: 1) мова соціології у плані своєї метафоричності з боку науковців може бути визнана релевантною предмету своїх досліджень, як і мова будь-якої науки, бо аналогії в ходу усюди і часто їх

проводять згідно із народною мудрістю «у сусіда хата біла, у сусіда жінка мила» (так соціологам для наукового щастя не вистачало терміну «соціальний / культурний геном», а біологам для аналогічного не вистачало терміну «еґоїстичний ген»); – і 2) відчутних негативних наслідків із цього не слідує, оскільки «персоніфікація генів насправді не є провокацією, бо жодна нормальна людина не вважає молекули ДНК свідомими особистостями і розумний читач не припише авторові такої ілюзії» [41, с. 13], як і біологізація уявлень про соціальне й культурне знання та його передачу з покоління у покоління: «Вивчаючи пам'ятники та топоніми, ми намагаємося дослідити не метафори змін, а самі зміни» [35, с. 169]; 3) частину спільного для всіх найбільшого негативного наслідку встановлюють самі ж науковці, завдяки чому кількість рівноправних метафоричних пропозицій до пояснення світу примножується без необхідності: «Ані для соціальних наук, ані для природознавства сьогодні вже не підходить мудрий вислів Ґюте: «Теорія, мій друже, сіра, та дерево життя зелене». Це життя у нас сіре, а різноманіття, точніше, різнобарв'я теорій стає все яскравішим та яскравішим» [1, с. 132]; інша частина цього наслідку – примноження не нерівноправних, а нерівноцінних метафор, гірші з яких «розумного читача» відштовхують, а «нерозумного читача» переконують у власній розумності – в науковій критиці ще гідним чином не усвідомлена; 4) користь від усвідомлення цієї обставини може відчути будь-хто незалежно від того, яка праця зробила його / її людиною – розумова чи фізична, але лише за умови подолання «вузької спеціалізації» свідомості в негативному сенсі, що заклав у цей вираз ще Ч. Х. Кулі.

І тут ми закономірно підходимо до розгляду соціолога як професіонала. З часів першого видання праці Кулі «Людська природа та соціальний порядок» пройшло вже 116 років, але його висновки щодо соціальних наслідків спеціалізації економічного виробництва незаперечні й зараз: «...спеціалізація і загальна культура – це просто аспекти здорового інтелектуального розвитку... І тому люди самих скромних професій можуть володіти культурою та широтою погляду, якщо тільки їх навчили дивитися на свою спеціальність у більш широкому контексті людських відносин» [45, с. 113]. Пізнанню цього контексту, згідно із Кулі, сприяє освіта, що включає у себе вивчення класичної літератури та сучасних мов. Він і сам часто вдавався до підкріплення своїх міркувань цитатами із класичних поетичних творів, вважаючи поетів найбільшими знавцями не лише людських почуттів (і зрозумілих, і найзагадковіших), а й тонкощів переживання та презентації цих почуттів «як аспектів суспільства». Таким чином він демонстрував і широту свого світогляду згідно із власним правилом «вузький спеціаліст – поганий спеціаліст», якщо спеціалізація виступає синонімом культурної ізоляції. Сприймаючи цю логіку, слід визнати, що висококваліфікований соціолог, як і потенційні замовники його послуг, не має підстав вважати мову своєї науки нерелевантною через сам факт вживання метафор як у вигляді епізодичного запозичення з художньої літератури, так і у вигляді заснованої на знайомстві з нею власної творчості, тому що це – своєрідний сигнал про свій рівень обізнаності. І практика як критерій істини це підтверджує: наприклад, от до чого тільки не прискіплюються соціологи у текстах собі подібних через вживання терміну «середній клас», а за факт послуговування виразом, що ввів давньогрецький драматург, дорікань немає і не передбачується. Але: у Кулі «широка культура» у значенні «широкої обізнаності» є синонімом «високої культури» як «високої кваліфікації», через що повне сприйняття його логіки може ввести в оману, з якою знову і знову б'ються висококваліфіковані спеціалісти з літератури й літературознавства, навчаючи, що знання і вміння інтерпретувати класичні твори ще не означає, що ви здатні: а) вводити у власні тексти адекватні метафори, б) досягати максимальної повноти у створенні власних метафор. Міру адекватності і повноти встановлюють за досить простими критеріями, проте їхнє дотримання є нелегким шляхом від убозтва до блиску:

– відсутність переоціненого за значенням примітивного змісту, наївності, вульгарності, брутальності, цинізму, надмірної і при цьому поверхневої суто словесної складності, бажання «поплакатися в жилетку або довести свою правоту», натомість – наявність самоіронії, щирості, позитиву у сенсі «розуміння того, що біль та біди неминучі і відносні», досвіду та делікатних вказівок на відкриті через цей досвід правила [46]. Оскільки мова про самоіронію, то напрошується згадка про метафори, якими соціологи характеризують стан своєї науки, і сподіваємося, що якісна різниця між а) «копирсанням палкою у тумані», «бідним соціологічним Півднем», «смертю соціології» та б) «соціологічними кутюр'є», «селянською хатою-недобудовою з функціонуючим димарем на фундаменті», «соціологією як мистецтвом зваблення» тощо [1, с. 128; 20, с. 26; 47, с. 240-241, 243; 48, с. 35] у контексті цього критерію нашим читачам очевидна;

– перспективність з точки зору відображення тривалих людських відносин, у яких стикаються різні мотиви – погані метафори такі ж, як і погані сюжети: «У них немає конфлікту, у них немає поведінки, вони позбавлені життя у часі, описати їхню чудову сутність можна одним абзацом, після чого говорити нема про що. Вони – двовимірні...» [49]. До числа таких двовимірностей у соціології потрапляють «метафори подорожі», що розглядає Дж. Уррі – «судно», «готель» та «мотель», які нібито очищені від «жорстких соціальних показників» [5, с. 27]; виокремлені Н. Ветцелем «чотири базові метафори, які забезпечують концептуальні інструкції для дослідників сім'ї» – сім'я як «коло», як «вуаль», як «огорожа» і як «гобелен» [50,

с. 138-143]; відмічені Д. Ю. Куракіним метафори щодо університету – «кузня кадрів», «елемент сфери послуг», «соціальний сейф» [31], і ще неосяжна кількість надто спрощених аналогій: публічних діячів – із «бісами, мутантами, позерами і політичними клоунами, блазнями та нарцисами, колабораціоністами різних мастей, етнополітичними ксенофобами, перебіжчиками, геростратами, епігонами і чортополохом» за нестабільності і лише негативного змісту номінацій; соціальних інститутів – із океанськими «течіями, які йдуть знизу до гори, або в одній площині»; Інтернету – з «кав'ярнею як простором безпосереднього спілкування» [1, с. 131; 6, с. 331-332, 561; 51] тощо. Позитивні приклади у соціології, що блискуче протистояли би згаданим так само, як протистоїть у канонічних уявленнях про багатомірний художній образ «бесіда глухонімих демонів» (зірниця) Ф. Тютчева «червоному диску у сизому тумані» (світанок) І. Буніна [52], пригадати дуже важко. У виникненні такої ситуації відчутний внесок робить: а) одноманітність емпіричного етапу соціологічних досліджень – нові й нові метафори щодо суспільства часто перевіряють старими методиками збору та аналізу даних, не сприяючи більш об'ємному баченню, бо у «практиків» бракує зацікавленості в теоретичних тонкощах, а у «теоретиків» – грошей на власне поле і впливу на «практиків» [31; 48, с. 37-38]; б) байдужість до успіхів у інших науках: «Передові досягнення генетики, етології, антропології, соціальної психології, когнітивістики, нейрофізіології та кібернетики залишаються для багатьох соціологів *terra incognita*. Ба навіть більше, вони просто ігнорують ці відкриття, наче це їх не стосується» [48, с. 38]. Зокрема це торкнулося і відкриття нейропластичності у дорослому віці. За цю тему мали б ухопитися, вивчати та популяризувати не лише медики і психологи, але...

Ось, доречі, і про *соціолога як популяризатора*. Окрім благородної просвітницької мети, перед ним, як і перед популяризатором будь-якої науки, стоїть, як мінімум, два конкретних завдання: 1) не просто проінформувати, а привабити потенційних студентів; 2) довести платникам податків, що їхні кошти витрачають на потрібну справу. Складнощі виникають у всіх, навіть у «точних» та «серйозних», тож не дивно, що у літературі про «наукопоп» широко розходиться цитата шанованого сучасного математика Л. Фаддєєва: «Сучасну науку важче популяризувати. Розповідати про всілякі кварки, струни, поля Янга-Міллса ... виходить недобре – з обманамі» [53]. Популяризатор має переконати публіку в тому, що представники його науки здатні гарантувати контроль над досліджуваним предметом, й інколи йому здається, що найкращий вихід – це вдатися до засобів контролю, перевірених представниками інших, прогресивніших та престижніших наук, а потім – до запевнення, що ці засоби контролю спрацьовують. Перехід у соціології «від метафори організму до метафори системи, потім до мережі і ризому» [54, с. 19] – це ні що інше, як подолання одних ілюзій контрольованості на шляху до інших: не змогли передбачити зміни суспільства як конкретного живого організму – перейшли до абстракції «система», не справилися з невідповідністю суспільства очікуванням про взаємозалежність та не випадковість кожного соціального процесу – перейшли до абстракції «мережа»; загубилися у складних переплетіннях досліджуваних контактів між людьми – ну, що ж, повернулися, так би мовити, до рідного біологізованого минулого, назвали суспільство «кореневищем» і продовжили бити одне з одним «горщики», з'ясовуючи, куди ж його, це «кореневище», увіпхнути, щоб множинність множинністю, а соціологічні дослідження були потрібними. Чи є у суспільства інші варіанти, окрім як бути презентованим перед самим собою і контрольованим як «ризомом» – це, звісно, обговорюється, і тут біологію як джерело метафор нині, як ніколи, тіснять ІТ та нейронауки. Коли відомі вчені-бестселлери обіцяють, що всіх врятують генетика, нейробіологія та прикладна фізика і що «кожен з нас може стати творцем програмного забезпечення власного мозку» [55], а керівники відомих ТНК радять молоді отримати вагомий шанс на забезпечене майбутнє за допомогою освіти у галузі вивчення та впровадження інноваційних технологій [56], не може не виникнути спокуси дати публіці обіцянку, що і ми, соціологи, можемо прогнозувати суспільство так само успішно, як ІТ-шники роблять це з операційними системами: «люди (як фізичні істоти) – це ніби «hardware» суспільства, а культура – «software»» [37], а отже, соціологія – теж важлива і потрібна наука. Безсумнівно, студенти та всі охочі згодом помітять, що, сприймаючи для зручності культуру як набір машинних кодів, людей бути машинами все одно не переконаєш. Не менш безсумнівно, що соціолог-популяризатор, як і будь-який популяризатор, має нести відповідальність і за гроші платників податків, і за подальшу долю тих, кого просвітив, але ж де гучні судові процеси за дарма спустошені гаманці та розбиті надії? Спираючись на дані щодо «англійського фізичного дива» [57], можна помітити, що навіть тоді, коли «наукопоп» відбувається «з обманамі», та частина публіки, яка й саму популяризацію сприймала серйозно, замість скарг вибирає пристосування до несподіваних складностей наукової кар'єри, перспектива якої відкривається після вступу у відповідний ЗВО, а та частина, для якої популяризація мала характер однієї з безлічі можливих розваг, так само легко і без образ полишають та забувають цю розвагу, як і ЗВО, де займаються відповідною наукою. Тож і соціологам у цій ролі формально загрожують лише муки совісті.

Висновки і перспективи розвідок, звісно, хочеться зробити метафоричними. За підготовки статті ми не один раз згадували між собою випадок, списаний із власного досвіду Л. Кагановим: «Колись я займався квітневими розіграшами: писав статті із різними безглуздими ідеями, намагаючись змусити читача повірити [в них]... Один жарт був про «біотатування» – нібито модне захоплення, коли під шкiру заносяться колонії нешкiдливих бактерiй і розростаються там кольоровими візерунками. Герой, від чийого

імені писалася стаття, був, зрозуміло, журналістом. Йому дали завдання, і він його чесно виконав: налив інформацію, зібрав інтерв'ю у медиків, юристів, татуювальників, знову медиків... Читач переживав за постраждалих, обурювався на адресу шахраїв, сумнівався у компетентності одних лікарів і вірив іншим лікарям, у нього з'являлася думка з кожного питання. Але головне питання – а чи не вигадка саме біотатування – залишалася поза увагою» [58]. Убозтво метафор у мові соціології – їхня одномірність або, максимум, двомірність, словесна і чуттєва надлишковість, відірваність від людських турбот, спрямованість на досягнення дешевої популярності існує аналогічно до цієї безглуздої ідеї серед безмежжя собі подібних ідей. За звернення до поганих метафор можна обговорювати ті, які ще гірші, або ж випадки, за яких ці метафори, на думку їхніх користувачів, перевершують стриманіші та більш фактологічні пропозиції критиків; можна обговорювати вигадані проблеми не вигаданих людей, які хоч трошки, але повинні страждати від того, що в уяві соціологів жили як «організм», а тепер живуть як «ризом» або як «мережа»; можна обговорювати те, хто яку метафору винайшов, схвалює, просуває і як це пов'язано з особистістю самого автора... Проте все це не надасть релевантності, оскільки навряд чи суспільний устрій простіший за зірницю чи за світанок на небі, а навіть їх якісно зобразити через метафори – заняття трудомістке. Тож для блиску метафор у соціології потрібні ще більші зусилля.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Кравченко А. И. Метафоры в социологии: новые перспективы или путь в никуда? Социологические исследования. 2016. № 7. С. 124-133. 2. Соціологія: навч. посібник / за ред. С. О. Макеева. К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. 344 с. 3. Майкова Т. А. Концептуальна метафора в термінології соціології. Вестник РУДН, серія «Теорія мови. Семіотика. Семантика». 2015. № 3. С. 65-72. 4. Черниш Н. Соціологія: курс лекцій. Львівський національний університет імені Івана Франка, видавництво «Кальварія», 2004. 460 с. 5. Кимелев Ю. А. Джон Урри. Соціологія за межами суспільства. Мобільності двадцять першого століття (реферат). Социологическое обозрение. 2001. Т. 1, № 1. С. 25-35. 6. Кононов І. Ф. Теоретична соціологія: підручник для студ. вищ. навч. закл.: у 2 т. Л.: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. Т. 1: Соціальність та її форми. 576 с. 7. Дольська О. Питання метафори соціального простору в контексті руйнації метафізичного мислення. Теорія і практика управління соціальними системами. 2017. №4. С. 79-88. 8. Пивоварова Н. П. Вимірювання релігійності: дослідницькі проблеми. Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: міжнародна науково-практична конференція 7–8 лютого 2014 р.: тези доповіді. К., 2014. С. 38-43. 9. Стеценко Л. Л. Соціологічні погляди на мистецтво в контексті сучасної естетики. Гуманітарний Часопис. 2012. № 3. С. 38-45. 10. Дубин Б. Классика, после и рядом: Социологические очерки о литературе и культуре. Сборник статей. М.: Новое Литературное Обозрение, 2014. URL: https://play.google.com/books/reader?id=mUmaBQAAQBAJ&hl=ru&printsec=frontcover&source=gbs_atb&pg=GBS.PP1 (Last accessed: 22.08.2018) 11. Середній клас в Україні: уявлення і реальність / Центр Разумкова, Вид-во «Заповіт». Видання серії «Бібліотека Центру Разумкова», 2016. 258 с. 12. Макухин П. Г. Естественная теология: попытка плодотворного диалога науки и религии или их «смешение», взаимное «расшатывание»? Концепт. 2016. № 4. URL: <http://e-koncept.ru/2016/16083.htm> (Last accessed: 23.08.2018) 13. Соціологічна теорія: традиції та сучасність: Навчальний посібник / За ред. А. Ручки. К., 2007. 363 с. 14. Андрейченко О. І. Метафора театру в сучасному політичному дискурсі: когнітивний аспект. Вісник Дніпропетровського університету. Мовознавство. 2011. Т. 19, вип. 17(1). С. 9-14. 15. Кравець Л. В. Метафора як засіб творення картини світу у мові ЗМІ. Одеський лінгвістичний вісник. Спецвипуск. 2017. С. 97-100. 16. Метафора в сучасному французькому газетно-публіцистичному дискурсі. Нова філологія. URL: <http://boOk.net/index.php?p=achapter&bid=7795&chapter=1> (Last accessed: 01.09.2018) 17. Ручка А. Уроки соціології соціальних проблем. Евалюація: наукові, освітні, соціальні проекти / ред.: В. Свух, Л. Корпоровіч, М. Руїс, Л. Рутка. Київ: CESESP, 2017. Вип. 3. С. 90-105. 18. Кобзар І. М. Роль метафори у створенні образів сучасного інформаційного суспільства. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2014. Вип. 8. С. 60-64. 19. Співак О. Е. Метафора і міф в концептуальному дискурсі. Філософія: конспект лекцій: збірник праць / колектив авторів. К., 2012. 750 с. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11774.html> (Last accessed: 26.08.2018) 20. Черниш Н. Й. Стан сучасного загальносоціологічного теоретизування: глобальний досвід і локальні специфікації. Український соціум. 2018. № 1 (64). С. 19-35. 21. Гончаренко О. Рецензія на книгу Я. О. Потапенка «Дослідження соматичного буття людини в соціогуманітарних студіях кінця XIX – початку XXI ст.: становлення і розвиток наукових напрямів та концепцій». Етнічна історія народів Європи. К., 2012. Вип. 38. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2012-3/respotapenko.pdf> (Last accessed: 26.08.2018) 22. Сірій Є. Природа як предмет соціологічного занурення. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2012. № 1. С. 193–195. 23. Соболевська М. Порядок дискурсу порядку: неофункціоналізм та постструктуралізм у сучасній соціологічній теорії: монографія. К.: Логос, 2014. 248 с. 24. Ясна І. (Пост)сучасні соціальні конфлікти: спроби концептуалізації. Філософська думка. 2016. № 4. С. 104-117. 25. Литовченко А. Д. Метафора «разрушение политического пространства» как инструмент критической социологии разделённого общества. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2017. Вип. 39. С. 53-60. 26. Астаф'єв А. Партизани глобалізації. Український Тиждень, 23 вересня 2010 р. URL: <http://tyzhden.ua/Publication/7512> (Last accessed: 22.08.2018) 27. Танчер В. Мультикультурні проблеми соціального світу, що глобалізується. Український інформаційний простір. Соціологія. Число 1. У 2-х ч. Ч. 2. К.: КНУКІМ, 2013. С. 183-191. 28. Найдюнов О. Г. Основоположні фактори безпеки і розвитку української держави в інформаційно-мережеву епоху. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2017. №20. С. 82-85. 29. Козловець М. А. Глобалізований світ як супермаркет нестабільних ідентичностей. Матеріали міжнародної наукової конференції «Проблеми культурної ідентичності та культурний проект Європи». 2009. С. 191-202. 30. Чернієнко О. В. Візуальна метафора ідентичності людини. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2018. № 1 (36). С. 156-180. 31. Куракин Д. Ю. Конфликт метафор и его индикаторы: проблема авторства и современный университет. Конференция «Образование и общество», РОС, 20-22 октября 2009 г.

URL: http://www.ssa-rss.ru/abstract_bank/1253568241.pdf (Last accessed: 26.08.2018) **32.** Пелин А. Метафоры древней модели. 2012. URL: <http://a-pelin.info/?go=pub&item=42> (Last accessed: 26.08.2018) **33.** Полякова В. О. Ключові аспекти структури пам'яті в трактаті Аристотеля «Про пам'ять і спогад» (у контексті сучасних дискусій про «простори пам'яті»). Актуальні проблеми філософії та соціології. 2015. №5. С. 170-172. **34.** Науменко М. В. Мова соціології: проблема штучних та природних (повсякденних) понять. Грані. Соціологія. 2014. № 4 (108). С. 86-90. **35.** Соціологія міста: навчальний посібник / Л. В. Малес, В. В. Серета, М. О. Соболевська, Ю. Г. Сорока та ін.; за заг. ред. О. К. Міхеєвої. Донецьк: вид-во «Ноулідж», 2010. 464 с. **36.** Бортнікова О. Г. Соціологічна уява як складова функціонування інституту державної служби. Інвестиції: практика та досвід. 2013. № 12. С. 108-112. **37.** Мусієздов О. Соціологічний підхід до культури або Про одну цікаву метафору // Україна Модерна, 04.06.2016 р. URL: <http://uamoderna.com/blogy/oleksi-musiezdov/sotsiologichnyi-pidhid-do-kultury> (Last accessed: 26.08.2018) **38.** Метафора та її семіотичний контекст: Матеріали науково-практичного семінару: тези доповідей. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 82 с. **39.** Мрака Н. М. Роль метафори в арт-терапії. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. 2017. №2. С. 155-164. **40.** Климаська Л. Потенціал метафори в політиці вирішення соціальних проблем. Науковий вісник Ужгородського університету. Політологія, Соціологія, Філософія. 2010. Вип. 14. С. 18-24. **41.** Докінз Р. Егоїстичний ген / Пер. з англ. Я. А. Лебеденко. Х.: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. 540 с. **42.** Волошин С. «Пролегомени до всемогутності» або людство у пошуках власної долі. Хвиля. 09.02.17 р., 16:46. URL: <http://hvylya.net/analytics/society/prolegomeni-do-vsemogutnosti-abo-lyudstvo-u-poshukah-vlasnoi-doli.html> (Last accessed: 26.08.2018) **43.** Мишанкіна Н. А., Панасенко Е. А. База даних метафорической терминологии: концептуальное проектирование. Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. Языкознание. 2016. С. 86-99. **44.** Анциперова М. «Можно анализировать мир через любой предмет»: Харви Молотч о голых королях, абсолютной истине и социологии салфетки. Теории и практики, 4 мая 2015 г. URL: <https://theoryandpractice.ru/posts/10536-molotch> (Last accessed: 31.08.2018) **45.** Кули Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок / Пер. с англ. М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. 320 с. **46.** Самойлов А. Муть литератора. Новая Литература, 16.11.2007 г. URL: <http://newlit.ru/~samoylov/3217.html> (Last accessed: 25.08.2018) **47.** Черниш Н. Й. Специфіка довіри та довірчих відносин у сучасному українському суспільстві. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2015. Вип. 9. С. 240-253. **48.** Літвінов С. В. Постсоціологія: між соціологічними альтернативами та альтернативою соціології. Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасного суспільства у фокусі соціології», 15 березня 2018 р., м. Київ. С. 35-39. **49.** Каганов Л. Лекція про идеи. 27 января 2009 г. URL: <http://leo.me/dnevnik/2009/01/27.html> (Last accessed: 25.08.2018) **50.** Савельєва Ю. М. Сім'я як філософська проблема: досвід реконструкції: дис. ... кандидата філософських наук: 09.00.03. Суми. 2016. 209 с. **51.** Тощенко Ж. Т. Фантомы современного российского общества. Гуманитарий Юга России. Социология. 2014. №2. С. 12-24. **52.** Столяров М. Образ. Словарь литературных терминов, 1925. URL: <http://litset.ru/stuff/14-1-0-162> (Last accessed: 25.08.2018) **53.** Ваганов А. Жанр, который мы потеряли. Очерк истории отечественной научно-популярной литературы. Litres, 30 марта 2018 г. URL: https://play.google.com/books/reader?id=4u42DwAAQBAJ&hl=ru&printsec=frontcover&source=gbs_atb&pg=GBS.PT1 (Last accessed: 01.09.2018) **54.** Отрешко Н. Б. Трансформація епістемологічних засад сучасної соціології: автореф. дис. ... доктора соціологічних наук: 22.00.01. Київ. 2011. 32 с. **55.** Сахарова Ю. Нейробиолог о способности людей самоисцеляться: «То, что раньше считалось чудом, сейчас уже – норма». PROMAN Ukraine, 23.04.2018 г. URL: <https://proman.com.ua/10658-chelovek-sposoben-samoistselyatsya-i-vyehodit-za-predely-svoej-fizicheskoy-realnosti-izvestnyj-nejrobiolog/> (Last accessed: 01.09.2018) **56.** Николаев С. Простой шаг, чтобы добиться успеха: совет студентам от CEO PepsiCo. PROMAN Ukraine, 14.08.2018 г. URL: <https://proman.com.ua/14909-seo-pepsico-dala-sovet-studentam-chto-nuzhno-uchit-chtoby-dobitsya-uspeha/> (Last accessed: 01.09.2018) **57.** Ваганов А. «Звездные войны» во спасение науки. Истоки и смысл английского физического чуда. Независимая газета. Наука. 08.04.2015 г., 00:01:05. URL: http://www.ng.ru/science/2015-04-08/11_starwars.html (Last accessed: 01.09.2018) **58.** Каганов Л. Чем пахнет в трюме звездолёта? Или как описывать невозможное. Мир фантастики. 2009. №65. Опубликовано 06.02.2016 г. URL: <https://www.mirf.ru/book/kak-opisyvat-nevozmozhnoe>.

Блеск и нищета метафор в языке социологии

В статье охарактеризованы причины, приводящие к выводам о релевантности или нерелевантности метафор в языке социологии при рассмотрении социолога как ученого, профессионала и популяризатора. Основными проблемными пунктами определены неупорядоченность аргументов сторонников метафор в социологических текстах и недифференцированность представлений о ролях социолога, в которых он пользуется своим профессиональным языком. Подчеркнуто, что метафоры оправдывают то свойством языка социологов-предшественников, то метафоризацией социологической критики, то уверенностью отдельных авторов относительно их употребления, то общечеловеческими познавательными свойствами, то современными условиями жизни; при этом представляется более чем актуальным для социологии опыт квалифицированной критики метафор не из-за самого их наличия, а из-за некачественности. Доказано, что высококвалифицированный социолог и заказчики его услуг не имеют оснований считать язык социологической науки нерелевантным, уделяя внимание недостаткам самых метафор – одномерности, избыточности, оторванности от человеческих забот, направленности на дешевую популярность. Степень адекватности и полноты метафор в социологии предложено устанавливать по критериям отсутствия переоцененного по значению примитивного содержания и наличия перспективности с точки зрения отражения длительных человеческих отношений.

Ключевые слова: метафора, наука, социология, язык социологии, специализация, культура, литература.

УДК 316.1:316.722

ПОНЯТИЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ В НАУЧНЫХ, ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ И ПОВСЕДНЕВНЫХ ДИСКУРСИВНЫХ ПРАКТИКАХ ВОЕННОГО ВРЕМЕНИ В УКРАИНЕ

Кононов Илья Федорович – доктор социологических наук, профессор, заведующий кафедрой философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко (г. Старобельск), 1, пл. Гоголя, г. Старобельск, 92703, Луганская обл., Украина, e-mail: kononov_if@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9253-6261>

Ilya Kononov – Head of the Department of Philosophy and Sociology, Doctor of Sociology, Lugansk National Taras Shevchenko University, 1, pl. Gogol, Starobelsk, Lugansk region, 92703, Ukraine, e-mail: kononov_if@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9253-6261>

У статті здійснено аналіз поняття «цивілізація» в контексті сучасної мови соціології. Показано, що на цей момент дане поняття не відрізняється чіткістю свого концепту. Його історія зумовила збереження в його складі ідеї лінійного прогресу з властивими йому етапами та ідеї окремих культурних ареалів. Діалектична напруженість між універсалізмом та партикуляризмом у концепті цивілізації поки що не стала стимулом для розвитку теорії цивілізації. Наукова програма цивілізаційного підходу є міжпредметною. В ній переважає філософський дискурс. Недостатнє соціологічне опрацювання концепту цивілізації робить його малопродуктивним у наукових дослідженнях та суспільній практиці. В умовах міжнародних криз і воєн цивілізаційний підхід перетворюється в транслятора ідеологічних впливів на соціологію. В Україні цивілізаційний підхід переважно використовується зараз у варіантах цивілізаційної війни і цивілізаційного вибору. Він не знаходить підтримки в масовій свідомості і не може бути чинником мобілізації населення задля протистояння супротивнику.

Ключові слова: цивілізація, цивілізаційний підхід, цивілізаційна війна, цивілізаційний вибір, М. Данилевський, С. Гантінгтон, Захід, Україна, Росія, Донбас.

The article analyzes the concept of «civilization» in the context of the modern sociological language. It is shown that at the moment this concept has the lack of clarity of its content. Its history has led to the preservation in it the idea of linear progress with its characteristic steps and idea of different cultural areas. The dialectical tension between universalism and particularism in the concept of civilization has not yet become a stimulus for the development of the theory of civilization. The scientific program of the civilization approach is interdisciplinary and philosophical discourse prevails in it. The hard core of the program demonstrates the inability to development. The history of the study of civilizations is a series of author's visions of reality. There is no repeatability of the results and no falsification of the fundamental thesis of the civilizational approach. The peripheral moments of scientific program of the civilization approach vary depending on the political predilections of scientists and specific circumstances. Most of the forecasts made by supporters of the civilizational approach have not been confirmed in the course of historical development. Insufficient sociological elaboration of the concept of civilization makes it unproductive in scientific research and in public practice. At moments of international crises and wars the civilizational approach turns into a translator of ideological influences on sociology. This is demonstrated by the basic texts of Nikolai Danilevsky and Samuel Huntington. In the geopolitics of large countries, the civilizational approach justifies their right to dominate in some part of the globe. Elites of small countries use it to substantiate the choice of an external patron and to join certain unions. In Ukraine, at present, the civilizational approach is mainly used in the options of civilizational war and civilizational choice. As empirical studies show, it does not find support in the mass consciousness and can not serve the purposes of mobilizing the population to confront the enemy.

Keywords: civilization, civilizational approach, civilizational war, civilizational choice, N. Danilevsky, S. Huntington, West, Ukraine, Russia, Donbass

Понятие «цивилизация» в нашем обществе за последние четыре года вошло в число наиболее идеологически нагруженных. Актуальность рассмотрения его в контексте языка современной социологии имеет два аспекта. Во-первых, за его «возвышением» скрывается некое социальное явление, для коего «цивилизация» – это лозунг, этикетка, das Schlagwort. В этом смысле у нас на самом высшем государственном уровне говорят о цивилизационном выборе. Так, Президент Украины Петр Порошенко утверждает, что князь Владимир уже совершал подобный выбор, а современная Украина продолжает его дело. В своем выступлении перед Всеукраинским советом церквей он прямо сказал: «Это был не только

религиозный, не только политический или культурный выбор, но выбор цивилизационный, европейский» [1]. В рамках цивилизационного подхода и цивилизационного выбора украинские авторы объясняют и российско-украинский военный конфликт на Донбассе. Философ Александр Еременко считает, что этот выбор между Россией и Западом суть выбор между доминированием имперского государства или гражданского общества. С его позиции, «это ситуация судьбоносного выбора на века – выбора между благой и злой жизнью» [2, с. 46]. Наиболее последовательно взгляд на российско-украинскую войну как на войну цивилизаций проводит социолог Игорь Руценко. Он пишет следующее: «Так кто и за что воюет на Востоке Украины? С точки зрения цивилизационного подхода, который мы превратили в теоретическое объяснение текущих исторических событий, воюющие стороны можно определить так: европейско-ориентированные украинцы и русские по линии цивилизационного разлома ведут войну с московско-ордынскоориентированными русскими и украинцами. И это война носит экзистенциальный характер, ибо на кону «быть или не быть» Украине частью европейской цивилизации» [3]. Харьковский социолог рассматривает события на Донбассе как значимый эпизод четвертой мировой войны, в которой сошлись объединенный Запад и то, что он определяет как «Ось Зла», в которую включает Россию, Северную Корею и ИГИЛ. Украина в таком раскладе выглядит передовым бастионом Европы: «Российско-украинская война, таким образом, выглядит как часть мирового противостояния не-западных и западной цивилизации. Судьба Европы находится в руках самих европейцев. Новоявленные «варвары» решили, что старая цивилизация достаточно одряхлела для того, чтобы быть расколотой и растоптанной» [3]. Данный вывод Игорь Руценко считает настолько важным, что на его основе предлагает развитым странам милитаризировать экономики и даже ограничить демократические свободы: «Пора западным странам переходить к милитаризации экономик и учиться противостоять гибридным угрозам: пропаганде, военному шантажу, подрывным спецоперациям на собственной территории, терроризму, кибер-атакам и т.п. Необходима более жесткая изоляция «Оси Зла», важно использовать главное преимущество США и Европы – превосходство в экономике. Логика событий диктует такой болезненный, но нужный шаг, как временная ревизия демократических свобод. Запад столкнулся с цивилизациями, плюющими на демократию, но умеющими использовать свободы, права человека в западных странах в целях агрессии» [3].

Попутно замечу, что идеологический цивилизационный дискурс в Украине является ответом на подобный дискурс в современной Российской Федерации. Там идея России как особой цивилизации повлияла на проводимую внешнюю политику [4, с. 355]. Классиком этого идейного движения является Вадим Цымбурский. Он считал, что идея универсализма западной цивилизации для России чревата страшными опасностями: «... Надо признать, что при желании любой ценой закрепиться на окраине «мировой цивилизации» перед Россией встает выбор между двумя путями: путем компрадорским и путем фашистским» [5, с. 39]. Этот теоретик сформулировал идею-образ «острова России», которая должна бы сориентировать энергию страны вовнутрь. Правда, остров окружают лимитрофы, т.е. пограничные территории, не имеющие однозначной цивилизационной принадлежности. За них и ведется борьба, ибо «на этих пространствах никогда не было твердых пределов для России, но не было и границ, навек закрепленных за нею» [6]. Российский геополитик ориентировал государство нацелить усилия на контроль юго-восточных лимитрофов («территорий-проливов», как он их образно определял): «...Положение России диктует ей дифференцированный подход к проблемам международной стабильности: ей жизненно необходима стабильность на вторичных, среднеазиатских «территориях-проливах», мало интересующих мировое цивилизованное сообщество. А в то же время оптимальным вариантом для Российского государства применительно к очень заботящей это сообщество Восточной Европе оказывается смирение перед её самопроизвольной «третьемиризацией»» [6]. Но это, как видно, рекомендация *ad hoc*. Поэтому установку контроля лимитрофов можно обернуть и против Украины, и против Беларуси. Тем более, что решения принимали не интеллектуалы уровня Цымбурского, а члены большой ОПГ, которой по сути является верхушка политического класса РФ [7].

Идеологические цивилизационные дискурсы как Украины, так и России ориентированы не столько на политические классы, сколько на массовое сознание своих граждан и призваны сформировать у населения чувство «цивилизационной идентичности» [8, с. 144], или же попросту объяснить, почему «мы – не они». Чаще всего именно в таком виде цивилизационные идеи и соприкасаются с повседневными дискурсивными практиками.

Второй аспект *актуальности* цивилизационного дискурса для социологии является внутринаучным. Он связан с непрекращающимся поиском универсальной теоретической модели, которая позволила бы объединить мега-, макро-, мезо- и микроуровни социальной жизни. Социология должна одним языком описать структуры и процессы, системность, целостность общества и автономия отдельных институциональных подсистем. В связи с этим некоторые социологи еще в 1970-е годы обратили внимание на возможность социологической интерпретации понятия «цивилизация» и цивилизационного подхода в целом. Сторонники подобной перспективы развития социологической теории даже называют её «цивилизационным поворотом». Лидером и признанным классиком этого

движения был Шмуэль Айзенштадт. Он показал применимость цивилизационного анализа при изучении великих революций [9]. Руслан Браславский пишет: «Цивилизационный поворот в социологии в 1970-е гг. был направлен на критику и пересмотр всех базовых составляющих так называемого «ортодоксального консенсуса» в социологии, сложившегося в первые два десятилетия после Второй мировой войны. В числе основных компонентов ортодоксального консенсуса входили: 1) структурный функционализм, 2) социальный эволюционизм, 3) «методологический национализм», 4) «исторический оптимизм», 5) методологический сциентизм, 6) социальный технократизм. Весь этот комплекс идей нашел свое наиболее полное воплощение в социологии «модерного общества» и «модернизации»» [10, с. 40 – 41]. По мнению этого автора, цивилизационный подход позволяет избежать ловушек линейной модернизации и рассматривать модернизацию как рефлексивный процесс. Тем самым он способствует подъему исторической социологии. Это связано с тем, что «базовыми принципами цивилизационной перспективы в социологии стали *автономия культуры и историческая контингентность*» [10, с. 34].

Впрочем, не будем верить на слово стороннику одного подхода. Подъем исторической социологии в мире связан и с иными направлениями развития социологической мысли. В первую очередь, следует упомянуть о новом варианте исторического материализма в США, связанного с такими именами, как Иммануил Валлерстайн, Теда Скочпол, Чарльз Тилли, Перри Андерсон и многие др. [11, с. 298-375]. Цивилизационный подход, как в мире в целом, так и в Украине, приобрел популярность в связи с идеологическим давлением на общественные науки.

Литература по проблеме цивилизации, о конкретных цивилизациях, о цивилизационном подходе и цивилизационном анализе воистину безгранична. Основополагающими текстами являются «Россия и Европа» Николая Данилевского [12], «Закат Европы» Освальда Шпенглера [13; 14], «Постижение истории» Арнольда Тойнби [15] и «Столкновение цивилизаций» Самюэля Хантингтона [16]. Конечно, в России к этому перечню обязательно добавили бы «Византизм и славянство» Константина Леонтьева [17]. В США назвали бы Кэрролла Куигли [18; 19], во Франции – Фернана Броделя [20]. В Украине, особенно в радикальных кругах, в связи с проблемой «цивилизационного выбора» часто вспоминают Дмитрия Донцова [21; 22]. Игорь Рущенко пишет, что Д. Донцов оказался более прозорливым в своих прогнозах развития отношений России и Украины, нежели С. Хантингтон: «Американский ученый ошибался, и это подтвердила российско-украинская война, которая началась в 2014 г. И здесь более правым оказался Д. Донцов: фронт разделил Украину, но совсем по другим линиям, которые больше относятся к карте этнического расселения украинцев» [23, с. 425]. На последнее следует обратить особое внимание. Здесь цивилизационный анализ ставится на службу националистическим идеям, что ведет к подчинению научного в нем идеологическому.

Современная литература по цивилизационной проблематике балансирует между предельной абстрактностью и приземленным эмпиризмом исследований идентичностей [24; 25; 26]. Редким исключением является исследование украинского социального психолога Александра Дроздова массового геополитического сознания, сочетающее метатеоретический, теоретический и эмпирический уровни проблемы [27].

Цель данной статьи - выявить движение теоретической мысли в исследовании цивилизаций с точки зрения прогрессивного сдвига проблемы. Такой сдвиг в понимании И. Лакатоса должен обеспечивать переход от одной научной программы к другой, дающей более глубокое знание о предметной области, обеспечивающей её описание более развитым языком [28]. Представления теоретиков мы сопоставим с бытующими в массовом сознании наших сограждан взглядами на позиционирование Украины в мировом контексте.

Для анализа теоретической мысли на предмет обнаружения прогрессивного сдвига проблематики нами будут проанализированы уже названные работы Н. Я. Данилевского и С. Хантингтона. Первая работа является базовой в длительной истории цивилизационных исследований, вторая – задающая их современный уровень. При этом упомянутые работы характеризуются социологичностью, а их терминология вписывается в язык социологии.

Данные, которые будут использоваться для характеристики ориентации массового сознания в цивилизационной проблематике, были получены научным коллективом кафедры философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко¹ в ходе реализации проекта «Массовое сознание в зоне военного конфликта на Донбассе» (номер госрегистрации 0116U004150). Проект поддерживается грантом Министерства образования и науки Украины.

В ходе исследования методом стандартизированного интервью было проведено четыре замера состояния массового сознания на севере Луганской области (декабрь 2016 г., март 2017 г., февраль и май 2018 г.). Выборочная совокупность каждой волны исследования – 200 человек. Соотношение респондентов по полу, возрасту и месту жительства по всем четырем выборкам было примерно

¹ В 2014 г. эвакуирован в г. Старобельск

одинаковим: 51% женщин и 49% мужчин; почти треть опрошенных – люди в возрасте до 30 лет, треть опрошенных – люди в возрасте 31-49 лет; чуть больше трети опрошенных – люди в возрасте 50 лет и старше; городские жители – 38%, поселков городского типа – около 22%, сельские жители – чуть больше 40%. Точки опроса представляли всю свободную территорию севера Луганской области.

Вопросы анкеты, имеющие отношение к цивилизационной проблематике, сформулировали профессор И. П. Рущенко и автор этих строк.

Особенность опроса состояла в том, что он проводился в доверительных группах. Интервьюеры до опроса установили доверительные отношения с респондентами. У каждого интервьюера (ими выступали студенты-социологи ЛНУ имени Тараса Шевченко) была группа из 5 респондентов. Опросы проводились индивидуально по месту жительства каждого из них.

Методика опроса в доверительных группах имеет как позитивные, так и негативные моменты. К первым относится доверие между интервьюерами и респондентами. Вторые связаны с малой величиной выборочной совокупности, что порождает нестабильность результатов [29, с. 37 - 38]

Цивилизация на пересечении дискурсов

Николай Данилевский

Эмиль Бенвенист установил, что понятие «цивилизация» было введено в научный и публицистический оборот независимо друг от друга французом маркизом де Мирабо и шотландцем Адамом Фергюсоном (первый его употребил в 1756 г., а второй – в 1767 г.). Концепты понятия у обоих авторов были схожими. Мирабо его увязывал с особым уровнем культуры, а Фергюсон – с прогрессивным движением от варварства к цивилизации [30, с. 387 - 389]. Современные авторы обоснованно связывают с этим терминологическим нововведением серьезное изменение в самой оптике видения общества. Р. Браславский пишет: «...Понятие «цивилизация» задавало новую концептуальную конфигурацию, состоящую из трех главных компонентов: государство, гражданское общество, культура. <...> Сохранив релевантность сфере «политического», понятие цивилизации сместило акценты на «культуру» (понимаемую как духовное творчество) и «гражданское общество» (концептуализируемое как моральное и дискурсивно-коммуникативное сообщество)» [10, с. 38].

Эпистемологическая революция, совершенная просветителями, элементом которой стало и понятие «цивилизация», не только открыла дорогу идее прогресса, но и позволила разделить все народы на цивилизованные и нецивилизированные или получивилизованные. Тем самым закреплялся европоцентрический взгляд на историю человечества, оправдывался колониализм как «бремя белого человека». Идея линейного прогресса стала методологической основой понимания модернизации как вестернизации, как воспроизводства западных институтов по всему миру. И сейчас концепт понятия «цивилизация» включает сравнительный аспект, отделяя цивилизованное состояние от первобытного и варварского. Цивилизация рассматривается как такое состояние общественной жизни, которому присущи города, государство, право, высокая письменная культура. Однако ныне эти концептуальные аспекты не формируют основного содержания понятия «цивилизация».

Фундаментальные идеи современного понимания цивилизационной проблематики сформировались в русской культуре XIX века. Стимулом для этого была борьба славянофилов и западников. Осмысливая ситуацию догоняющей модернизации, славянофилы отрицали универсальность западного опыта, с романтических позиций критиковали капитализм [31]. Результатом этого движения стало представление о том, что человечество состоит из оригинальных культурных организмов. Абсолютно четко это было изложено Иваном Киреевским в статье «О характере просвещения Европы в его отношении к просвещению России», опубликованной в 1852 в «Московском сборнике» [32]. В концепцию всемирного значения идею цивилизации превратил панславист Николай Данилевский. Его основной труд «Россия и Европа» в 1869 г. печатался в журнале «Заря», а в 1871 году вышел отдельной книгой.

Понятие «цивилизация» у Н. Данилевского является узлом на пересечении нескольких дискурсов, которое сводит их в некий фокус и гармонизирует, задавая общую перспективу. В этом плане эпистемология рассматриваемого понятия отлична от эпистемологических характеристик центрального понятия одного дискурса, где понятия образуют сеть обуславливающих друг друга элементов [33, с. 57].

На примере «России и Европы» Н. Данилевского мы можем убедиться, что в реальном развитии общественного сознания несколько дискурсов сплетаются в неких важных точках, которые становятся междискурсивными узлами. Возможно, именно с подобными узлами связаны порождающие грамматики общественного сознания конкретное общество в определенный период его развития [34, с. 77].

Попытаемся выделить эти дискурсы, сходящиеся в «России и Европе» к узлу «цивилизация».

Дискурс 1. Он может быть определен как дискурс текущей политики под знаком травмы Крымской войны. Н. Данилевский фиксирует двойные стандарты использования Западом норм международного права. Исходя из этого, он делает вывод о сущностной враждебности Европы к России и славянам вообще.

«Дело в том, что Европа не признает нас своими. Она видит в России и в славянах вообще нечто ей чуждое, а вместе с тем такое, что не может служить для неё простым материалом, из которого она могла бы извлекать свои выгоды, как извлекает из Китая, Индии, Африки, большей части Америки и т.д. – материалом, который можно бы формировать и обделывать по образу и подобию своему, как прежде было надеялись, как особливо надеялись немцы, которые, несмотря на препрославленный космополитизм, только от единой спасительной германской цивилизации чают спасения мира. Европа видит поэтому в Руси и в славянстве не чуждое только, но и враждебное начало» [12, с. 65-66]. Именно это обстоятельство порождает европейское двоедушие, двойные стандарты. В рамках этого дискурса Н. Данилевский мыслит и Европу в целом, и отдельные её страны как некие персональные сущности и не вдаётся в анализ социальных структур или политических систем. По его мнению, Крымская война показала, что вражда к России объединяет как правящие классы Европы, так и европейское общественное мнение: «Это не какая-нибудь случайность, не журналистская выходка, не задор какой-нибудь партии, а коллективное дипломатическое действие всей Европы, то есть такое обнаружение общего настроения, которое менее всякого другого подвержено влиянию страсти, необдуманного мгновенного увлечения» [12, с. 14]. В этом дискурсе, который осуществляется на уровне здравого смысла, у Н. Данилевского рождается вопрос: почему Запад враждебен России? Он и становится главной проблемой книги.

Дискурс 2 посвящен геополитике России в прошлом, настоящем и будущем. Н. Данилевский считал, что Россия не является частью европейской политической системы, которая построена на равновесии. «Ни истинная скромность, ни истинная гордость не позволяют России считаться Европой» [12, с. 76]. Уже своим размером Россия европейское равновесие нарушает. Все попытки российских политиков играть по европейским правилам вели к тому, что Россию просто использовали. «Именно равновесие политических сил Европы вредно, даже губительно для России, а нарушение его с чьей бы то ни было стороны – выгодно и благодетельно» [12, с. 534]. Для выработки новой геополитической программы необходим более широкий взгляд на Россию в контексте мировой истории.

Русский геополитик утверждает, что многие европейские проблемы для России чужды. Энергия страны должна быть направлена на решение важнейшего для неё Восточного вопроса. Этот вопрос Н. Данилевский понимал не просто как освобождение южных славян и греков от османского ига. В его книге Восточный вопрос приобретает значение одного из узловых в мировой истории. По его мнению, он затрагивает Турцию и Австрию. Теоретик не останавливается перед тем, что объявляет названные страны политическими трупами, гальванизируемыми Западом [12, с. 401]. Реальное содержание Восточного вопроса, по мнению Н. Данилевского, – борьба России с Западом, который мешает созданию Всеславянской федерации, в которой гегемоном («солнцем»), должна стать Россия [12, с. 475]. В этих координатах понимания реальная борьба ведется за или против становления самобытного мира, второй, параллельной Европы, которая в перспективе должна превзойти первую [12, с. 366].

Славянская федерация – не изобретение Н. Данилевского. Это была одна из программных целей Кирилло-Мефодиевского братства [35; 36]. Но его членами эта федерация мыслилась как объединение республик, одной из которых должна была стать Украина.

Н. Данилевский не покушался на целостность Российской империи. Русских, украинцев и белорусов он считал ветвями одного народа. Украинцев в пределах Российской империи называл малороссами, а в Галичине – «галицкими русскими» [12, с. 426]. Эти взгляды, которые в то время фактически были официальными, в наши дни подхвачены В. Путиным и его идеологами. Ретроспективно это обстоятельство бросает тень и на Н. Данилевского, давая основания объявить его украинофобом. Однако, будучи противником отделения Украины, он субъективно к украинофобам не принадлежал. Именно он способствовал освобождению Т. Шевченко от солдатской службы и определению его в экспедицию Карла Бэра, участником которой был сам Н. Данилевский. Ученый и поэт подружились. Известны слова Тараса Шевченко из письма Брониславу Залескому: «...Такое явление, как Данилевский ... может вскружить и не мою голову. В продолжении его пребывания здесь я почти с ним не разлучался» [37, с. 721]. И дело не только в этих личных обстоятельствах. В своей книге он отмечает плодотворность взаимодействия русского и украинского начал в культуре Российской империи [12, с. 610]. В прочности же этого политического образования он был настолько уверен, что заявлял о том, что в обозримой перспективе в России не будет революций и смены династии [12, с. 586].

Освобожденные славяне должны, по Н. Данилевскому, создать свои государства, независимость которых будет гарантировать Россия. Лишь такое равноправное взаимодействие славянских государств должно было привести к формированию 11-й мировой цивилизации.

Согласно проекту Н. Данилевского, геополитические интересы России смещались на юг, на Балканы, за пределы собственных границ. Столицей Всеславянской федерации предполагалось сделать Константинополь – Царьград. Для выполнения этой роли ему предполагалось дать особый административный статус, что-то наподобие Washington, DC [12, с. 461- 462]. Как это должно было

сочетаться с гегемонией России и с суверенитетом новых государств, из текста непонятно. Поэтому данное построение можно рассматривать как геополитическую утопию.

Правда, геополитические утопии могут долго сохранять вдохновляющую силу. И социалистический лагерь в Европе в какой-то мере был почти федерацией по Данилевскому.

Следует отметить грубость и оскорбительность геополитического языка Н. Данилевского. Так, Польшу он характеризует как отщепенку и извратительницу славянства [12, с. 376]. Польскому народу предписывалось культурное лечение и возвращение в православие. Венгров русский геополитик без обиняков называет «народцем» [12, с. 421]. Он утверждает, что неславянские народы, живущие между славянами, должны войти в предполагаемую федерацию и постепенно ославяниться [12, с. 436-437].

Видимо, сформулированные Н. Данилевским химерические геополитические цели влияли и влияют на политический процесс и мешают правящему классу России выработать реалистическое видение своего положения в мире. Российские академические геополитики тоже зависимы в своем мышлении от схем Н. Данилевского. Так, даже В. Цымбурский, стараясь отвлечь внешнеполитические империалистические искусства, катастрофические для России, тем не менее образ острова нашел у Данилевского [12, с. 71].

Дискурс 3 хотелось бы назвать научным, но это название будет неточным. У Н. Данилевского наука подчинена вненаучным целям. Поэтому определим данный дискурс как дискурс научной аргументации. Он в «России и Европе» присутствует в естественнонаучной и социологической разновидностях. Н. Данилевского глубоко интересовали методологические вопросы научного познания. Он даже выделил общие этапы развития любой науки (этап собирания фактов, этап искусственных систем, этап перехода к естественным системам и открытия закономерностей в изучаемой предметной области, этап создания естественных систем). Ученый знал различие эмпирического и теоретического познания [12, с. 195].

Н. Данилевский предложил свою систему наук. К теоретическим наукам он отнес те, которые изучают общие мировые сущности (материю, движение и сознание). Остальные науки исследуют разнообразные формы, в которые воплощаются эти сущности. Формы природных объектов обуславливаются морфологическим принципом, который является идеальным началом в природе. Науки теоретические (физика, химия, психология) должны открывать законы, а науки частные ограничиваются сравнительным исследованием своих объектов [12, с. 193].

Будучи ихтиологом, Н. Данилевский из биологии заимствует представление о разделности, отделенности существования и развития царств живого, отрядов, классов и видов. Правда, эволюционная теория показывала историческую и биосферную взаимосвязь всего живого на Земле, но Данилевский был противником дарвинизма и много сил потратил на его опровержение [38]. Додарвиновские биологические представления он метафорически перенес на почву социологии. С этой точки зрения, идея цивилизации Н. Данилевского – это перенос линнеевской классификации живого на всемирную историю.

Парадокс в том, что на этой методологической платформе ученый совершает важный шаг, разводя вопросы об этапах развития общественной жизни и вопросы о типах развития [12, с. 106]. Он приходит к выводу, что во всемирной истории сосуществуют культурно-исторические типы, которые одновременно проходят разные стадии: «...Естественная система истории должна заключаться в различении культурно-исторических типов развития как главного основания её делений от степеней развития, по которым только эти типы (а не совокупность исторических явлений) могут подразделяться» [12, с. 109]. В сущности, это все следует из метафоры живого, где сосуществуют особи разных возрастов, которые все, но в разное время, проходят путь от рождения до смерти [12, с. 92]. Такими всемирно историческими особями и являются цивилизации. Их совокупность Н. Данилевский характеризует следующим образом: «Эти культурно-исторические типы, или самобытные цивилизации, расположенные в хронологическом порядке, суть: 1) египетский, 2) китайский, 3) ассирийско-вавилонско-финикийский, халдейский, или древнесемитский, 4) индийский, 5) иранский, 6) еврейский, 7) греческий, 8) римский, 9) новосемитический или арабийский и 10) германо-романский, или европейский. К ним можно еще, пожалуй, причислить два американских типа – мексиканский и перуанский, погибшие насильственной смертью и не успевшие совершить своего развития. Только народы, составляющие эти культурно-исторические типы, были положительными деятелями в истории человечества; каждый развивал самостоятельным путем начало, заключающееся как в особенностях его духовной природы, так и в особенных внешних условиях жизни, в которые они были поставлены, и этим вносил свой вклад в общую сокровищницу» [12, с. 109-110]. Н. Данилевский отрицал интересы человечества и утверждал, что цивилизации задают высший горизонт для интересов индивидов: «Но что же такое интерес человечества? Кем сознается он, кроме одного Бога, которому, следовательно, только и принадлежит видение его дел? <...> Таким образом, если та группа, которой мы придаем название культурно-исторического типа, и не есть абсолютно высшая, то она, во всяком случае, высшая из всех тех, интересы которых могут быть сознательными для человека, и составляют, следовательно, последний предел, до которого может и

должно простираться подчинение низших интересов высшим, пожертвование частных целей общим» [12, с. 129].

Дискурс 4 – теологический. Теологические объяснения для Н. Данилевского являлись важнейшими. Он верил в Провидение в мировой истории. Например, для него теологической загадкой представлялось появление ислама после христианства. Он находил ее разгадку в том, что через ислам была сдержана экспансия «католической ереси» [12, с. 380]. И в таком духе, опираясь на представление о Божьем замысле, он пытался понять все другие события и процессы в развитии общества. Многообразие цивилизаций – тоже часть этого замысла, ибо таким образом реализуются различные возможности развития и история приобретает полноту [12, с. 574-577].

Правда, истиной, которая уже открыта человечеству, Н. Данилевский называет православие. По отношению к нему все христианские конфессии – ереси. У всех народов поэтому один путь – вернуться к истине православия. Носителями православия он определил славян, в первую очередь русских, которые, наряду с евреями и греками, являются Богом избранными народами [12, с. 577].

Именно теологический дискурс является главным, когда Н. Данилевский утверждает непримиримую вражду между славянами и романо-германским миром. В целом же, по мнению автора «России и Европы», религия и язык являются определяющими элементами цивилизаций.

Дискурс 5 – философский. Общую философскую позицию Н. Данилевского определить сложно. Она выглядит как невероятное эклектическое соединение элементов, могущее быть определенным как теологический позитивизм. С одной стороны, отталкиваясь от эмпирических фактов, он утверждает несоответствие реальности любого универсализма. Человечество раздроблено на культурно-исторические типы: «Общечеловеческой цивилизации не существует и не может существовать, потому что это была бы только невозможная и вовсе нежелательная неполнота» [12, с. 150-151]. Но, с другой стороны, он верит в Божий замысел относительно всего человечества.

Нужно признать, что Н. Данилевский был одним из первых глубоких критиков идеи прогресса. Ученый, видимо, усмотрел в ней потенциал насилия. Мы можем сказать, что он выявился в модернизационных проектах второй половины XX века. Прогресс в западном понимании – это требование для всех народов следовать по стопам европейцев. Кто на европейцев не похож, тот признается отсталым с последующими выводами о введении внешнего управления.

Такое понимание прогресса предполагает, что все должны смотреть на мир через «европейские очки» [12, с. 321]. Таким образом, Н. Данилевский зафиксировал явление, которое значительно позже Э. Саид определил через понятие «ориентализм» [39]. Это явление есть форма подчинения периферийных стран странам центра мировой капиталистической системы, формой семантического насилия. Оно выступает помехой для рефлексивной модернизации.

Н. Данилевский, критикуя линейное понимание прогресса, не скатывается в циклизм. Он развивает взгляд, согласно которому реальный прогресс осуществляется через разнообразные формы развития в разных цивилизациях. Прогресс и есть полнота реализации возможностей развития.

Интересна перекличка идей Н. Данилевского с идеями о всемирной истории Г. В. Ф. Гегеля. Прямых ссылок на работы немецкого философа в «России и Европе» нет. Но морфологический принцип Данилевского напоминает «тихого геометра» Гегеля. В принципе, видимо, общей первоосновой для них было учение о форме Аристотеля.

Н. Данилевский, безусловно, далек от картины шествия мирового духа с Востока через Грецию и Рим в Пруссию [40]. Но все цивилизации он разделил на подготовительные, одноосновные, двухосновные и грядущую славянскую четырехосновную. Как и у Гегеля, у Данилевского его политический проект представлен как венец всемирной истории.

Дискурс 6 можно определить как социологический. Хотя в современной России Н. Данилевского однозначно относят к числу социологов [41], но в жизни он был социологом среди прочего. Однако его концепция цивилизации без социологических аргументов не обошлась. Цивилизации он рассматривал как результаты закономерного исторического развития и сформулировал соответствующие исторические законы [12, с. 113- 114]. Он достаточно пронизательно критикует европоцентризм и связанные с ним предрассудки (размежевание Европы и Азии как неких духовно-географических сущностей, идея извечной борьбы между ними) [12, с. 71-74].

Н. Данилевский выделяет «разряды общественной деятельности»: религиозная, культурная, политическая и общественно-экономическая. Эти «разряды» он использует при сравнительном рассмотрении цивилизаций [12, с. 566-567]. При этом его мало интересуют социальные структуры и их динамика. Законы общественного развития он считает чисто духовными, разными для разных цивилизаций.

При описании общественных процессов Н. Данилевский пользовался преимущественно этнической терминологией. В его понимании, народы движутся путем от этнографических групп к государствам, а затем и к цивилизациям. Но далеко не все этот путь проходят до конца. Одни остаются на

этнографической стадии и превращаются в материал для более успешных, другие превращаются в разрушителей, «бичей Божьих», третьи же становятся самостоятельными культурными субъектами [12, с. 152-154].

Принцип народности Н. Данилевский применил при анализе науки, показав, что научные школы зависят от особенностей этнической жизни, хотя результаты науки в наибольшей мере могут передаваться от одной цивилизации к другой. Наиболее мощному влиянию принципа народности подвержены общественные науки [12, с. 162-163].

Дискурс 7 – идеологический – самый отталкивающий в тексте Н. Данилевского. В принципе, он укладывается в формулу: самодержавие, православие, народность. Но есть и существенные нюансы. Хотя дискурс в книге охранительный, но это не оголтелая охранительность. Н. Данилевский радуется освобождению крестьянства и судебной реформе, хотя и изображает эти процессы идиллически [12, с. 235]. Он считает ликвидацию крепостного права шагом к Всеславянской федерации, ведь иначе никто из славян с Россией не захочет иметь дело. Будучи гегемонистом, он высказывается против колониализма и империализма: «...Для величия и культурного значения славянских народов нужно, чтоб образ Славянского мира представлялся не в виде слияния славянских ручьев с русским морем, по выражению Пушкина, а в виде обширного океана с самобытными, хотя соединенными и соподчиненными частями, то есть морями и глубокими заливами» [12, с. 465].

Этим не исчерпываются все дискурсивные мыслеходы в работе Н. Данилевского. Большую роль у него играет нуднейшая историко-политическая фактография, но тут же он отдается эстетическому чувству. Оно ему часто изменяло, иначе бы он не так обильно цитировал стихи Алексея Хомякова. Он бы избегал слащавости, как в этом высказывании: «Самый характер русских, и вообще славян, чуждый насильственности, исполненный мягкости, покорности, почтительности, имеет наибольшую соответственность с христианским идеалом» [12, с. 577].

Работа Н. Данилевского прочно вошла в ткань культурного процесса своего времени. В романе Ф. Достоевского «Подрасток» герои дискутируют о проблемах цивилизационной определенности России, даже стреляются на этой почве. Один из героев романа, Версилов, произносит ставшие знаменитыми слова: «Русскому Европа так же драгоценна, как Россия; каждый камень в ней мил и дорог. Европа так же точно была отечеством нашим, как и Россия» [42, с. 398]. Через горячие дискуссии идея цивилизаций, особенно сравнение России и Запада, постоянно присутствовала в русской культуре. В повести Алексея Толстого «Похождения Невзорова, или Ибикус» белогвардейцы, бегущие из Одессы, и уповают на Запад, и ожидают от европейцев всяческих пакостей [43, с. 161]. Даже в советское время, когда работы Н. Данилевского не переиздавались, его идея гниения Запада вошла в советский идеологический комплекс. Полемичность, многосложность, откровенность сделали книгу Н. Данилевского известной на Западе, что способствовало формированию цивилизационного идейного движения.

Самюэль Хантингтон

Американский политический теоретик С. Хантингтон на рубеже XX – XXI веков стал одним из наиболее читаемых авторов в мире. Его статья «Столкновение цивилизаций?» (1993 г.) [44], написанная как полемический ответ на эссе Френсиса Фукуямы «Конец истории» [45], стала мировым бестселлером и была переведена практически на все основные языки. В мире, который на тот момент утратил привычные контуры, она обещала ясность понимания происходящего. Отвечая на ожидания, автор через 3 года издал большую книгу с тем же названием, что и статья, но уже без знака вопроса. Это произведение, которое идейно не сильно отличалось от статьи, но приобрело внушительные размеры за счет описания фактов, цитат и графиков, тоже ожидал громкий успех. Оно и через 20 с лишним лет сохраняет свою актуальность, представляя передний уровень цивилизационных исследований.

С. Хантингтон написал свою книгу с опорой на все сделанное в области изучения цивилизаций. Он ссылается на работы О. Шпенглера, А. Тойнби, Ф. Броделя, К. Куигли и многих других. Знает он, естественно, и работу Н. Данилевского, но по обычаю западных авторов упоминает русского мыслителя бегло в середине текста [16, с. 214]. Между тем структурирование предметного поля исследования С. Хантингтоном достаточно близко к тому, какое заложил Н. Данилевский. У американского автора это только облегченная светская и прагматическая его версия. Совпадения у Хантингтона с Данилевским простирается до таких тем, как «загнивание Запада» [16, с. 499] и необходимость доминирования одной страны в цивилизационной системе, долженствующего обеспечить порядок в ней [16, с. 240]. Русский геополитик вполне согласился бы с такими выводами американского коллеги: «Западный универсализм опасен для мира, потому что может привести к крупной межцивилизационной войне между стержневыми государствами, и он опасен для Запада, потому что может привести к поражению Запада» [16, с. 512]. Не вызвал бы между ними расхождений и следующий вывод: «Запад – единственная из цивилизаций, которая оказала огромный и временами разрушающий эффект на все остальные цивилизации» [16, с. 281].

«Столкновение цивилизаций» дискурсивно беднее в сравнении с «Россией и Европой». Хантингтоновское сочинение в сущности преследует прикладные геополитические цели – найти модель

мирового порядку после крушения трехчленного двухполюсного мира. Этот мир к тому же пережил крах больших идеологических нарративов. США вышли победителем из «холодной войны», но их положение в новом мире стало проблемным. Поэтому С. Хантингтон стремился обосновать линию поведения США и вообще большого Запада, которая бы замедлила ослабление западных стран и обеспечила им на долгое время преобладание в новом мировом порядке.

В тексте «Столкновения цивилизаций» три ведущих дискурса, которые сходятся в понятии «цивилизация». *Первый из них* касается актуальной геополитики. Он исходит из того, что после крушения СССР и социалистической системы, после прекращения противостояния двух мировых блоков международные отношения пришли в хаотическое состояние. Хаотизация мировой системы совпала с ослаблением Запада вследствие вступления его в нисходящую траекторию цивилизационного развития.

С. Хантингтон всеми силами противодействовал радостному ликованию от победы либерального капитализма, идее «конца истории», которая предполагала, что после либерального капитализма уже ничего не будет, что он как венец и завершение исчерпал движение мировой истории. Американский теоретик показывал нарастание потенциала конфликтности в мире, но связал его с различием культур.

С. Хантингтон давал достаточно двусмысленные советы элитам Запада: препятствовать распространению высоких технологий, создавать образ врага для собственного населения, практиковать гонку вооружений и наращивать военную мощь [16, с. 125-126].

Как циничный прагматик С. Хантингтон спокойно обсуждал возможные варианты распада Украины или вероятность её войны с Россией [16, с. 255-259]. Даже геноцид он упоминает как один из вариантов разрешения конфликта по линии соприкосновения цивилизаций. Он, конечно, геноцид не пропагандировал и не советовал как актуальную политику, но упоминал как бы между прочим [16, с. 432-433].

Перспективный дискурс в работе С. Хантингтона базируется на выводе о доминировании в современном мире культурных идентичностей. Они присущи индивидам, странам и цивилизациям. Цивилизации выступают их самым высоким уровнем. Культурные идентичности рассматривались им не как соотносительные конструкции, производящиеся коллективными действиями, а как некие психологические, ментальные диспозиции [16, с. 51].

Предположение о мировой системе, построенной на основе цивилизаций, у С. Хантингтона выглядит как инверсия актуального для него состояния мировой системы. Эта проектная конструкция разбивала мир на блоки, между которыми будут постоянно тлеть неразрешимые ценностные конфликты. Каждая цивилизация – это сфера доминирования ведущей страны [16, с. 239 - 240]. Американский мыслитель был уверен, что такой мировой порядок будет наименее опасным. К тому же он создал образ врага, который должен был смягчить взаимоотношения между цивилизациями, даже объединить их усилия. Таким врагом он называл новое варварство, проявлениями, которого выступают во всем мире преступность, наркомания, аморализм [16, с. 531]. Общий враг способен в определенной степени объединить раздробленное человечество. Это главный стимул, ведь «человеку свойственно ненавидеть» [16, с. 193]. Через общую угрозу и общую ненависть вырисовывается наконец-то желанный мировой порядок: «В более масштабном столкновении, глобальном «настоящем столкновении» между Цивилизацией и варварством, великие мировые цивилизации, обогащенные своими достижениями в религии, искусстве, литературе, философии, науке, технологии, морали и сочувствии, также должны держаться вместе, или же они погибнут поодиночке. В нарождающейся эпохе столкновения цивилизаций представляют величайшую угрозу миру во всем мире, и международный порядок, основанный на цивилизациях, является самой надежной мерой предупреждения мировой войны» [16, с. 532].

С. Хантингтон об этом прямо не говорит, но из всего сказанного им, возникает сомнение, что все цивилизации смогут вступить в союз против нового варварства. Одна цивилизация явно оказывается под сомнением – исламская, у которой, по определению американского автора, «кровавые границы» [16, с. 462]. Взаимоотношения её с другими цивилизациями уже привели к цивилизационным войнам. Первой из них С. Хантингтон считает войну СССР в Афганистане, а второй – войну в Персидском заливе [16, с. 397 - 399]. Поэтому в новом мире ислам, скорее всего, будет выступать в роли общей угрозы, которая и сплотит остальной мир. В силу этого и по происхождению, и по логике проект мироустройства С. Хантингтона нужно определить как утопический.

Научный дискурс в работе С. Хантингтона практически не имеет выходов в философию и теологию. Цивилизация – это культурное единство высшего порядка. В современном мире он уверенно насчитывает 7 цивилизаций (синская, японская, индуистская, исламская, православная и западная) и одну считает возможной (африканскую) [16, с. 54 - 59]. Признаки цивилизационной принадлежности у него меняются. То он, вслед за А. Тойнби, утверждает, что определяющим признаком является религия, то к ней в духе Н. Данилевского добавляет язык [16, с. 80].

В рамках этого дискурса встречаются любопытные парадоксы. Определяя главный конфликт современности как межцивилизационный, С. Хантингтон тем не менее развивает точку зрения, которую можно определить как вульгарный марксизм. Он утверждает, что культуры следуют за властью, а сила

власти зависит от экономической мощи страны. Его высказывание по этому поводу афористично: «Культурное утверждение следует за материальным успехом; жесткая власть рождает мягкую власть» [16, с. 162].

Н. Данилевский определяющей характеристикой западной цивилизации считал насилие как результат чрезмерного развития индивидуализма [12, с. 216]. С. Хантингтон целиком с ним согласен: «Запад завоевал мир не из-за превосходства своих идей, ценностей или религии (в которую было обращено лишь небольшое количество представителей других цивилизаций), но скорее превосходством в применении организованного насилия. Жители Запада часто забывают этот факт; жители не-Запада никогда этого не забудут» [16, с. 66].

Интересным, хотя и базирующемся на повседневном здравом смысле, является деление С. Хантингтоном всех стран мира на стержневые для цивилизаций, участницы, одиночки, расколотые и разорванные [16, с. 203-209]. Украина в этих координатах – расколотая страна с двумя культурами. Но в случае её распада «...«Обрезок» униатской и прозападной Украины может стать жизнеспособным только при активной и серьезной поддержке Запада» [16, с. 258].

С. Хантингтон идею о столкновении цивилизаций, которая сама нуждается в доказательствах, считал достаточным основанием для выводов по множеству вопросов как текущей политики, так и проектов будущего. В сущности, он не останавливался перед псевдоимпликациями. Чтобы такие логические погрешности не выпирали из текста, он их заливал кремом риторики. Приведу как пример: «Политические принципы – слишком хлипкое основание, чтобы на нем строить прочное общество» [16, с. 505]. Афоризм сомнительный. Но если даже его принять, то разве из него следует, что «вопрос «На чьей вы стороне?» сменился более принципиальным: «Кто вы?» Каждая страна должна иметь ответ. Этот ответ, культурная идентичность страны, определяет её место в мировой политике, её друзей и врагов» [16, с. 186].

Думается, теперь у нас есть материал для вывода о наличии или отсутствии в цивилизационных исследованиях прогрессивного сдвига проблемы. Самый краткий и общий вывод может быть только негативным. Если к исследованию цивилизаций подойти как к исследовательской программе, то её твердое ядро является застойным, неразвивающимся. Нельзя же всерьез считать продвижением к научной истине такое высказывание С. Хантингтона: «Цивилизации представляют собой человеческие племена в предельной форме развития, и столкновение цивилизаций суть племенной конфликт в глобальном масштабе» [16, с. 323]. Сама идея цивилизации в момент возникновения предполагала её противопоставление тому миру, где главными социальными единицами являются племена. В работе же американского теоретика новый трайбализм наделяется воинственностью: «В мире, где культура важна, взводы – это племена и этнические группы, полки – это народы, а армии – это цивилизации» [16, с. 191]. Это всерьез писалось в то время, когда уже было осмыслено значение глобальных проблем, которые человечество может решить только коллективными усилиями, когда стало абсолютно ясно, что мы все – команда одного космического корабля.

За более чем полтора столетия менялась лишь периферийная часть цивилизационной программы, которая реагировала на запросы текущих геополитических задач. Сейчас для крупных игроков на геополитическом поле цивилизационная программа выступает обоснованием их претензий на гегемонию в определенной части земного шара. С. Хантингтон в этом отношении был вполне откровенным: «В мире сложится либо порядок цивилизаций, либо вообще никакого. В этом мире стержневые страны цивилизаций являются источником порядка внутри цивилизаций, а также влияют на установление порядка между цивилизациями путем переговоров с другими стержневыми государствами» [16, с. 239]. Для стран средних и малых вопрос о цивилизационном выборе – это часть поиска их правящими классами мощных покровителей, вопрос о вхождении в какие-то союзы.

Сказанным мы не отрицаем самой объективной реальности, которая обозначается понятием «цивилизация». Однако эта реальность представляет собой очень «рыхлые» культурные общности, которые возникли историческим путем. В цивилизациях воплощается культурное родство разной степени близости между народами. Но эти родственные связи не являются самыми сильными в современном мире. Мощь структурных связей в рамках мировой капиталистической системы значительно их превосходит. Даже культурные обмены направляются структурными особенностями этой системы. Поэтому, скажем, украинцы чаще смотрят американские фильмы, нежели сербские или болгарские. Хотя, попав в Болгарию, любой украинец ощутит, что повседневность этой страны ему понятнее и ближе, чем повседневность США.

Плоды цивилизационных исследований не совсем соответствуют критериям научности. Они похожи на произведения художественной литературы, несущие на себе отпечаток личности автора. Базовые положения цивилизационного подхода вряд ли могут быть фальсифицируемы. Что касается частных вопросов, то авторы цивилизационных исследований формулировали достаточно много предположений о будущем положении дел в мире. Большинство из них ходом истории были опровергнуты. Например, Н. Данилевский утверждал, что китайская цивилизация уже исчерпала потенциал своего развития и

застыла в «апатии самодовольства» [12, с. 131]. Мир не развивается и в соответствии с прогнозами С. Хантингтона. С горькой иронией можно цитировать его вывод, что «...если общность цивилизации имеет значение, то конфликт между русскими и украинцами мало вероятен» [16, с. 257].

Украинские реалии

В Украине на рубеже XX – XXI веков начала складываться оригинальная школа цивилизационного анализа [46]. Её представители фокусировались на изучении влияния глобализации на цивилизационные сообщества [47]. К сожалению, она просуществовала недолго из-за смерти наиболее ярких ее представителей. Значительное же число украинских ученых обыгрывали образ Украины как межцивилизационного «моста» [48]. Эта модная в своё время тема к значимым теоретическим или практическим достижениям не привела. С 2014 г. тематика работ по цивилизационной проблематике резко изменилась. Проблема цивилизационной принадлежности Украины начала рассматриваться в контексте российско-украинской «гибридной» войны [49; 50; 51].

Среди украинских социологов наиболее активным сторонником использования цивилизационного подхода для объяснения российско-украинского конфликта в Донбассе является Игорь Рущенко. В 2016 г. он сделал вывод: «Война продолжается, она приобретает глобальные и цивилизационные черты, Украина географически расположена на изломе миров, между западной и незападной цивилизациями» [52, с. 95]. Цивилизации и цивилизационные конфликты украинский ученый понимает в духе С. Хантингтона. Для него тоже «цивилизации являются высшей социальной единицей. Они не совпадают между собой в культурном и архетипическом измерениях народов и племен. Диалог между цивилизациями возможен, но он гораздо более сложен, чем согласование интересов, например работодателей и наемных работников, где присутствуют только экономические интересы. Относительно конфликта, который мы рассматриваем, пропасть заключается в архетипах коллективного бессознательного, символично-мифологической отрицательности, ментальной несовместимости, разницы мировоззренческих и идеологических установок двух социальных миров, которые исторически олицетворяли Киев и Москва; следовательно, имеем конфликт ценностей. Противоречия приобретают характеристики статического конфликта с отрицательной суммой (все в проигрыше). Статический конфликт может сохраняться сотни лет, потому что отсутствует естественная динамика, а искусственное решение вопроса путем геноцида или этноцида вражеского сообщества не идет на пользу агрессору» [53, с. 113].

Цивилизационное понимание российско-украинской войны у Игоря Рущенко не сводится к поиску четкой пространственной границы между российской (он ее считает «ордынской») и украинской (европейской) цивилизационными системами. В популяциях России и Украины, по его мнению, смешиваются представители обеих цивилизаций. «... И в украинском социуме, в т. ч. в украинском этносе, всегда были слои, преданные Москве и ордынской ментальности. Столкновение цивилизаций не может быть четко обозначено на карте, учитывая смешанный состав пограничных областей, личностный выбор, который включает как рациональную составляющую, так и неясную и мутную область индивидуального и социального бессознательного. Однако война и государственные границы являются тем моментом истины, когда теоретические дискуссии уступают место суровой реальности, и устанавливаются уже не ментальные, а физические пределы» [53, с. 114].

Эти сентенции позволяют сделать вывод, что цивилизационный подход к войне переводит понимание происходящих событий из политико-экономической сферы в сферы этнического бытия, культуры, ценностей. Тем самым народы как носители культур противопоставляются друг другу как непримиримые враги. В случае российско-украинской войны политические классы такой концепцией проводят четкие границы своего господства, отрывая народы друг от друга. Война становится вечной и может быть остановлена только через уничтожение одной из сторон противостояния. Исходя из бессмысленности подобной перспективы, можно считать, что такое понимание войны на Донбассе не может быть основой реальной политики, ибо для Украины такая линия поведения будет самоубийственной.

Цивилизационный подход к войне обладает крайне опасными репрессивными интенциями для внутренней жизни страны. На его основе очень легко начать искать «пятую колонну» и пытаться поставить ей «физические пределы». В её состав могут попасть все несогласные с идеологическими установками правящей фракции политического класса. Взгляд на войну как на цивилизационную предполагает мобилизацию населения на ценностной платформе. Для этого нужно, чтобы само население разделяло эти ценности и определяло их как основу при отторжении каких-то групп по принципу «Мы – не они». Происходит ли это во время конфликта на Донбассе? На этот вопрос коллектив кафедры философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко и попытался найти ответ в ходе реализации проекта «Массовое сознание в зоне военного конфликта на Донбассе».

Для определения отношения населения свободной территории Луганской области к Западу и России были выделены 12 показателей. Респонденты по принципу семантического дифференциала должны были выбрать позицию, которая отвечала их представлениям или чувствам. Три позиции (-1, -2, -

3) показывали силу негативных оценок; еще три позиции определяли силу позитивных оценок (+1, +2, +3); между ними находилась нейтральная позиция (0). В таблице 1 приводятся усредненные данные по четырем опросам. В этом случае шкала перекодирована в семизначную (1 – самая негативная оценка, 2 – средняя негативная оценка, 3 – слабая негативная оценка, 4 – нейтральная оценка, 5 – слабая позитивная оценка, 6 – средняя позитивная оценка и 7 – сильная позитивная оценка).

Таблица 1.

Распределение ответов на вопрос «**Какие чувства и ассоциации у Вас вызывают западные страны, западная цивилизация (США, Европа, Канада) и какие Россия?**» (в баллах; шкала: от 1 до 7)

Показатели оценки	Запад		Россия	
	Баллы	Стандартное отклонение	Баллы	Стандартное отклонение
сильная vs слабая	5,69	1,37689	5,69	1,47621
справедливая vs несправедливая	4,74	1,51236	4,12	1,79136
дружественная vs враждебная	4,73	1,47601	4,29	1,94507
щедрая vs скупая	4,61	1,48245	4,37	1,67632
законность vs беззаконие	5,09	1,60293	4,07	1,73521
здоровая vs больная	4,85	1,48608	4,49	1,65271
надежная vs ненадежная	4,50	1,52918	4,11	1,85389
богатая vs бедная	5,71	1,53053	5,40	1,56030
открытая vs закрытая	4,48	1,59716	4,59	1,71659
бескорыстная vs корыстолюбивая	3,55	1,66705	3,66	1,80116
духовная vs бездуховная	4,79	1,42608	4,77	1,62195
умная vs глупая	5,39	1,51661	5,23	1,55459

Как видим, восприятие населением объединенного Запада и России вовсе не строится по принципу «или, или». По большинству показателей оценки близки. Россия в глазах наших респондентов проигрывает Западу по показателю законности и в определенной мере – справедливости. Оценки и Запада, и России далеки от восторженности. Здесь красноречивым является признание обеих цивилизационных систем умеренно корыстными. Следует отметить, что показатели стандартного отклонения свидетельствуют о большем разбросе мнений по России, чей образ в нашем регионе за годы войны существенно проблематизировался.

Эти ориентации нашего населения отражаются и в представлениях о желательном курсе внешней политики Украины (табл.2).

Таблица 2

Распределение ответов на вопрос «**Какие Вы бы дали рекомендации Президенту Украины относительно внешней политики?**» (в % к опрошенным)

№ п/п	Желательный внешнеполитический курс Украины	Декабрь 2016 г.	Март 2017 г.	Февраль 2018 г.	Май 2018 г.
1	Добиваться нейтрального статуса, не входить в военные блоки	39	42	37	48
2	Добиваться вступления в Европейский Союз	12	13	19	16
3	Добиваться вступления в НАТО	6	4	4	6
4	Вернуться к идее вступления в Таможенный союз	11	16	13	10
5	Проводить политику стратегического партнерства с США	1	8	7	3
6	Пойти на уступки России и заключить союзный договор	20	8	15	11
7	Другой	7	7	4	6
8	Нет ответа	3	3	1	-
	Всего	100	100	100	100

Хотя единой позиции по вопросам внешней политики у нашего населения нет, но уверенной модой в четырех распределениях выступает нейтральный статус, внеблоковость. Эта позиция соответствует желанию не разделять цивилизации, а объединять лучшее в них.

Наши респонденты далеки от того, чтобы объяснять военный конфликт на Донбассе цивилизационными причинами (табл. 3).

Выводы

Войдя в язык социологии, понятие «цивилизация» осталось понятием с достаточно неопределенным смыслом. Оно несет в себе следы своей истории, включая в свой концепт и идею прогресса с его стадиями, и идею обособленных культурных ареалов. Это создает в рамках данного

концепта напряженность между универсализмом и партикуляризмом. Но это противоречие относится не к логическим, а к диалектическим.

Возможно, это противоречие могло бы быть стимулом для развития цивилизационного подхода как научной программы. Однако для этого нужна социологизация понятия «цивилизация», наполнение его концепта социологическим содержанием, включение этого понятия в язык академической социологии. В настоящий момент цивилизационный подход существует как межпредметной, в котором преобладает философский дискурс. В силу этого ядро данной исследовательской программы оказалось весьма застойным, а её периферия подвержена колебаниям идеологической атмосферы того или иного общества. За время своего существования цивилизационный подход не дал существенных результатов как в познании действительности, так и в общественной практике. В науке он в лучшем случае служил эстетической инспирацией познания, а в худшем – проводником идеологического давления на научное сообщество. История исследования цивилизаций – это серия авторских видений реальности. Здесь нет речи о повторяемости результатов и о фальсификации основополагающих допущений цивилизационного подхода.

Таблица 3

Распределение ответов на вопрос «Как можно охарактеризовать события войны на Донбассе?»
(в % к опрошенным)

№ п/п	Варианты ответа	Декабрь 2016 г.	Март 2017 г.	Февраль 2018 г.	Май 2016 г.
1	Борьба США и России за сферы влияния	26	25	19	26
2	Гражданская война в Украине	18	27	25	27
3	Конфликт элитных групп, который вовремя не потушили, и он разгорелся в военный пожар	25	37	31	34
4	Борьба донбасского народа за независимость	17	16	15	7
5	Российско-украинская война	19	25	22	28
6	Борьба олигархов за прибыль и влияние в регионе	31	32	36	30
7	Кара Господня за грехи	5	6	7	7
8	Антитеррористическая операция с целью ликвидировать сепаратизм	17	9	10	8
9	Что еще	3	2	1	2

Примечание: респонденты имели право выбрать несколько вариантов ответов.

Распределение ответов на этот вопрос демонстрирует смятение умов на четвертом и пятом году войны. Но в любом случае оно не говорит в пользу убедительности для населения свободной территории Луганщины цивилизационного объяснения её природы.

Цивилизационное учение в идеологическом дискурсе выходит на первый план в периоды обострения международных конфликтов и воен. Оно выполняет функцию резервной программы мобилизации сторон конфликта, когда другие программы теряют свою убедительность для населения. В таком случае цивилизационное объяснение происходящего должно пробудить у воюющих сторон архаическое деление мира на «мы» и «они», причем «мы – не они». Для элитных групп мощных стран цивилизационный подход служит обоснованием претензий на доминирование в определенном геополитическом регионе. Для элитных групп слабых стран цивилизационный подход является средством обоснования поиска внешнеполитического патрона, включения в какие-то союзы.

В Украине со времени получения независимости цивилизационный подход воспринимался как программа поиска собственной коллективной идентичности, понимаемой как некие глубинные ментальные и эмоциональные диспозиции. С 2014 г. произошел резкий перелом цивилизационного дискурса. Под давлением факта российско-украинской войны и идеологических установок правящей фракции политического класса Украины наше научное сообщество переключилось на оперирование концептом «цивилизационная война». Он не позволяет выстроить реалистическую политику, переводя военный конфликт на Донбассе в разряд ценностного и неразрешимого. Цивилизационное определение войны не принимается населением в прифронтовой зоне и не может выступать средством его мобилизации в противостоянии с противником.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Виступ Президента України на зустрічі з Всеукраїнською радою церков. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-zustrichi-z-vseukrayinskoju-ra-35728> (дата звернення: 04.09.2018). 2. Еременко А. М. Размышления о луганской Вандее. Взгляд очевидца событий. Saarbrücken: Just a Life, 2015. 117 с. 3. Рущенко И. П. IV Мировая или первая гибридная межцивилизационная война? URL: <http://sprotyv.info/ru/news/kyiv/iv-mirovaya-ili-pervaya-gibridnaya-mezhcivilizacionnaya-voyna> (дата обращения: 04.09.2018). 4. Пашковский П. И. Концептуальные основы политики России на постсоветском пространстве в 2000-е годы. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология»*. Том 27 (66). 2014. № 1-2. С. 349-358. 5. Цымбурский В. Л. «Пока – не входит в мировое цивилизованное...». *Тетради по консерватизму*. 2015. №1. С. 37–40. 6. Цымбурский В. Л. Остров Россия. Перспективы российской геополитики. URL: http://www.polisportal.ru/files/File/publikacii/Starie_publicacii_Polisa/C/1993-5-

Cimburskiy_Perspektivi_rossijskoj_geopolitiki.pdf (дата звернення: 04.09.2018). **7.** Анин Р. Однажды в России. URL: https://www.novayagazeta.ru/articles/2018/09/03/77683-odnazhdy-v-rossii?utm_source=push (дата звернення: 04.09.2018). **8.** Шульга М. Геополітичні інтенції російських цивілізаційних концепцій. *Політичний менеджмент*. 2008. №5. С. 141 – 150. **9.** Айзенштадт Ш. Н. Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность. *Thesis*. 1993. Вып. 2. С. 190 – 212. **10.** Браславский Р. Г. Цивилизационная перспектива в социологическом анализе современных обществ. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2012. Том XV. №6. С. 30-49. **11.** Дерлугьян Г. Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы. М.: Изд-во Института Гайдара, 2013. 386 с. **12.** Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к романо-германскому. М.: Институт русской цивилизации, 2008. 816 с. (Серия: Русская цивилизация). **13.** Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Том 1. Гештальт и действительность / пер. с нем. Свасьян К. А. М.: Мысль, 1998. 663 с. **14.** Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Том 2. Всемирно-исторические перспективы / пер. с нем. Маханьков И. И. М.: Мысль, 1998. 606 с. **15.** Тойнби А. Дж. Постижение истории / пер. с англ. Е. Д. Жаркова. М.: Айрис-Пресс, 2010. 640 с. **16.** Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. 603 с. (Philosophy). **17.** Леонтьев К. Н. Византизм и славянство. М.: Книга по Требованию, 2016. 170 с. **18.** Quigley C. The Evolution of Civilizations: An Introduction to Historical Analysis. Indianapolis: LibertyPress / Liberty Fund. 1979. 444 p. **19.** Quigley C. Tragedy and Hope. A History the World in Our Time. New York, London: The Macmillan Company, 1966. 1348 p. **20.** Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / пер. с фр. Б. А. Ситников. М.: Весь мир, 2008. 552 с. **21.** Донцов Д. Підстави нашої політики. Відень: Видавництво Донцових, 1921. 210 с. URL: <http://dontsov-nic.com.ua/wp-content/uploads/2016/01/Pidstavi-politici.pdf> (дата звернення 06.09.2018 р.). **22.** Донцов Д. Дух нашої давнини. 2-е вид. Мюнхен; Монреаль: Б.В., 1951. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3517/file.pdf> (дата звернення 06.09.2018 р.). **23.** Історія соціології: навчальний посібник. За редакцією докт. соц. н., проф. І. П. Руценка. Харків: НТУ «ХП», 2017. 442 с. **24.** Шкаратан О. И. Системы цивилизаций и модели социально-экономического развития России и других посткоммунистических стран Европы. *Мир России*. 2010. №3. С. 23-45. **25.** Българските национални ценности. Статика и динамика в евроинтеграционния процесу Съставител и отговорен редактор Кирил Кертиков. София: ИИОЗ-БАН, 2012. 374с. **26.** Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: Вид. 3-е. К.: Либідь, 2001. 357 с. **27.** Дроздов О. Ю. Основи психології масової геополітичної свідомості. Монографія. Чернівці: Видавництво «Десна Поліграф», 2016. 564 с. **28.** Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. URL: <https://scorcher.ru/art/theory/any/lacatosh.php> (дата звернення 07.09.2018 р.). **29.** Кононов И. Ф. Теория массового сознания: возможности и ограничения в условиях неконвенциональной войны (по результатам исследований на свободной территории Луганской области). *Грані. Науково-теоретичний альманах*. 2018. Том 21. №5. С. 28 – 47. **30.** Бенвенист Э. Общая лингвистика. Пер с фр. под ред. Ю. С. Степанова. М.: Прогресс, 1974. 447 с. **31.** Валіцький А. В. Полоні консервативної утопії. Структура і видозміни російського слов'янофільства. Пер. з польск. Володимир Моренець. К.: Основи, 1998. 710 с. **32.** Киреевский И. В. О характере просвещения Европы и его отношении к просвещению России. Полное собрание сочинений И.В. Киреевского в двух томах. Под редакцией М. Гершензона. Т. 1. М.: Типография Императорского Московского университета, 1911. С. 174-222. **33.** Филлипс Л, Йоргенсен М. Дискурс-анализ. Теория и метод / пер. с англ. под ред. А. А. Киселевой. 2-е изд. Харьков: Изд-во «Гуманитарный центр», 2008. 352 с. **34.** Хомский Н. Избранное. Под редакцией Энтони Арноува; пер. с англ. Сергей Александровский, Вадим Глушаков. М.: Энциклопедия-ру; Харьков: Фолио, 2016. 720. **35.** Костомаров М. І. Книги буття українського народу. Історія філософії України: хрестоматія; навчальний посібник / упоряд.: М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. К.: Либідь, 1993. С. 315-317. **36.** Тесля А. Вариация на тему политической теологии: «Книга бытия украинского народа». *Социологическое обозрение*. 2015. Т.14. № 2. С. 82-106. **37.** Данильченко-Данилевская В. Я. Семейная хроника рода Николая Яковлевича Данилевского. В кн.: Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к романо-германскому. М.: Институт русской цивилизации, 2008. С. 715 – 727. **38.** Данилевский Н. Я. Дарвинизм. Критическое исследование. М.: ФИВ, 2015. 976 с. **39.** Саїд Е. В. Орієнталізм / пер. з англ. В. Шовкун. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 511 с. **40.** Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории / пер. с нем. Волен А. СПб.: Наука, 1993. 480. **41.** Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: учебник для вузов / под ред. проф. В. И. Добренкова. М.: Гардарики, 1998. 244 с. **42.** Достоевский Ф. М. Подросток. Роман в 3-х частях. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1983. 480 с. **43.** Толстой А. Н. Граф Калиостро. Повести. К.: КМ-БУКС, 2017. 200 с. **44.** Huntington S. P. The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*. Vol. 72, No. 3 (Summer, 1993), Pp. 22-49. **45.** Fukuyama F. The End of History? *The National Interest*. Summer 1989. URL: https://www.embl.de/aboutus/science_society/discussion/discussion_2006/ref1-22june06.pdf (дата звернення 07.09.2018 р.). **46.** Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. и др. Цивилизационные модели современности и их исторические корни. Киев: Наукова думка, 2002. 632 с. **47.** Павленко Ю. В. Глобалізація та цивілізаційні зрушення сьогодні. *Міжнародна економічна політика*. 2005. №1(2). С. 100-120. URL: <http://journals.urau.ua/jiep/article/view/27429/24623> (дата звернення 07.09.2018 р.). **48.** Хімяк О. Цивілізаційна ідентифікація України. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Збірник наукових праць*. Випуск 26. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014. С. 156 – 163. **49.** Бабка В. Російсько-український конфлікт: цивілізаційні та меморіальні аспекти *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. К., 2015. Вип. 1. С. 104-114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nziplend_2015_1_13. (дата звернення 07.09.2018 р.) **50.** Залізник Л. Україна та Росія: війна цивілізацій. URL: <http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2017/2/vij-cyv.html> (дата звернення 07.09.2018 р.). **51.** Смола Л. Інструментарій цивілізаційної війни Росії проти України та засоби протидії. URL: http://www.r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=35631&lang=ukr (дата звернення 07.09.2018 р.). **52.** Руценка І. П., Руценка Ю. І. Гібридна агресія та громадянський спротив у Харкові 2014 р.: уроки першої фази російсько-української війни. *Український соціум*. 2016. №3(58). С. 88-99. **53.** Руценка І. П. Конфлікти в зоні

АТО: зміст і методика виміру. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Вип. 37. Харків, 2016. С. 108-114.

Понятие цивилизации в научных, идеологических и повседневных дискурсивных практиках военного времени в Украине

В статье предпринят анализ понятия «цивилизация» в контексте современного языка социологии. Показано, что в настоящий момент это понятие не отличается четкостью своего концепта. Его история обусловила сохранение в его составе идеи линейного прогресса со свойственными ему этапами и идеи отдельных культурных ареалов. Диалектическое напряжение между универсализмом и партикуляризмом в концепте цивилизации пока не стало стимулом для развития теории цивилизации. Научная программа цивилизационного подхода является межпредметной. В ней преобладает философский дискурс. Недостаточная социологическая проработанность концепта цивилизации делает его малопродуктивным в научных исследованиях и общественной практике. В условиях международных кризисов и войн цивилизационный подход превращается в транслятора идеологических влияний на социологию. В Украине в настоящее время цивилизационный подход преимущественно используется сегодня в вариантах цивилизационной войны и цивилизационного выбора. Он не находит поддержки в массовом сознании и не может служить целям мобилизации населения для противостояния противнику.

Ключевые слова: цивилизация, цивилизационный подход, цивилизационная война, цивилизационный выбор, Н. Данилевский, С. Хантингтон, Запад, Украина, Россия, Донбасс

Отримано 9.09.2018

УДК 316.34:355.01

КОНЦЕПТ МИЛИТАРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ СОЦИОЛОГИИ

Батаева Екатерина Викторовна – доктор филос. наук, доцент, профессор кафедры социологии Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия», ул. Лермонтовская, 27, Харьков, 61024, Украина, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4628-4817>, e-mail: bataevaekaterina72@yahoo.com

Артеменко Анна Брониславовна – аспирант кафедры социологии Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия», ул. Лермонтовская, 27, Харьков, 61024, Украина, e-mail: a.b.renkas@ukr.net

Ekaterina Bataeva – Doctor of Philosophy Science, Professor of the Department of Sociology, Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy», 27, Lermontovska st., Kharkiv, 61024, Ukraine, e-mail: bataevaekaterina72@yahoo.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4628-4817>

Anna Artemenko – Post-graduate Student of the Department of Sociology, Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy», 27, Lermontovska st., Kharkiv, 61024, Ukraine, e-mail: a.b.renkas@ukr.net

У статті представлені основні показники мілітарної ідентичності, розглянуті теоретичні підходи до вивчення проблеми мілітарного/постмілітарного транзиту. Мілітарну ідентичність визначено як результат соціальної ідентифікації актора з армією/військовими групами внаслідок інтерналізації цінностей і норм, прийнятих в армійському/мілітарному полі. Виявлені особливості двох мілітарних транзитів – транзиту з цивільного життя в армійське поле (після мобілізації або добровільного вступу до лав збройних сил) і транзиту з армії в цивільне поле (після демобілізації або звільнення за станом здоров'я). Підкреслено, що перший транзит передбачає формування мілітарної ідентичності, другий співвідноситься з феноменом постмілітарної ідентичності. Зазначено, що високий рівень мілітарної ідентичності може, з одного боку, перешкоджати соціальній реадaptaції в період другої транзиції (переходу від армійського до цивільного життя), з іншого – сприяти успішному пристосуванню призвоника до життя в армії в разі першої транзиції (переходу від цивільного життя до армійського). Акцентовано, що постармійський період соціальної реадaptaції актора може бути ускладнений контрастом між способом життя військових (з його культурою слухняності, дисциплінованості, командного духу) і цивільних осіб (які цінують незалежність, особистісну автономію і самовизначення), що може призвести до конфлікту між мілітарною і громадянською ідентичностями актора, негативно вплинути на його соціальне буття.

Ключові слова: соціальна ідентичність, мілітарна ідентичність, військові, армія, транзит мілітарної ідентичності, реадaptaція.

The article presents the main characteristics of the military identity, examines theoretical approaches to the study of the problem of military/post-military transition. Military identity is the result of the social identification of the actor with the army/military groups due to the internalization of values and norms adopted in the army/military field. The peculiarities of two military transition – transition from civilian life to the military field (after mobilization or voluntary membership in the armed forces) and transition from military to civilian field (after demobilization or dismissal for health reasons) are revealed. If the first transition involves the formation of a military identity, then the second transition is correlated with the phenomenon of postmilitary identity. If high levels of military identity can interfere with social reintegration during the second transition (transition from military to civilian life), then in the case of the first transition (transition from civil life to army life), they can contribute to the successful adaptation of the recruit for life in the army. The post-army period of social reintegration of veterans can be complicated by the contrast between the way of life of the military (with its culture of obedience, discipline, command spirit) and civilians (who value independence, personal autonomy and self-determination). As a result, there may be a conflict between the military and civil identities of the social actor, negatively affecting his/her social existence.

Keywords: social identity, military identity, military, army, transition of military identity, readaptation.

В западной социологии понятие военной идентичности используется в контексте изучения проблем вторичной социализации новобранцев и ресоциализации демобилизованных солдат, формирования профессиональной идентичности солдата-воина и ее влияния на повседневность социального актора. В отечественной социологии этот концепт практически не используется, за исключением редкого применения понятия воинской идентичности, которое содержательно лишь частично пересекается с концептом военной идентичности, разрабатываемым западными социологами. Поэтому возникает необходимость в восполнении теоретической лакуны в отечественной

социологии и изучении феномена военной идентичности, что обретает особую актуальность в контексте исследования социальных эффектов вооруженного конфликта на Донбассе.

Сказанное выше предопределяет гносеологическую и онтологическую стороны проблемной ситуации, обусловившей необходимость нашего исследования и, следовательно, его актуальность. **Цель** данной статьи – выявить основные характеристики военной / поствоенной идентичности и их транзита, представленные в социологическом дискурсе данного феномена.

Реализуя эту цель, прежде всего подчеркнем, что военная идентичность является разновидностью феномена социальной идентичности, концептуализация которого имеет долгую историю. Разные аспекты социальной идентичности изучали такие зарубежные и отечественные исследователи, как Д. Александер, П. Бергер, Э. Гидденс, З. Бауман, Т. Лукман, Г. Тэджфел, Дж. Тернер, Э. Эриксон; В. Арбенина, Т. Воропай, О. Даниленко, С. Макеев, А. Мусиездов, А. Ручка, Т. Соболев, Л. Сокурская, Ю. Сорока, О. Филиппова, Н. Черныш, М. Шульга, В. Ядов [1–7] и другие. По определению Э. Эриксона и Г. Тэджфела, социальная идентичность – это результат осознания человеком своей принадлежности к различным социальным группам, благодаря чему происходит интернализация групповых стандартов, ценностей и норм поведения. По мнению авторов статьи, военную идентичность можно определить как результат социальной идентификации актора с армией/военными группами вследствие интернализации ценностей и норм, принятых в армейском/военном поле.

Как представляется, в отечественной социологии следовало бы отдать предпочтение английскому термину «военный» (military), включающему в себя несколько значений, которые в украинском и русском языках выражаются посредством разных слов (військовий, военний, армійський, армія, воїн, військовослужбовець; военный, армейский, армия, вооруженные силы, воин, воинский, военнослужащий). Соответственно, «преимущество» понятия «военная идентичность» заключается в его многозначности, которая раскрывается с помощью нескольких концептов – армейская идентичность (соотносимая со службой в армии), военная идентичность (соотносимая с участием в военных операциях), идентичность военнослужащего (как действующего, так и бывшего).

Как полагают Р. Йохансен, М. Мартинусен и Н. Квилвэн, военная идентичность актора соотносится с доминантными целями, ценностями и задачами вооруженных сил; в ней репрезентирована нацеленность солдат и офицеров на их интернализацию [8]. Военная идентичность может проявляться с разной степенью – от сильно выраженной идентификации с армией (или военными практиками) до слабо выраженной. У. Вагнер, Я. Стельмахер, О. Христ и П. Тиссингтон выделяют три уровня военной идентичности: идентификация с личной карьерой в армии, идентификация с отдельными армейскими группировками (с военно-морским флотом, пехотой, военно-воздушными силами и т. д.), идентификация с вооруженными силами в целом («я – солдат, офицер») [9]. Как полагают Р. Йохансен, М. Мартинусен и Н. Квилвэн, личная/персональная модификация военной идентичности (идентификация с личной карьерой в армии) содержит в себе определенные риски, поскольку армейская жизнь предполагает поощрение коллективизма и подавление эгоцентризма военнослужащих. Военная идентичность, которая опирается на индивидуалистические профессиональные установки, находится в смысловом противоречии со структурой, задачами и требованиями армейской службы. Высокий уровень индивидуализма может породить такие эффекты, как снижение боевой эффективности [10] и организационной исполнительности [11]. В качестве маркеров военной идентичности можно рассматривать такие позиции, как «я – профессиональный военнослужащий», «я – военнослужащий украинской армии», «я – служащий миротворческих сил», «я – защитник отечества», «я – доброволец», «я – призывник», «я вынужденно попал в армию, сожалею об этом», «не считаю себя военным, хотя и служил/служу», «я – гражданское лицо, моя армейская служба – недоразумение»; «я – пехотинец», «я – артиллерист», «я – военный летчик», «я – танкист» и т. д.

Р. Йохансен, Д. Лаберг и М. Мартинусен выделили четыре модификации военной идентичности – идеалистическую, профессиональную, воинскую (Warriorism) и индивидуалистическую. *Идеалистическая* модель военной идентичности соотносится с понятиями коллективизма, патриотизма и альтруистических ценностей [11, р. 864]. М. Эриксон полагает, что идеалистическая модель военной идентичности в современном мире стала неактуальной и от нее следует отказаться [12], тогда как Г. Бен-Дор и Д. Гриффит подчеркивают, что идеалистические ценности могут выступать в роли мощных мотивирующих факторов воинской эффективности [13; 10]. Теоретической основой *профессиональной* модели военной идентичности является концепция армейского профессионализма С. Хантингтона с ее тремя принципами: а) принципом важности для военнослужащих участия в международных военных операциях (экспедиционный этос, expeditionary ethos); б) инструментальным принципом развития и совершенствования боевых навыков военнослужащих (операциональный этос, operational ethos) и в) принципом усиления командной сплоченности и воинского братства/товарищества (этос товарищества, peer ethos) [14]. Содержанием *воинской* модели военной идентичности является принятие воинских/военных практик как образа жизни. Последняя модификация военной идентичности отчасти пересекается с тремя другими (возможно, по этой причине в

более поздних статьях Р. Йохансена и М. Мартинусена категория воинской военной идентичности уже не упоминается). И, наконец, *индивидуалистическая* модель военной идентичности предполагает приоритет личных интересов, армейский карьеризм, который, как показали исследования, коррелирует с невысокой военной эффективностью [10].

Военная идентичность тесно связана с транзитом / транзицией (transition) или, вернее, с двумя транзитами – переходом из гражданской жизни в армейское поле (после военной мобилизации или добровольного вступления в ряды вооруженных сил) и обратным переходом из армии в гражданское поле (после демобилизации или увольнения по состоянию здоровья), которые получили название «civilian-to-military transition» (СМТ) и «military-to-civilian transition» (МСТ). Если первый транзит предполагает формирование военной идентичности, то второй транзит соотносится с феноменом поствоенной идентичности [17; 18; 19; 20]. Транзит социальных акторов от армейской к гражданской жизни изучают А. Демерс, П. Хигатте, Т. Карнер, Д. Волкер, Р. Смит и Д. Тру, Д. Блэкберн [21; 22; 23; 24; 26]. Н. Прахарсо использует термин «транзиты идентичности» (*identity transitions*), фиксирующий габитуальный дрейф от военной к гражданской (или наоборот) идентичности [25], который может длиться от нескольких дней до нескольких лет. А. Демерс применила схему жизненных переходов А. ван Геннепа и В. Тернера для анализа трех стадий транзита военной идентичности: 1. Сепарация (*Separation*): актор удаляется от привычного контекста общественной жизни, принимая новые правила/обычаи и трансgressирует прежнюю идентичность. 2. Лиминальность¹ (*Liminality*): актор не принадлежит ни предыдущему, ни новому социальному контексту. 3. Инкорпорирование (*Incorporation*): актор вовлекается в новую социальную структуру, часто с более высоким статусным уровнем, чем предыдущая группа [26, р. 162]. Транзит идентичности может соотноситься (хотя и необязательно) с «кризисом идентичности» (Э. Эрикссон), который свидетельствует о незавершенности перехода, конфликте идентичностей (прежней и новой), когда личность еще не сформировала новые убеждения и ценности, либо принятые ценности не позволяют ей достичь значимых результатов в жизненных практиках.

Итак, военная идентичность возникает, когда человек начинает идентифицировать себя с армией/военными, что чаще всего происходит после мобилизации в армию, но может начать формироваться и до службы, например, в военных семьях или кадетских корпусах. По мнению современных социологов, большое значение в формировании военной идентичности имеет возраст поступления на службу в армию. Если рекрутирование происходит в 18-20 лет (возраст, который многие социологи включают в интервал формативных лет), высока вероятность глубокой ресоциализации и усвоения военной культуры, от ценностей которой актору довольно сложно будет дистанцироваться после возвращения из армии. По мнению Р. Смита и Д. Тру, высокая степень военной идентичности (сильная идентификация с армией) является предиктором сложностей в период поствоенной реадaptации [19]. Военнослужащие, которые добровольно пришли служить в армию в более позднем возрасте с уже сформировавшейся социальной идентичностью, вероятнее всего, сформируют множественную идентичность, в которой будут сочетаться новые и старые паттерны социальных идентификаций; они с большей легкостью смогут осуществить обратный дрейф из армии в гражданскую жизнь.

Р. Вудворд и К. Дженкинс провели этнометодологическое исследование военной идентичности английских ветеранов (14 мужчин и 2 женщины) методом глубинного интервью с использованием фотографий (155 фото), на которых была изображена армейская жизнь респондентов [27, р. 256]. Армейские фотографии могут быть восприняты как «свидетельства присутствия», проявляющие и подтверждающие военную идентичность. Результаты интервью были разбиты на три блока: 1) профессиональный опыт (выработка военных навыков, таких как точность стрельбы, владение оружием и военной техникой, патрулирование вражеских территорий, умение маршировать и т. д.); 2) фиктивная родственность; 3) участие в военных операциях. Авторы сделали три важных вывода относительно формирования военной идентичности. Во-первых, именно специфическая деятельность/практики военных составляет основное содержание военной идентичности. Вне деятельностного контекста армейской жизни военная идентичность не существует, представляя собой мобильный, перформативный, а не застывший феномен [27, р. 263]. Во-вторых, военная идентичность формируется в контексте возникновения феномена боевого братства или фиктивного (небиологического) родства, проявляющегося в сильных эмоциональных связях дружбы, верности, в восприятии друг друга как братьев, а командиров – как отцов (как заметили Р. Вудворд и К. Дженкинс, на большинстве армейских фотографий изображены группы военных, одиночные снимки появляются довольно редко). Военная идентичность благодаря работе памяти (визуализированной в фотографиях) сохраняется и поддерживается во времени и в постармейский период жизни бывших военнослужащих. Как подчеркивают Г. Марингира, Д. Гибсон и А. Рихтер, боевое братство является устойчивым социальным состоянием, которое сохраняет свою силу и в постармейский период (это может проявиться в создании ветеранами различных

¹ Лиминальность – термин, введенный Арнольдом ван Геннепом в 1909 г.; означает промежуточную фазу в ритуалах, «когда для их участников перестают действовать общественные нормы, и они оказываются вне социального контроля» [36].

групп в социальных сетях, организаций ветеранов, которые поддерживают тесную связь друг с другом, помогают решать жизненные и профессиональные проблемы друг друга) [28, р. 37]. Наконец, в-третьих, милитарная идентичность воспроизводится и подтверждается во время участия солдат в военных операциях или вооруженных конфликтах (на фото были изображены солдаты, участвовавшие в военных мероприятиях в Северной Ирландии, в Западной Германии, Боснии, Албании, Фолклендских островах, Сингапуре, Белизе, Брунее, Ливии, Кувейте и Ираке), то есть проявляется в определенном географическом и социокультурном пространстве и времени.

Милитарная идентичность может оказывать значительное влияние как на опыт пребывания в армии [8], так и на процесс социальной реадaptации после демобилизации, когда перед бывшими военнослужащими встает задача воссоединить/синтезировать гражданскую и милитарную идентичности. Если высокий уровень милитарной идентичности может препятствовать социальной реадaptации в период второй транзycji (перехода от армейской к гражданской жизни), то в случае первой транзycji (переход от гражданской жизни к армейской) это может способствовать успешному приспособлению призывника к жизни в армии.

Как утверждает Р. Ван Дик, важность социальной идентификации с любой организацией (в том числе и военной) проявляется в том, что, чем больше социальный актер определяет себя в категориях ее членства, тем больше его установки и поведение будут регулироваться этими категориями членства в группе [29]. Те же выводы можно предложить относительно милитарной идентичности: чем больше военнослужащий определяет себя в категориях членства в вооруженных силах, тем больше его жизненные установки и поведение будут регулироваться армейскими правилами и стандартами. Р. Йохансен, М. Мартинусен и Н. Квилвэн выявили связь между высоким уровнем милитарной идентичности и успешным функционированием военнослужащих в армии². Высокий уровень милитарной идентичности связан с высокой степенью профессиональной вовлеченности³ военнослужащих в процесс решения армейских/боевых задач, что, в свою очередь, связано с высоким уровнем эмоциональной удовлетворенности. И, наоборот, низкий уровень милитарной идентичности, предполагающий высокий уровень индивидуализма военнослужащего, может породить ролевой конфликт и, как следствие, снизить удовлетворенность от выполняемой работы и повысить вероятность профессионального выгорания. Р. Йохансен, М. Мартинусен и Н. Квилвэн установили, что индивидуализм (и низкий уровень милитарной идентичности) отрицательно коррелирует с вовлеченностью в работу и положительно коррелирует с профессиональным выгоранием. Профессионализм (и высокий уровень милитарной идентичности) положительно коррелирует с вовлеченностью в армейскую деятельность и отрицательно – с профессиональным выгоранием [8].

Если в исследованиях норвежских теоретиков Р. Йохансена, М. Мартинусена и Н. Квилвэна речь идет о влиянии милитарной идентичности на армейский опыт социальных акторов, то в работах американцев С. Ланкастера, С. Кинчле и С. Кастро особое внимание уделено воздействию милитарной идентичности на жизнедеятельность ветеранов после завершения активного периода службы в армии и возвращения к гражданской жизни [15; 16, р. 35]. В армии солдаты подвергаются жесткому дисциплинарному принуждению с целью ограничения их независимости и самодостаточности ради утверждения ценностей коллективизма, в результате чего у них формируется чувство, что «даже твое тело принадлежит армии». «Вы ничего не можете делать в армии для себя, но только для армии». Культ порядка, послушания и коллективизма помогают солдату нести службу, но после возвращения к гражданской жизни этот культ вступает в противоречие с основными аспектами гражданской идентичности [19, р. 152]. Как подчеркивает Ф. Фридмен, участие в боевых операциях оказывает большое влияние на формирование сильной милитарной идентичности, поскольку длительное сосуществование с другими бойцами в ситуации смертельной опасности формирует сильную привязанность друг к другу, заботу, любовь, доверие и взаимозависимость, напоминающие родственные связи [31, р. 587]. Поэтому процесс социальной реадaptации участников боевых действий оказывается еще более сложным, поскольку исчезает привычная регламентация жизни, жесткий контроль, братское сообщество и возникает необходимость самостоятельно строить свою жизнь, без подсказок и команд, что сильно дезориентирует ветеранов, особенно в первые месяцы после демобилизации. Кроме того, недопонимание гражданскими лицами того, что пережили солдаты на войне, вынуждает последних сохранять еще большую верность

² В 2015 г. Р. Йохансен, М. Мартинусен и Н. Квилвэн изучали влияние милитарной идентичности на профессиональную вовлеченность и профессиональное выгорание военнослужащих норвежской армии. В исследовании приняли участие 211 военнослужащих (95% мужчин, средний возраст – 26 лет) отрядов быстрого реагирования норвежской армии, которые имели опыт участия в международных операциях [8].

³ Профессиональная вовлеченность включает в себя три аспекта: 1) принятие целей и ценностей организации, 2) готовность усердно работать ради интересов организации и 3) сильное желание поддерживать членство в организации. Профессиональную вовлеченность, по мнению Р. Модя, Р. Стирса и Л. Портера, можно рассматривать как показатель профессионализма (в том числе и профессионализма военнослужащего) [30].

милитарному прошлому, отсрочивая привыкание к гражданской жизни. По мнению Р. Смита и Д. Тру, это может иметь своим эффектом социальную отчужденность как реакцию на отсутствие привычного контроля и регламентации извне, что, в свою очередь, повлечет за собой неудачи в адаптации и непонимание со стороны гражданских лиц.

Р. Смит и Д. Тру в 2009-2011 гг. исследовали милитарную идентичность 26 американских ветеранов, которые участвовали в военных операциях в Ираке и Афганистане и вернулись к мирной жизни (с использованием метода глубинного интервью). Ветеранам были предложены открытые вопросы, касающиеся их армейского и постармейского опыта («Расскажите о Вашем опыте возвращения из армии»; «С кем Вы разговаривали о Вашем боевом опыте»; «С какими проблемами Вы столкнулись после демобилизации?»). Интервью были проведены с теми военнослужащими, которые демобилизовались более одного года назад, чтобы можно было изучать характер их социальной реадaptации после возвращения из армии. Исследователей интересовала роль милитарной идентичности в процессе транзита ветеранов боевых действий к гражданской жизни. Как выяснилось, постармейский период социальной реадaptации усложняется множественными контрастами между образом жизни военных и гражданских лиц, в результате чего возникает конфликт между милитарной и гражданской идентичностями социального актора, что негативно влияет на его социальное существование. Так, 51% ветеранов боевых действий в Ираке и Афганистане заявили о сложностях приспособления к гражданской жизни [19, р. 147]. По результатам канадского исследования, проведенного Д. Томпсоном в 2013 г., 27% ветеранов канадской армии сообщили о значительных трудностях, связанных с социальной реадaptацией; 56% заявили о том, что процесс перехода к гражданской жизни был достаточно легким, и 17% ответили, что переход не был ни легким, ни сложным [32].

Поскольку военные обладают сходным жизненным опытом (длительное пребывание вне дома, вдали от семьи, друзей и привычной жизни; несение службы в опасных для жизни ситуациях) и сталкиваются со сходными проблемами реадaptации, они склонны после демобилизации объединяться в различные группы поддержки (в социальных Интернет-сетях, в союзах ветеранов), что может породить эффект групповой замкнутости и дистанцированности от людей с иным жизненным опытом, стать причиной неспособности/нежелания искать эффективные способы взаимодействия с другими акторами, что, в свою очередь, может задержать/прервать процесс социальной реадaptации [33]. Процесс реадaptации может быть осложнен такой особенностью милитарного опыта, которую ученые называют армейским превозношением над «гражданскими» как обладающими худшими навыками организаторской деятельности, слабыми способностями работать в тяжелых условиях, худшей физической силой. Отношение к окружающим как к «слабым и неполноценным» может значительно отсрочить процесс приспособления к гражданской жизни.

Анализ западной научной литературы по проблеме милитарной идентичности, некоторые результаты которого представлены в этой статье, позволит нам сформулировать такие **выводы**.

1. Милитарную идентичность целесообразно изучать с использованием деятельностного подхода, поскольку она формируется в процессе осуществления таких специфических воинских практик, как участие в военных операциях, ежедневные физические тренировки, развитие воинских навыков (точность стрельбы, владение оружием и военной техникой) и т.п.

2. Высокий уровень милитарной идентичности может способствовать приспособлению рекрутов к службе в армии и препятствовать социальной реадaptации ветеранов после возвращения из армии.

3. Низкий уровень милитарной идентичности может породить неудовлетворенность новобранцев воинской службой и повысить вероятность профессионального выгорания.

4. Возраст военнослужащего оказывает большое влияние на степень выраженности милитарного опыта: при раннем рекрутировании военнослужащего (в 18-20 лет) высока вероятность глубокой ресоциализации/альтернативы и усвоения милитарной культуры, что может стать причиной сложностей с социальной реадaptацией после демобилизации или увольнения из армии по состоянию здоровья.

5. Осложнить процесс транзита военнослужащих из армейского в гражданское поле после демобилизации или увольнения по состоянию здоровья могут множественные контрасты между маскулинной милитарной культурой (с ее культом силы, дисциплины, порядка и контроля) и гражданской культурой (с ее ценностями свободы, творчества и самовыражения).

6. Факторами успешного транзита милитарной идентичности ветеранов являются общественное признание и социальное сопровождение, поддержка со стороны различных общественных и профессиональных организаций, массмедиа и органов государственной власти.

7. Высокий уровень милитарной идентичности коррелирует со стремлением ветеранов развивать милитарную субкультуру и поддерживать членство в региональных союзах ветеранов или социальных группах в Интернет-сетях.

В дальнейшем необходимо проведение кросс-культурных исследований для сравнения влияния милитарной идентичности на постармейскую жизнедеятельность акторов в разных социокультурных

условиях⁴. Поскольку социальная идентичность формируется в конкретных социокультурных контекстах, исследование украинских условий формирования военной/поствоенной идентичности может способствовать лучшему пониманию этого феномена. Перспективным является изучение гендерных аспектов военной идентичности – особенностей транзитов военной идентичности украинских женщин-ветеранов; осуществление сравнительного анализа мужских и женских военных практик в украинской армии.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / общ. ред. и предисл. А. Толстых, пер. А. Андреева. М. 1996. 344 с. 2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / пер. с англ. Е. Руткевич. М.: Academia-Центр; Медиум, 1995. 3. Воропай Т. В поисках себя. Идентичность и дискурс. Харьков: ХГПУ, 1999. 4. Мусиездов А. Социологическая концепция городской идентичности. Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. 372 с. 5. Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія. За ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 520 с. 6. Филиппова О. Язык в процессах конструирования и конституирования идентичности: представления о языке и идентичности среди харьковских студентов. *Ученые записки ХУА*. 2008. № 4. С.197-210. 7. Ядов В. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности. *Мир России*. 1995. № 3-4. С.58-81. 8. Johansen R. B., Martinussen M., & Kvilvang N. The influence of military identity on work engagement and burnout in the Norwegian army rapid reaction force. *Journal of Military Studies*. 2015. № 6. P.1–11. doi:10.1515/jms-2016- 0196 9. Wagner, U., Stellmacher, J., Christ, O., & Tissington, P. A. To Be(long) or Not to Be(long): Social Identification in Organizational Contexts. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*. 2005. № 131(3). P.189-218. 10. Griffith J. After 9/11, what kind of reserve soldier? Considerations given to emerging demands, organizational orientation, and individual commitment. *Armed Forces & Society*. 2009. №35. P.214-240. doi: 10.1177/0095327X07312490. 11. Johansen R B., Laberg J. C. & Martinussen M. Measuring military identity: Scale development and psychometric evaluations. *Social Behavior and Personality: An International Journal*. 2013. №41. P.861–880. doi:10.2224/ sbp.2013.41.5.861 12. Eriksson M. Idealism or professionalism? *Journal of Military Ethics*. 2004. № 7. P.75-90. 13. Ben-Dor G., Pedahzur A., Canetti-Nisim D., Zaidise E., Perliger A., & Berimanis S. I versus we: Collective and individual factors of reserve service motivation during war and peace. *Armed Forces & Society*. 2007. №34. P. 565-592. <http://doi.org/bmqvxp> 14. Huntington S. P. The soldier and the State. London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1957. 15. Lancaster S. L., & Hart R. P. Military identity and psychological functioning: A pilot study. *Military Behavioral Health*. 2015. № 3. P.83–87. doi:10.1080/21635781.2014.995254 16. Lancaster S., Kintzle S., Castro C. Validation of the Warrior Identity Scale in the Chicagoland Veterans Study. *Identity: International Journal of Theory and Research*. 2018. Vol. 18. №1. P.34–43. doi.org/10.1080/15283488.2017.1410157 17. Coll J. and Weiss E. Transitioning Veterans into Civilian Life. *Handbook of Military Social Work*. Hoboken, NJ: John Wiley and Sons Inc., 2013. 18. Castro C. A., Kintzle S. Suicides in the military: The post-modern combat veteran and the Hemingway effect. *Current Psychiatry Reports*. 2014. № 16. P.1–9. doi:10.1007/s11920-014-0460-1 19. Smith R. T., True G. Warring identities: Identity conflict and the mental distress of American veterans of the wars in Iraq and Afghanistan. *Society and Mental Health*. 2014. №4. P.147–161. doi:10.1177/2156869313512212 20. Robinson J., Littlefield P., Schleunig A. Transforming Veterans' Experiences during Military-to-Civilian Transition: Gaps and Opportunities. Washington, DC: Center for Innovation, U.S. Veterans Administration, 2017. 21. Higate P. R. Theorizing continuity: From military to civilian life. *Armed Forces & Society*. 2001. №27(3). P.443–460. doi:10.1177/0095327X0102700306 22. Karner T. Engendering violent men: Oral histories of military masculinity. *Masculinities and Violence*. Beverly Hills, CA: Sage, 1998. P.197–232. 23. Walker D. Narrating identity: Career soldiers anticipating exit from the British Army. PhD thesis, Durham University, 2011. 24. Blackburn D. Transitioning from Military to Civilian Life: Examining the Final Step in a Military Career. *Canadian Military Journal*. 2016. №16(4). P.53-61. 25. Praharso N., Tear M., Cruwys T. Stressful life transitions and wellbeing: A comparison of the stress buffering hypothesis and the social identity model of identity change. *Psychiatry Research*. 2017. №247. P.265-275. 26. Demers A. When veterans return: The role of community in reintegration. *Journal of Loss and Trauma*. 2011. №16(2). P.160-179. 27. Woodward R., Jenkins K. Military Identities in the Situated Accounts of British Military Personnel. *Sociology*. 2011. №45(2). P.252–268. DOI: 10.1177/0038038510394016. 28. Maringira G., Gibson D., Richters A. «It's in my blood»: the military habitus of former Zimbabwean soldiers in exile in South Africa. *Armed Forces Sociology*. 2015. №41(1). P.23–42. doi.org/10.1177/0095327X14523001. 29. Van Dick C., Finchilescu G. Symbols of organisational culture: Describing and prescribing gender integration of navy ships. *Journal of Gender Studies*. 2008. №17(3). P.237–249. 30. Mowday R.T., Steers R. M., Porter L. W. The measurement of organizational commitment. *Journal of Vocational Behavior*. 1979. №14. P.224-247. doi.org/b26bsn 31. Friedman M. J. Posttraumatic Stress Disorder among Military Returnees from Afghanistan and Iraq. *American Journal of Psychiatry*. 2006. №163(4). P.586-593. 32. Thompson J., Van Til L., Poirier A., Sweet J., McKinnon K., Sudom K., Dursun S., Pedlar D. Health and Well-Being of Canadian Armed Forces Veterans. *Findings from the 2013 Life After Service Survey*. Charlottetown PE: Research Directorate, Veterans Affairs Canada. Research Directorate Technical Report, 2014. URL: <http://www.veterans.gc.ca/pdf/about-us/research-directorate/2013-survey-caf-health.pdf> (дата звернення 15.05.2018). 33. Greenberg N., Langston V., Gould M. Culture: What is its effect on stress in the military? *Military Medicine*. 2007. №172(9). P.931-935. 34. Daley J. Understanding the military as an ethnic identity. *Social work practice in the military*. New York, NY: Routledge, 1999. P.291–303. URL: <http://www.routledge.com/books/details/9780789006264/> (дата звернення 15.06.2018). 35. Glöckner F. PTSD and collective identity in former Ugandan child soldiers (Doctoral

⁴ На данный момент были проведены исследования военной идентичности в Норвегии, Великобритании, США, Уганде, Израиле и некоторых др. странах [11; 34; 35].

dissertation). University of Konstanz, Konstanz, 2007. URL: https://kops.ub.uni-konstanz.de/xmlui/bitstream/handle/urn:nbn:de:bsz:352-opus-33085/Gloeckner_DA.pdf?sequence=1 (дата звернення 15.05.2018). 36. Трещенок Ю. «Обряды перехода» Арнольда ван Геннепа, его теория и метод. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, 2016. № 12(74): в 3-х ч. Ч. 2. С. 179-182.

Концепт военной идентичности в современной социологии

В статье представлены основные признаки военной идентичности, рассмотрены теоретические подходы к изучению проблемы военного/поствоенного транзита. Военная идентичность определяется как результат социальной идентификации актора с армией/военными группами вследствие интернализации ценностей и норм, принятых в армейском/военном поле. Выявлены особенности двух военных транзитов – транзита из гражданской жизни в армейское поле (после мобилизации или добровольного вступления в ряды вооруженных сил) и транзита из армии в гражданское поле (после демобилизации или увольнения по состоянию здоровья). Подчеркнуто, что первый транзит предполагает формирование военной идентичности, второй соотносится с феноменом поствоенной идентичности. Отмечено, что высокий уровень военной идентичности может, с одной стороны, препятствовать социальной реадaptации в период второй транзиции (перехода от армейской к гражданской жизни), с другой – способствовать успешному приспособлению призванного к жизни в армии в случае первой транзиции (перехода от гражданской жизни к армейской). Акцентировано на том, что постармейский период социальной реадaptации актора может быть осложнен контрастом между образом жизни военных (с его культурой послушания, дисциплинированности, командного духа) и гражданских лиц (ценящих независимость, личностную автономию и самоопределение), что может привести к конфликту между военной и гражданской идентичностями социального актора, негативно повлиять на его социальное существование.

Ключевые слова: социальная идентичность, военная идентичность, военные, армия, транзит военной идентичности, реадaptация.

Отримано 27.08.2018

УДК 316.3.4

ІНТЕГРАТИВНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ТА КРИЗОВИЙ СОЦІАЛЬНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ: НА ШЛЯХУ ДО ТЕОРЕТИКО-ПРАГМАТИЧНИХ СИНТЕТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ

© **Бевзенко Любов** – доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, вул. Шовковична, 12, Київ 01021, Україна, e-mail: lbevzenko@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4020-1937>

© **Lyubov Bevzenko** – Doctor of Social Sciences, Senior Research Fellow, Department of Social Psychology, Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine, 12 Shelkovichnaya st, Kiev 01021, Ukraine, e-mail: lbevzenko@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4020-1937>

У фокусі проблеми, що розглядається в роботі, лежать ті можливі трансформації в дослідницьких практиках сучасної соціології, які пов'язані з актуальними змінами соціокультурного простору в глобальному масштабі. Йдеться перш за все про глобальну світову кризу, що спостерігається в різних соціальних полях – економіці, екології, культурі, моралі, праві, політиці, науці, освіті, і хвиля констатації якої лише зростає. Останньою такою масштабною констатацією була доповідь Римського Клубу (2018р). З іншого боку, в культурному просторі на зміну добі постмодерну іде нова культурна епоха, яка, за прогнозами, перенесе акценти з децентрації на пошук нової єдності, з аналізу на синтез, з елементаризму на холізм. На цьому тлі логічно очікувати суттєвих змін в практиках соціологічного пізнання, де можна прогнозувати повернення інтересу до масштабних інтегративних теорій, пошуку концептуальних схем, які б органічно поєднували в собі макро-, мезо- та мікрорівні соціальної реальності, розглядали її з суттєвим акцентом на складності, процесуальності і мінливості усіх соціальних явищ. Масштабна соціальна криза вимагає більшої уваги соціологів до соціальних технологій і менеджерських практик, які є спробою долати проблеми, що цією кризою породжуються. В статті робиться припущення, що новий виток затребуваності системних, інтегративних соціологічних теорій буде супроводжуватися запитом з боку соціальних технологів презентувати ці теорії в форматі теоретико-прагматичних концепцій, що дозволяло би зменшити відстань між суто науковими та менеджерськими когнітивними моделями. Спираючись на власний досвід інтегративної концептуалізації соціальної напруженості, авторка робить висновок про евристичну плідність в якості платформи для побудови синтетичних теоретико-прагматичних моделей використати синтез трьох парадигмальних підходів: 1) парадигми складності (Complexity theory) (макрорівень); 2) мережевої парадигми (мезорівень); 3) парадигми практик (мікрорівень).

Ключові слова: глобальна криза, нова культурна епоха, інтегративні соціологічні теорії, менеджерські кризові когнітивні моделі, теоретико-прагматичні концепції, синтез парадигмальних платформ

The focus of the problem, which is considered in the work, are those possible transformations in the research practices of modern sociology, which are related to the actual changes in sociocultural space on a global scale. First of all, we are talking about the global world crisis, which is observed in different social fields - economics, ecology, culture, morality, law, politics, science, education, and whose wave of ascertainment only increases. The last such large-scale statement was the report of the Club of Rome (2018p). On the other hand, in the cultural space, the post-modern period is replaced by a new cultural era, which, according to forecasts, will shift the emphasis from decentration to a search for a new unity, from analysis to synthesis, from elementalism to holism. Against this background, it is logical to expect significant changes in the practices of sociological cognition, where it is possible to predict the return of interest in large-scale integrative theories, the search for conceptual schemes that organically combine the macro, meso and micro levels of social reality, viewed it with a significant emphasis on complexity, and the variability of all social phenomena. A large-scale social crisis requires more attention of sociologists to social technologies and managerial practices, which are an attempt to overcome the problems generated by this crisis. The article makes the assumption that a new round of demand for systematic, integrative sociological theories will be accompanied by a request from social technologists to present these theories in the form of theoretical-pragmatic concepts that would reduce the distance between strictly scientific and managerial cognitive models. Based on his own experience of integrative conceptualization of social tension, the author concludes heuristic potentiality of using as a platform for constructing synthetic pragmatic models of combining three paradigmatic approaches: 1) Complexity theory (macrolevel); 2) network paradigm (mesolevel); 3) the paradigm of practices (microlevel).

Keywords: global crisis, new cultural epoch, integrative sociological theories, managerial crisis cognitive models, theoretical and pragmatic concepts, synthesis of paradigmatic platforms

Проблема створення інтегративної, об'єднуючої загальносоціологічної теорії була однією з захоплюючих соціологічних задач другої половини минулого сторіччя. Назвавши такі імена, як Дж. Александер, М. Арчер, П. Бурд'є, Р. Будон, Е. Гідденс, Н. Еліас, Дж. Коулмен, Н. Луман, Т. Парсонс, Дж. Рітцер, П. Сорокін, Е. Сікурел, Ю. Хабермас, П. Штомпка, ми не вичерпаємо увесь ряд прізвищ видатних соціологів, хто тим чи іншим чином долучилися до пошуку вирішення цієї задачі. Ці зусилля теоретичного синтезу були дещо послаблені з приходом доби постмодерної соціології, і, відповідно, запропонованою соціологами постмодерну ідеєю вважати поліпарадигмальність теоретичною нормою, яка цілком узгоджується з поглядом на простір соціологічних теорій як певне дискурсивне бродіння, множину дискурсивних потоків та пропозицій, що впливають на символічне конструювання соціальної реальності (М. Фуко, Ж. Бодрійяр).

Весь пафос постмодерної децентрації, заперечення великих наративів, онтологічності, єдиного, єдності як такої на даний момент дещо стихає. Розкіш витончених локальних дискурсивних ігор західна наука і культура могли собі дозволити в ситуації тих ілюзій стабільності на макрорівні соціальної реальності, що латентно підживлювали постмодерну інтелектуальну гру. Ф. Фукуяма, який в 1989 році написав коротке есе під назвою «Кінець історії» і пообіцяв швидку перемогу ліберальної демократії в усьому світі [2], лише артикулював ці латентні очікування. Ця робота була сприйнята з ентузіазмом і перекладена багатьма мовами. В цій ситуації популярність постмодерністського світобачення є зрозумілою: якщо на макрорівні все більш-менш стабільно і прогнозовано, то нестабільність, хаотизованість, мінливість мікрорівня можна було поставити в центр уваги. Що і зробила, за великим рахунком, культура постмодерну. Але на сьогодні ситуація радикально змінюється.

Філософія і соціологія постмодерну явно чи неявно жилися ідеями теорії хаосу, що на той час запанувала в міждисциплінарному дискурсивному просторі завдяки роботам, що пізніше в західній науковій літературі отримали єдину метатеоретичну назву теорії складності (complexity theory). Ключовими виразами, на які спирався дискурс складності, були «хаос», «порядок з хаосу», «всередині хаосу», «поза контролем», «непередбачуваність», «випадковість», «дисипація – розсіювання»¹. Хоча прямих посилань на ці роботи у філософів постмодерну ми знайдемо небагато, ментальна атмосфера того часу була наповнена цим новим баченням світу. Хаос перестав лякати, а навпаки – він отримав привабливість як основа порядку. Сприймалося це перш за все як легітимація звільнення від диктату порядку, дозвіл на перебування у хвилях хаосу, який, як з'ясувалося, був у фундаменті світобудови.

Але зараз стає зрозумілою одна дуже важлива річ, що витикає з цих же робіт з complexity theory, і на яку в ситуації позірної соціальної стабільності філософія (а за нею і соціологія) постмодерну не хотіли зважати: хаос хаосові різниця. Локальне відхилення від порядку в невеликих межах – це, швидше, потенціал креативності. І саме на ньому акцентували і саме його навіть дещо ідеалізували філософи та соціологи постмодерну. Масштабний критичний хаос – це річ зовсім інша. І вона вимагає абсолютно іншого як філософського, так і соціотейоретичного осмислення.

Про кризу глобального масштабу, ризику, що несе глобалізація, згадувати з часів робіт З. Баумана [3], У. Бека [4; 5], П. Штомпки [6], пізнього Ф. Фукуяма [7], І. Валерстайна [8], Е. Гідденса [9; 10], Н. Лумана [11] та ін. вже стало навіть певною банальністю. Але навіть тоді, коли ці роботи писалися, ілюзія того, що з цими явищами можна впоратися лише звернувши на них увагу, була досить сильною, як і сподівання на можливість «стійкого розвитку». Зараз такої впевненості залишається все менше.

Поступово прагнення нового філософського, методологічного і теоретичного холізму стає прикметною ознакою останніх культурних макротрендів. Тут можна процитувати цікаві прогнози М. Епштейна, які були ним зроблені ще на початку нового тисячоріччя. Нову епоху, що йде на зміну постмодерну, він називає протейстичною. І каже про неї так: «Протейзм – це альтернатива тому «пост-» (постмодернізм, постструктуралізм, постутопізм, постіндустріалізм...), яке відштовхувалося від минулого й разом з тим було зачароване ним, не могло вийти з його магічного кола. Прото- порівнює себе з майбутнім і прийдешнім, а не з минулим. Протейзм вивчає виникаючі, ще не оформлені явища в самій початковій, плинній стадії їх розвитку, коли вони більше передвіщають і знаменують, аніж власне існують. Протейзм має справу з початком, а не серединою чи кінцем, і в будь-яких явищах відкриває їх «ранність», ескізність, попередність, властивості зародку й чернетки» [12]. Поворот від децентрації до нової центрованості, від розсіювання до єдності, від різоми до пошуку єдиного коріння, від елементаризму до холізму, причому єдності та холізму у самому зародку явища – нова і цікава інтуїція прийдешніх змін.

¹ Автори та назви деяких з цих робіт, список наводиться відповідно до роботи Cleveland, J. [1]: *Mitchell Waldrop, Complexity; Roger Lewin, Complexity -- Life at the Edge of Chaos; Ilya Prigogine, Order Out of Chaos; William Roetxheim, Enter the Complexity Lab; John Casti, Complexification; Lawrence Slobodkin, Simplicity and Complexity in Games of the Intellect; Stuart Kauffman, The Origins of Order; Kevin Kelly, Out of Control; Ludvig von Bertalanffy, General System Theory; Ervin Laszlo, The Systems View of the World; Erich Jantsch, The Self-Organizing Universe; Peter Senge, The Fifth Discipline; Arthur Young, The Reflexive Universe*

Окремо в плані нової затребуваності масштабних холистичних (системних) соціологічних теорій хотілося б послатися на значно більш приземлену у порівнянні з роботою М. Епштейна, але при цьому і більш прагматичну останню масштабну доповідь Римського клубу (квітень 2018). В ній робляться прогнози невідворотності суттєвих соціокультурних (а значить, і наукових) поворотів у контексті нарощування світової кризи. Останню автори вбачали в усьому – в кризі моралі, економіки, екологічної свідомості, права, демократії, капіталізму, освіти, науки тощо [13]. Звичайно, з цим можна сперечатися, варіативність прогнозу і тут, безумовно, присутня, але міждисциплінарність і багатоплановість дослідження, вимагає, принаймні, того, щоб дивитися на нього як на досить ймовірний прогноз. Заслугує на увагу сама назва цієї доповіді: «Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet». Вона не лише констатує ситуацію загроз, що нависли над людством, а й починається з заклику діяти в цій ситуації.

В оглядовій статті О. Матвейчева, присвяченій цій об'ємній роботі, коротко про це сказано так: «І тут ми підходимо до ключового моменту доповіді – ідеї «нової Просвіти», фундаментальної трансформації мислення, результатом якої повинен стати цілісний світогляд. Гуманістичний, але вільний від антропоцентризму, відкритий розвитку, але такий, що цінує стійкість і опікується майбутнім. Поряд з комплементарністю, стовпами «нової Просвіти» Римський клуб вважає синергію – пошук мудрості, через примирення протилежностей, і баланс» [14].

Метою даної роботи буде розглянути ті можливі трансформації в проблемному полі соціології, в форматах представлення соціологічного знання, які стануть відповіддю на зазначені виклики – масштабні культурні зміни на фоні не менш масштабних кризових явищ.

Напевне, тим чи іншим чином на це відгукнеться якась частина соціологів. Швидше за все, це будуть ті, хто не полишав макротеоретичних пошуків, незважаючи на велике захоплення мікродослідженнями, притаманне сучасній соціології.

Чи означає це, що пошуки єдиної теорії в соціології відновляться з новою силою? Напевне, цього чекати не варто: постмодерністське та конструктивістське щеплення було досить сильним, щоб сподіватися, що теоретичний плюралізм швидко поступиться ідеї можливості нового глобального теоретичного синтезу. Та і на повернення впевненості науковців, а особливо соціологів, в тому, що вони говорять про реальність, а не лише про її моделі, певним чином сконструйовані уявлення про неї, теж важко очікувати. А от перенесення акценту в цих моделях з соціологічного атомізму на соціологічний холізм, спроба побачити цілісність, системну єдність соціального світу, можуть відновитися. Причому відновитися вже з акцентом не лише на пошуку просто нового наукового знання, а й пошуку можливостей швидко втілювати його в соціальні технологічні та менеджерські рішення.

Когнітивна соціологія приділяє достатньо уваги зв'язку між науковими та повсякденними когнітивними конструкціями, методам вивчення шляхів формування цього повсякденного знання тощо [15; 16]. Повсякденні когнітивні конструкції, зокрема і щодо соціального світу, стали дуже привабливим об'єктом досліджень завдяки згаданим конструктивістським та постмодерністським соціологічним поглядам. Але в ситуації глобальної кризи простого спостереження за цими процесами може виявитися недостатньо. Як все чіткіше стає зрозумілим, ці моделі є суттєвим фактором криз, про які йшлося вище. Більше того, в цьому виокремлені двох типів знання – повсякденного і наукового – з'являється ще один тип когнітивних моделей, які не можна обійти соціологічною увагою. Це *менеджерські моделі соціального*.

В ситуації глобальної кризи, яка до того ж розвивається дуже швидко, особливого значення набуває питання: які *когнітивні моделі* використовують *менеджери* і *соціальні технологи*, що мають можливість впливати на зазначені глобальні соціокультурні перетворення? І поруч з цим питання, яким є місце соціології як науки в цьому процесі? Чи достатньо просто продовжувати цікаві самі по собі дослідження, чи варто інтенсивніше *шукати шляхів інкорпорування результатів цих досліджень в менеджерські практики*?

Прогнозувати, яким шляхом відбудеться зближення соціологічної теорії і соціально-технологічної практики у відповідь на зазначені безпрецедентні виклики, поки що важко. Але дещо припустити щодо розвитку теоретичних соціологічних пошуків виглядає можливим. На рівні соціологічної теорії потреба в нових синтетичних пошуках може піти саме звідси – від потреби відповідати на виклик діяти, і діяти негайно. Але в звучанні цього виклику, з огляду на сказане, з'явилася нова потужна нота: він вимагає не лише знання, а і вміння його прагматично використовувати в тому, що зветься соціальними технологіями, соціальним менеджментом.

Звідси постає питання, яким є шлях від наукових до менеджерсько-технологічних когнітивних конструкцій? Чи повинні науковці перейматися тим, щоб їхні результати якомога швидше потрапляли у ці менеджерські конструкції, шукати відповідну для цього мову, чи і надалі можна залишити самим менеджерам все це – розбиратися в теоріях, робити з них прагматично працюючі висновки і використовувати в своїх менеджерських стратегіях? Тут підкреслимо, що йдеться не про досить добре

пропрацьовану, зокрема і у нас, сферу прикладних соціологічних робіт в напрямі соціології організацій, менеджменту організацій, соціального управління. Вагомість робіт відомих українських дослідників у цій царині – В. Бека, Ю. Сурміна, М. Туленкова, Л. Хижняк та ін. – важко заперечувати. Але в нашому разі йдеться саме про макросоціальні інтегративні моделі, потреба в яких формується саме на вістрі зростанні глобальної кризи.

Думаємо, тут правильною швидше буде така відповідь: торуватися цей шлях має з двох боків. І запит на це з боку менеджерського крила вже звучить [17; 18]: «Менеджмент як сфера практичної діяльності і область теоретичних побудов усе більшою мірою змушений звертатися до таких сфер пізнання, як філософія, культурологія, соціологія, психологія. І не тільки для того, щоб почерпнути з них конкретні відомості (закономірності, механізми), а для того, щоб спільними зусиллями сформувати нові синтетичні напрямки наукового розуміння й практичного поступу» [17; с. 90]

Яким же буде в такому разі основне питання, на яке має отримати відповідь менеджер соціального?

Напевне, в цьому разі з новою силою постає питання, що було одним з ключових в інтегративних пошуках попередніх часів: де лежить ключ до соціальних змін і трансформацій? Соціальна динаміка детермінована переважно дією окремих акторів (*мікродетермінізм*), чи тут діють умовно об'єктивні (на які людина на даний час не має впливу) закони, яким і підкорюються окремі соціальні актори (*макродетермінізм*)? Якщо і те і інше, то як воно сполучається?

Для ухвалення управлінських рішень це ключова проблема – де ті важелі, на які варто натискати? І де та теоретична модель, яка конструє уявлення про соціальну реальність для конкретного менеджера (незалежно від його масштабу – президент великої країни чи керівник маленької компанії), і яка буде рішуче впливати на якість менеджменту? Особливо це стосується моментів кризи і швидких трансформацій в тих соціальних системах, якими цей менеджер керує. А те, що ми переживаємо саме такі часи на всіх масштабах, вже мало у кого викликає сумнів.

При такому перенесенні акценту, проблема теоретичної інтеграції вже не звучить надто пафосно з претензією побудувати соціологічну теорію «всього». Задача досить прагматична: знайти ту мікро-макроінтегративну теоретичну конструкцію, з якої можна було б зрозуміти, коли саме суспільні процеси підкорюються певним умовно об'єктивним законам (або які на даному етапі нашого знання про соціальну реальність виглядають для нас такими), і задача менеджменту – повернути їх на користь суспільству. А коли в хід цих законів може втрутитися конкретний мікросуб'єкт, і яким чином він може це зробити, щоб спрямувати соціальні процеси в бажане русло. Якими є межі його суб'єктності в цьому разі? Бажане русло – це все те, що дозволять волонтаристські запити цього суб'єкта, чи його воля є обмеженою певними рамками знову ж таки умовно об'єктивно можливого?

Ясна річ, йдеться саме про моделі реальності. Вони не можуть претендувати на остаточну об'єктивність, але можуть дозволити більш-менш адекватно справлятися з задачею регулювання суспільних процесів на даному етапі нашого уявлення про них.

За наявності досить великої кількості мікро- та макродетерміністичних концепцій поставлена задача конструювання такої теоретичної відповіді на практичні менеджерські потреби не виглядає простою. До найвідоміших теорій макродетерміністичного плану прийнято відносити весь напрямок, пов'язаний зі структурним функціоналізмом і рядом ідей, що йдуть від О. Конта і Г. Спенсера до Е. Дюркгейма, Т. Парсонса і Р. Мертона. Конфліктологічні моделі суспільства – підходи Л. Козера, Р. Дарендорфа, теорії конфлікту К. Боулдінга – теж лежать в руслі макродетерміністичних підходів. К. Маркса часто називають засновником конфліктологічної макропарадигми в соціології. Відповідно, мікродетермінізм має на своєму боці всю феноменологію, конструктивізм, теорії символічного інтераціоналізму, етнометодологію. Потужність кожної з цих сторін є високою і авторитетною. Задача інтеграції цього в одній теорії є важкою, але, як виявляється, дедалі більш актуальною.

В часи соціальної кризи, яка супроводжувала розпад Радянського Союзу і процеси утворення нових незалежних держав, до спроб панорамного погляду на ситуацію за допомогою наявних напрацювань теоретичної соціології й пошуку варіантів практичного використання її здобутків неодноразово зверталися російські соціологи [19; 20; 21]. Зараз, з огляду на збільшення масштабу кризових явищ, ці питання постають з новою силою.

В чому ж особливість нової актуалізації інтегративних пошуків, навіть якщо ми візьмемо до уваги переважно той соціотехнологічний аспект, про який йшлося вище? Чим не задовольняють потреби соціальних технологів ті напрацювання, що є в наявних, успадкованих від минулого сторіччя синтетичних теоріях?

Об'єднавча теорія Е. Гіденса носить назву подвійної структурації, а П. Бурдьє вважав свою масштабну теоретичну концепцію конструктивним структуралізмом. Вже з цих назв випливає, що інтегративні зусилля теоретиків соціологічного синтезу задачу мікро-макроінтеграції мали за одну з найперших: система і дія, суб'єктивне та об'єктивне, їх співвідношення в соціальному житті склали основну інтригу цих теоретизувань. Але, як це і відповідало часу створення цих теорій, акцент робився на

тих взаємовпливах мікро- та макрорівнів соціальності, що притаманні відносно стабільним періодам системного розвитку. Зараз, схоже, ця інтегративна інтрига набирає нових обертів з акцентом на кризовості і нестійкості. І тут інтегративні системні моделі виглядають дещо відмінними від гомеостатичних.

Але наразі ми хочемо зробити акцент перш за все на іншій, не менш важливій, проблемі. Вона стосується сказаного вище про актуальність вибудови містків між двома типами когнітивних моделей – науковими і технологічними. Навіть у разі, якщо б ми мали адекватну усій сучасній кризовості наукову концепцію, її докладність і теоретична пропрацьованість могли б створити проблему при спробі її перенесення в практичну площину. Шлях від наукової теорії до тих когнітивних моделей, що ними користується менеджер соціального, є непростим. Якою є прагматика соціологічного знання в цьому разі? Яким є місце соціологічної теорії в цих когнітивних конструкціях? Цей шлях від теорії до прагматики лежить лише через емпірику, чи може впливати на менеджерські ментальні конструкції безпосередньо? Якщо так, то як саме?

Заклик до соціологів йти в народ, популяризувати свої знання, що постійно звучить останнім часом, відповідає потребі активної позиції соціологів щодо впливу на повсякденні когнітивні моделі соціального. А як бути з тим, що ми назвати середньою когнітивною рамкою? Тією, що лежить між науковим і повсякденним, і яку ми вже позначили як *менеджерські моделі соціального*. Проста популяризація тут не виглядає адекватним шляхом. Має бути напрацьована сама мова, якою соціолог може порозумітися з менеджером.

Якщо відповіддю тут буде «Шлях має йти через емпірику», то питань постає не менше. Проблема великої дистанційованості теоретичного і емпіричного в соціології – давня і далека від вирішення проблема, особливо коли це стосується макросистемних питань. Соціологи емпіричного спрямування дають розгорнуту і інформативно привабливу картину актуального стану суспільства, але що з цим робити технологу, вони сказати не можуть. Скажімо, якщо в опитуваннях люди демонструють високу готовність до соціальних протестів, то чи означає це для технолога-менеджера, що треба готуватися до протестів? Практика показує, що ні. Як правило, революційні спалахи соціологам в емпіричних дослідженнях передбачити не вдається. І питання тут має бути не до емпіриків і не до теоретиків окремо, а до того, як вони співпрацюють в цих дослідженнях. Що говорить теорія стосовно природи і механізмів виникнення революційної ситуації? Чи можна це прогнозувати, спираючись на прямі запитання до людей? Як це має втілюватися в емпіричні методи? Те ж саме можна сказати стосовно фіксації емпіричною соціологією зростання недовіри людей до влади. І що має з цим робити менеджер? Повертати довіру? Які для того важелі, де чинники цього? Як ці чинники поєднуються між собою?

Це старі проблеми, про них уже майже не прийнято говорити. І теоретики і емпірики досить добре почуваються кожен на своєму полі. Соціологія на емпіричному рівні (принаймні, у нас) перетворюється на соціографію, соціальні дослідження. «Логію», розуміння логіки і закономірності соціальних подій (а тим більш – здатності до прогнозу) там стає все менше. Незрозуміло, як з цього виходити, тому єдиним виходом є не помічати ситуацію. При цьому, схоже, м'яч на боці емпіриків. Цифри, таблиці, якісні зрізи дають швидкий ефект глядацької уваги, це прозоро і емоційно привабливо. Теоретики все більше програють, досить складні теоретичні схеми мало кого приваблюють – всі поспішають, результат треба тут і зараз.

Де тут вихід? Які задачі тут постають перед соціологічною теорією як такою? Ми вважаємо, що теорія може стати базою для технологічних рішень двома шляхами:

1) Через емпіричні дослідження, що базуються на цій теорії, і якими послуговується суб'єкт управління;

2) Безпосередньо через ті моделі-конструкції соціальної реальності, які є когнітивною рамкою менеджера чи технолога в процесі прийняття рішень, і в які він може включити теоретично обґрунтовані наукові пропозиції. Але останні мають бути перекладені на мову, зрозумілу практикам соціального. Він при цьому може спиратися на ці моделі як на певні початкові схеми, доповнюючи їх своїм досвідом та інтуїцією. Адже вимоги до нього – не довершена логічна обґрунтованість дій, а ефективність результату. Менеджмент та технологія тут перетворюються на певне мистецтво, і соціологічна теорія отримує затребуваність лише як схема-опера цього мистецтва.

Прийшовши на ринок соціологічних ідей з великим запізненням, наша соціологія намагається задовольнятися тими теоретичними напрацюваннями, що є в західній соціології. Це цікава і плідна стратегія в плані залучення до світового соціологічного дискурсивного простору. Але ця стратегія є не такою плідною в тому плані, що окреслено вище – пошуку теоретичних підмурків для менеджменту саме *нашого* суспільства.

Кризові явища, які проходить наша соціальна історія, революційні потрясіння, що їх пережила неодноразово наша країна, не є типовими для західних країн, принаймні, для тих часів, коли народжувалися сучасні західні теорії. Процеси модернізації, переходу від традиції до модерну, гуманізації

соціального життя, стабілізації і збереження гомеостазу – це були ті суспільні виклики, на які та соціологія відповідала. Нам до цього ще треба дожити. Зараз для нас є питанням, як вийти з цього ланцюга соціальних потрясінь, які моделі соціальної реальності, *карти соціальності мають «лежати на столі» соціального технолога*, щоб це забезпечити. Більше того, проблема кризи, як вже зазначалося, несподівано і масштабно приходить і в західний світ. І, можливо, і там наш кризовий досвід може стати в нагоді.

І тут ми знову повернемося до проблеми пошуку інтегративних теорій. Але поставимо її інакше :

1. Якою має бути інтегративна теорія, яка б моделювала соціальну ситуацію в тому форматі, що є затребуваним конкретно нашою вітчизняною соціальною добою, з її коливаннями від загрози авторитаризму через деяку стабілізацію до революційних потрясінь і знову по циклу?

2. Як зробити цю теорію справді інтегративною, тобто з чітким позначення місця мікро- та макродетермінізму в процесі соціальних змін?

3. Як виділити з цієї теорії основне конструктивне смислове ядро, яке могло б використовуватися в соціальних технологіях? Можливо, такий крок позбавить цю теорію тих цікавих і доречних наукових «барочностей», що робить її привабливою в полі наукових дискурсивних пропозицій, але він дозволить «перевести» її на мову прагматичного дискурсу технології та менеджменту. Але питанням є як при цьому спростувати, не втрачаючи основну суть?

Складність цієї задачі посилюється тим, що йдеться не про якісь локальні менеджерські задачі. Масштабність кризи, з якої ми почали розмову, вимагає не менш масштабних системних теоретичних моделей. І при цьому макрорівневі схеми мають врівноважуватися баченням ситуації на мезо- та мікрорівнях, виходити з розуміння їх єдності та взаємовпливовості. Більше того, такі моделі мають бути відносно прозорими для розуміння і доступними для використання.

Модель, де може реалізуватися цей баланс між наукою і соціотехнологічною прагматикою, ми б назвали *теоретико-прагматичною*. Треба підкреслити, що йдеться не про те, що Р. Мертон назвав теоріями «середнього рівня» і не про так звані прикладні теорії. У Р. Мертона теорії середнього рівня мали стати посередниками між емпірикою та теорією, між загально соціологічною теорією та конкретно соціологічними дослідженнями. Іншими словами, теорії середнього рівня – це певні «пазли», з яких «складаються» «великі» теорії. Таке бачення можливе за припущення, що макротеорія є сумою окремих менших теорій. В нашому випадку ми виходимо з того, що холистичні теорії не можуть розкладатися на частини без втрати свого основного сенсу. Зближення з практикою є можливим лише за певного їх «стискання», «сконцентрованості», але обов'язкового збереження основного концептуального ядра.

Які конкретні пропозиції ми тут маємо щодо технології створення такої науково-прагматичної моделі або моделей? На цю задачу може працювати технологія вдалого поєднання вже існуючих напрацьованих теорій за умови їх «підгонки» одна до одної, інтегрування в єдину концептуальну схему. Те, що вони вже існують і прижилися в науковому дискурсивному просторі, є важливим моментом. В такому разі наукового «приживлення» вимагатиме саме їх поєднання, що обіцяє значно більший успіх, ніж у випадку зовсім нових наукових пропозицій. Тут ми виходимо з того, що багато чого вже сказано різними соціологічними мовами, за допомогою різних систем понять. Якщо це вдалося б перекласти на єдиний понятійний каркас, ми могли б отримати до певної міри апробований, і тому придатний до практичного використання, теоретичний інструмент.

В якості до певної міри опрацьованого досвіду (попередньо представленого в роботах [22; 23; 24; 25]) можемо послатися на нашу спробу об'єднати в такій інтегративній моделі три парадигмальні підходи:

1) *Парадигму складності* (complexity theory), на яку покладалася задача моделювати переважно макрорівень соціальної реальності з урахуванням відносин між стабільністю (порядком) та хаотизованістю. Провідне твердження цього підходу – оптимальним для будь-якої життєздатної системи є вміння утримуватися в певному діапазоні між порядком і хаосом. Для адекватного менеджменту це є ключовим твердженням. Опорні роботи, що лежали в фундаменті цього напрямку, наведено у згаданій вище роботі J. Cleveland [1], а також можна назвати ряд інших робіт [26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35], що фундують і розвивають цей напрям.

2) *Мережеву парадигму*, яка мала взяти на себе мезорівень соціальної реальності, соціальні взаємодії і ті мережеві структури, що при цьому утворюються. Ключове поняття «мережі» через співставлення з самоорганізаційними соціальними структурами досить легко інтегрувати в теоретичну конструкцію парадигми складності. Опорні роботи – [36; 24; 24; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43, 44].

3) *Практичну парадигму*, яка давала зв'язок структур мезорівня (мережі) з мікрорівнем, а саме практиками повсякденності, індивідуальними габітуальними налаштування на практики. Тут «місток» між мезорівнем і мікрорівнем утворюється завдяки трактовці мереж як сукупності практик мережевих взаємодій і наявності габітуальної налаштованості на ці практики в когнітивно-емоційному просторі людини [25; 45; 46; 47; 48; 49].

На підставі цих трьох підходів нами було запропоновано інтегративну модель соціальної напруженості [50]. Але, ми впевнені, на такій базі можна будувати й інші інтегративні моделі. Смыслові ряди, що містяться в цих парадигмах, дозволяють це робити. Моделі соціальної інтеграції, солідарності, лідерства, самоорганізації, протестної і адаптивної поведінки можуть знайти корисні евристичні на базі вдалого поєднання цих трьох парадигмальних пропозицій. При цьому смисловий каркас виглядає достатньо прозорим для використання в менеджерських практиках.

Підсумовуючи, можна сказати, що глобальна криза, що спостерігається в усіх аспектах людського життя – економіці, екології, культурі, моралі, праві, політиці, науці, освіті, вже не може залишатися непомітною. На цьому фоні холистичні, системні погляди на суспільну динаміку знову стають затребуваними, а разом з цим можна прогнозувати новий виток затребуваності інтегративних соціологічних теорій.

В ситуації швидкого наростання зазначеної кризи не залишається часу на довгий шлях від наукових до менеджерських когнітивних конструкцій. На часі створення певної проміжної теоретичної ланки, певних спрощених теоретичних схем, в яких би було абсорбовано основний зміст інтегративних теорій у форматі, спрямованому на посилення менеджерської компетенції. Ці менеджерські когнітивні моделі можна назвати *науково-прагматичними*.

Ключовим питанням в пошуку кризових менеджерських схем знову стає питання співвідношення макро- та мікродетермінізму в соціальній динаміці, тобто питання, що саме, системні закони чи людська дія є головним фактором соціальних змін? Тому виглядає продуктивним в якості платформи для побудови синтетичних теоретико-прагматичних моделей використати синтез трьох парадигмальних підходів: 1) парадигми складності (complexity theory); 2) мережевої парадигми; 3) парадигми практик.

Науково-прагматичний формат змушує відмовитися від багатьох концептуальних тонкощів усіх названих підходів, але це дозволяє досить щільно підлаштувати їх одна до одної в єдиній динамічній моделі, і тим самим запропонувати певну опорну схему для соціальних технологій та менеджменту. Практики менеджменту залишається вміння доповнити цю когнітивну рамку актуальними даними, спостереженнями та інтуїцією і ухвалити адекватне в тій чи іншій ситуації рішення.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Cleveland J. Complexity theory. Basic concepts and application to systems thinking. Innovation For Communities. 1994. URL: <https://www.slideshare.net/johnncleveland/complexity-theory-basic-concepts> 2. Fukuyama F. The End of History. *The National Interest*. 16 (Summer 1989). Pp. 3–18. 3. Бауман З. Текущая современность. СПб.: Питер. 2008 4. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. М. : Прогресс-Традиция. 2000. 5. Бек У. Что такое глобализация? М. : Прогресс-Традиция, 2001. 6. Штомпка П. Социология: анализ современного общества. М.: Логос. 2005. 7. Фукуяма Ф. Великий разрыв. М.: АСТ. 2008. 8. Валлерстайн И. Дилеммы XXI века и особенности переходной эпохи. Дилеммы глобализации. М.: Нова, 2002 9. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность. *THESIS*. 1994. Вып. 6. С. 40-102. 10. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. М. : Весь мир. 2004. 11. Луман Н. Понятие риска . *Альманах THESIS*. 1994. 5. С. 135-160 12. Эпштейн М. Новый век: смена парадигм. *Сноб*. 2017. URL: <https://snob.ru/profile/27356/blog/133179> 13. von Weizsaecker, E., Wijkman, A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. Springer, 2018. 14. Матвейчев О. Римский клуб, юбилейный доклад. Вердикт: «Старый Мир обречен. Новый Мир неизбежен!». URL: <https://matveychev.oleg.livejournal.com/6653054.html> 15. Девятко И. Социальное знание и социальная теория: от социологии знания к когнитивной социологии. В кн.: *Обыденное и научное знание об обществе: взаимовлияния и реконфигурации*. М. : Прогресс-Традиция, 2015. С. 13-40. 16. Девятко И. Социологические теории знания и перспективы исследования «народной социологии». В кн.: *Вторые Давыдовские чтения*. Сборник научных докладов симпозиума, 09-10 октября 2014г. М. : Институт социологии РАН, 2014. С. 59-73. 17. Кудрявцева Е. Компетенции и менеджмент: компетенции в менеджменте, компетенции менеджеров, менеджмент компетенций: монография Сев.-Зап. ин-т упр; СПб.: ИПЦ СЗИУ РАНХиГС, 2012. 18. Кудрявцева Е. Когнитивный менеджмент: концептуализация управленческой эффективности. Петрозаводск: Изд-во Петр-ГУ. 2013. 19. Зборовский Г. Метaparadигмальная модель теоретической социологии *Социологические исследования*. 2008. 4. С. 3-15. 20. Тощенко Ж. Парадигмы, структура и уровни социологического анализа. *Социологические исследования*. 2007. № 9. С. 5-17. 21. Ядов В.. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследований российских трансформаций. СПб., 2006. 22. Бевзенко Л. Социальная самоорганизация в теории и практике Майдана. *Totalloge-XXI* (дванадцятий випуск). *Постнекласичні дослідження*. Київ: ЦГО НАН України. 2005. С. 41-78 23. Бевзенко Л. Социальная самоорганизация и социальные технологии: теория и практика. Коллективная монография: *Людина у складному світі*. Суми: Університетська книга, 2017. С. 69-116. 24. Бевзенко, Л. Концептуалізація соціальної напруженості в парадигмі складності – системність і мережеві практики. Тези доповіді. *Матеріали XIV Міжн. наук. конф.: «Проблеми розвитку соціологічної теорії: структурні зміни та соціальна напруженість»*. 2017. К., Логос. С. 22-25. 25. Бевзенко Л. Мережеві практики як медіатор мікро- макрорівнів соціальної напруженості. *Соціологічні виміри суспільства*. Збірник наукових праць. 2017. 9 (20), Ін-тут соціології НАНУ.К. С. 285-297. 26. Anderson P. Complexity theory and organization science. *Organization Science*. 1999. 10 (3). P. 216–232. 27. Bailey K. Social Entropy Theory. Albany, NY: State University of New York Press. 1990. 28. Beaument P., Broenner C. Complexity Demystified: A Guide for Practitioners. Axminster: Triarchy Press, 2010. 29. Grobman G. Complexity theory: a new way to look at organizational change. *Administration Quarterly*; 2005; 29, 3; ABI/INFORM Global. 30. Майнцер К. Сложность и самоорганизация. Возникновение новой науки и культуры на рубеже века. В сб.: *Синергетическая парадигма*. М., 2000. С. 56-79. 31.

Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. М.: Прогресс . 1986. **32.** Саймон Г. Структура сложности в развивающемся мире. В кн: *Компьютеры, мозг, познание: успехи когнитивных наук*. М.: Наука. 2008. С. 21-27. **33.** Хакен Г. Синергетика: Иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. М.: Мир. 1985 **34.** Князева Е., Курдюмов С. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным. *Вопросы философии*. 1992. 12. С. 3-20. **35.** Бевзенко Л. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К.: Ин-тут социологии НАНУ. 2002. **36.** Аршинов В. Буданов В. Системы и сети в контексте парадигмы сложности. *Вопросы философии*. 2017. №1. С. 50-62. **37.** Заякина Р. Ромм М. Сетевой подход: между топологиями пространства и формы. *Социологическое обозрение*. 2017. 16(2). С. 163–179. **38.** Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. М.: ГУ-ВШЭ, 2001. **39.** Латур, Б. Об интеробъективности. *Социологическое обозрение*. 2007. Т (2). С. 79-96. **40.** Латур Б.. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию. Изд.дом Высшей школы экономики, 2014. **41.** Латур, Б. Где недостающая масса? Социология одной двери. *Социология вещей. Сборник статей*. 2006. М.: Издательский дом «Территория будущего». С. 199-223 **42.** Ло Дж. После метода: беспорядок и социальная наука. М.: Изд-во Института Гайдара. 2015 **43.** Хойслейнг Р. Социальные процессы как сетевые игры. Социологические эссе по основным аспектам сетевой теории. М.: Логос-Альтера. 2003. **44.** Newman M.E.J. The structure and function of complex networks. *SIAM Review* 45. 2003. P. 167-256. **45.** Бурдые П . Практический смысл. М.: ИЭС; СПб.: Алетейя , 2001. **46.** Бурдые П. Структура, габитус, практика. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1998. 1(2). С. 40-58. **47.** Волков В., Хархордин О. Теория практик. СПб.: Изд-во Европейского университета. 2008. **48.** Шматко Н. «Габитус» в структуре социологической теории. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1998. 1.(2) С. 60-70. **49.** Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики. СПб.: Алетейя; М. : Институт экспериментальной социологии. 2005. **50.** Бевзенко Л. Интегративна концепція соціальної напруженості – методологія, концептуальна схема, прагматика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. 3-4, (готується до друку).

Интегративные социологические теорий и кризисный социальный менеджмент: на пути к теоретико-прагматическим синтетическим концепциям

В фокусе проблемы, которая рассматривается в работе, лежат те возможные трансформации в исследовательских практиках современной социологии, которые связаны с актуальными изменениями социокультурного пространства в глобальном масштабе. Речь идет, прежде всего, о глобальном мировом кризисе, который наблюдается в разных социальных полях – экономике, экологии, культуре, морали, праве, политике, науке, образовании, и волна констатации которого лишь возрастает. Последней такой масштабной констатацией был доклад Римского Клуба (2018р). С другой стороны, в культурном пространстве на смену периоду постмодерна идет новая культурная эпоха, которая, по прогнозам, перенесет акценты с децентрации на поиск нового единства, с анализа на синтез, с элементаризма на холизм. На этом фоне логично ожидать существенных изменений в практиках социологического познания, где можно прогнозировать возвращение интереса к масштабным интегративным теориям, поиску концептуальных схем, которые бы органично объединяли в себе макро-, мезо- и микроуровни социальной реальности, рассматривали ее с существенным акцентом на сложности, процессуальности и изменчивости всех социальных явлений. Масштабный социальный кризис требует большего внимания социологов к социальным технологиям и менеджерским практикам, которые являются попыткой преодолеть проблемы, этим кризисом порождаемые. В статье делается предположение, что новый виток востребованности системных, интегративных социологических теорий будет сопровождаться запросом со стороны социальных технологов презентовать эти теории в формате теоретико-прагматических концепций, которые позволяли бы уменьшить расстояние между сугубо научными и менеджерскими когнитивными моделями. Опираясь на собственный опыт интегративной концептуализации социальной напряженности, автор делает вывод об эвристической потенциальности использования в качестве платформы для построения синтетических теоретико-прагматических моделей объединения трех парадигмальных подходов: 1) парадигмы сложности (Complexity theory) (макроуровень); 2) сетевой парадигмы (мезоуровень); 3) парадигмы практик (микроуровень).

Ключевые слова: глобальный кризис, новая культурная эпоха, интегративные социологические теории, менеджерские кризисные когнитивные модели, теоретико-прагматические концепции, синтез парадигмальных платформ.

Отримано 30.08.2018

УДК 316.774:316.422.42

СЕТЬ: КОЛОНИЗАЦИЯ ЦИФРОВОГО МИРА

Партыцки Славомир – профессор социологии, Люблинский католический университет им. Иоанна Павла II, Ал. Рацлавіцькі, 14, 20-950 Люблин, Польша, e-mail: spartyck@kul.lublin.pl, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-0181-8093>

Slavomir Partycki – Full Professor, Sociology, The John Paul II Catholic University of Lublin, Al. Racławickie 14, 20-950 Lublin, Poland, e-mail: spartyck@kul.lublin.pl, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-0181-8093>

У статті підкреслюється, що сьогодні ми маємо справу з принципово новим баченням світу. Наукова інтерпретація не встигає за динамічним розвитком практичних рішень, що спираються на ІКТ, відчувається дефіцит конкретних концепцій (соціологічних, філософських), що пояснюють статус віртуальної реальності. Тому важливим є розгляд теоретичних проблем науки про мережі, яка є наукою міжгалузєвою, генетично і функціонально пов'язаною з низкою природничих, точних, соціогуманітарних наук, серед яких фізика статистики, теорія графів, алгебра матриць, теорія хаосу, кібернетика, теорія комунікації, біологія, медицина, соціологія, економіка. Відзначається, що перед цією наукою постають серйозні завдання з інтерпретації сучасного світу, оскільки ми маємо справу з усвідомленням безпорадності класичної науки, не здатної дати задовільні відповіді на багато важливих питань. Підкреслюється, що у змінах, викликаних сучасним етапом інформаційної революції, все більш важливу роль відіграє наука і техніка. Причому техніка (особливо зараз, в епоху комп'ютеризації), полегшуючи життя людини, також є джерелом створення нової реальності, яка вперше в історії існує сьогодні поза людиною. У цих умовах інформація «вписується» в нематеріальну сферу, набуває характерних рис альтернативної реальності, що володіє власними законами і принципами функціонування. Автор вважає, що одним з головних чинників змін і розвитку сучасного світу стає інформаціонізм, і пропонує характеристику цього явища.

Ключові слова: мережа, наука про мережу, ІКТ, інформаціонізм, інформаційна революція.

The article emphasizes that today we are dealing with a fundamentally new vision of the world. Scientific interpretation does not have time for the dynamic development of practical solutions based on ICT, there is a shortage of specific concepts (sociological, philosophical) explaining the status of virtual reality. Therefore, the author thinks, it is important to consider the theoretical problems of the science of networks, which, as noted in the article, is an interdisciplinary one, genetically and functionally related to a number of natural, exact sciences, social sciences and humanities, including static physics, graph theory, matrix algebra, theory of chaos, cybernetics, communication theory, biology, medicine, sociology, economics. It is noted that this science faces serious tasks on the interpretation of the modern world, since we are dealing with the realization of the helplessness of classical science, which is not capable of giving satisfactory answers to a number of fundamental questions. It is emphasized that in the changes caused by the modern stage of the information revolution, science and technology play an increasingly important role. Moreover, technology (especially now, in the era of computerization), making life easier for a person, is also a source of creating a new reality, which for the first time in history exists outside of man. In these conditions, the article emphasizes, information fits into the non-material sphere, acquires the characteristic features of an alter-reality that has its own laws and principles of functioning. Author guesses that informationism is one of the main factors of the changes and development of the modern world and offers a characterization of this phenomenon.

Keywords: net, the science of the network, ICT, informationism, information revolution.

Человек всегда стремился понять окружающий его мир, поражающий своей величиной, сложностью, красотой и точностью функционирования. Понимание действующих в нем сил – это интеллектуальный вызов для каждой эпохи развития цивилизации. С другой стороны, мы понимаем, что мир гораздо богаче, чем его логические интерпретации, а во многом в корне отличается от многих его интерпретаций, относящихся к разуму. Постигаемая рациональность мира всегда была когерентна применяемой методике его исследования. В конечном счете можно утверждать, что наука описывает мир с некоторой погрешностью, а кривая приближения в той или иной степени отдалена от объективного понимания мира. Наука, скорее, говорит о мире, чем пытается понять его суть. Поэтому мнение, что наука дает возможность достоверного познания мира, сегодня никем не поддерживается. Можно смело повторить за А. Эйнштейном, что «вечной загадкой мира является его познание».

Сформулируем такой вопрос: «Могут ли числа говорить о мире, и если да, то в какой степени?» И дополним его более точным вопросом: «В какой степени интерпретируется мир в различных перспективах действительности?» Какова связь этой действительности с сетевой структурой? Ответы на эти вопросы и являются *целью* данной статьи.

Наука – техника – информационная революция

Следует отметить, что в период становления современной науки доминировала точка зрения, согласно которой сокрытый в науке порядок является главным источником развития эмпирии. Таким образом, в случае сетевой интерпретации мы вносим определенный порядок в мир хаотический, что сопровождается характерным снижением достоверности его интерпретации.

Непрекращающаяся в последние десятилетия информационная революция усиливает этот хаос. Эффектом этой революции является формирование глобальной сети, образовавшейся на базе интернет-коммуникации. Третья волна качественных изменений общества (после сельского хозяйства и промышленности), обладающая энергией цунами, приводит к радикальным преобразованиям во всех сферах жизни, начиная от науки, экономической, культурной и социальной жизни и заканчивая политической сферой. В этих революционных изменениях важную роль играет наука и техника, на которую человек возлагает все большие надежды. Техника не только все в большей и большей степени облегчает жизнь человека, но и является источником создания другой, новой реальности, которая сегодня впервые в истории существует вне человека.

Подобно тому, как наука в своем познании выходит за рамки конкретной теории, так и техника начинает преодолевать новую форму реальности, распространяясь в искусственной среде. Это позволяет человеку выйти за свои физические пределы, становясь открытым для рефлексии и различных интеллектуальных рассуждений. Новизна явлений наравне с нехваткой адекватной теоретической базы приводит к тому, что современная наука интерпретирует эти явления с помощью метафор. В литературе широко распространены такие понятия, как «коллективный интеллект» (Д. де Керкхов), «умная толпа» (Г. Рейнгольд), «сетевой мозг» (Г. Майер-Кресс), «симулякр» (Ж. Бодрийяр), которые объясняют сеть как перенесение модели нервной системы человека на уровень взаимоотношений во всем мире (М. Маклюэн). Причем, во всех этих случаях ключевая роль отдается именно фактору техники, обладающему возможностями переработки информации на беспрецедентном для истории уровне вычисления. Окружающий нас мир мы можем интерпретировать с помощью рядов чисел, а в случае компьютеров – с помощью бинарного кода: последовательности нулей и единиц.

Математика – информация – альтер-реальность – информатизм

В Древней Греции пифагорейцы утверждали: «все есть число», одновременно отмечая, что вся наша реальность существует благодаря преемственности чисел. Далее они доказывали, что элементы чисел в то же время являются и составляющими элементами всего сущего. Последующим поколениям философов они передали учение, согласно которому всю вселенную можно понять и выразить понятиями математики. Много веков позднее Галилей заметил, что книга природы написана языком математики. Подобным рассуждениям предавался и И. Ньютон в своей новаторской работе «Математические принципы философии природы». Созданные им новые исследовательские методы опирались на два фундамента: математику и опыт. Он считал, что все попытки понять структуру окружающего нас мира иным способом, без помощи математики, всегда были обречены на неудачу. Решая уравнение, мы получаем новую информацию о Вселенной. Таким образом, математика становится фундаментом рациональности и инструментом понимания сути существования человека. Математика открыта для новых постулатов, указывает на новые аспекты действительности, выделяет новые интерпретации мира. В области своих исследований математика уже давным-давно вышла за пределы смыслового познания человека. В этой связи следует отметить, что механический мир Ньютона, основанный на деятельности базовых составляющих материи, получил значительное развитие и дополнение благодаря А. Эйнштейну и квантовой физике. Уже в наши дни физик Пол Дейверс утверждает, что, согласно современной физике, мир – это ни что иное, как различные математические объекты.

Один из творцов современной логики Б. Рассел, автор выражения «математика – это просто логика», утверждал, что возврат к пифагореизму – это самая удивительная особенность современной науки. Это замечание особенно целесообразно сейчас, в эпоху компьютеризации. В нашу эпоху распространено убеждение, что информацию можно закодировать в виде ряда чисел: нулей и единиц. Но речь не идет просто о числах, следует обратить внимание на математические понятия и логическую систему в целом. Опираясь на эту систему, мы можем конструировать математические пространства, ярким примером одного из них является информация. На базе чистых форм мы конструируем структуры, минуя субстрат – субстанцию. В этих условиях информация вписывается в нематериальную сферу, приобретает характерные черты альтер-действительности, которая обладает собственными характерными законами и принципами функционирования. Мир во всех его проявлениях редуцируется к процессам информационным, искусственно созданным в компьютерах, отождествляемых с миром реальным. Счет и

связанная с ним арифметика, осуществляемая посредством компьютерных инструментов, становится ключом к пониманию различных явлений, начиная от интерпретации мира материального и заканчивая культурой как результатом человеческой жизнедеятельности. Сегодня мы имеем дело с принципиально новым видением мира, а также новым способом развития науки.

В течение всей своей истории человек концентрировал свое внимание, в первую очередь, на физическом взаимодействии с материей, затем с еще большим успехом освоил мир энергии, начиная от парового двигателя и заканчивая атомным. Новым веянием современного мира стала информация, которая в сущности своей обладает чем-то мистическим, скрывая в себе тайны, интерпретация которых выходит далеко за рамки известной нам физики, концентрирующейся традиционно на материи и энергии.

Информационизм как фактор развития современного мира

Современный человек живет в окружении битов информации, и, несмотря на то, что они по сути своей нематериальны, человек наделяет их определенными материальными смыслами. Информационизм – один из главных факторов перемен и развития современного мира. Он пронизывает все сферы человеческой жизни, становясь ключевым источником их организации. Значительным эффектом современного информационизма является повсеместный переход к виртуальности, точнее, к цифровому миру.

А. Павловски пишет, что «виртуальность предполагает цифровой характер репрезентации какого-либо объекта или процесса, обычно сопровождающийся его присутствием в киберпространстве» [1, s. 16]. И дополняет, что «виртуализация заключается в компьютерном моделировании таких репрезентаций, указывающих на свою своеобразную сущность в виде т.н. симулякров» [1, s. 16]. С этим понятием связаны такие понятия, как: нематериальность, нефизичность, потенциальность, подмененная реальность, нереальность и т.п.

А. Павловски приводит также три типа виртуализации:

- миметическая виртуальность, которая основана на копировании реально существующих предметов, что сопровождается известным всем добавлением буквы «е» к существующим институциям: е-деньги, е-банк, е-обучение, е-магазин и др.;
- созидающая виртуальность, суть которой объясняется созданием цифровых артефактов, не существующих вне киберпространства;
- автономная визуализация, эффектом которой являются такие неконтролируемые процессы в киберпространстве, как самоорганизация, самообучение, воспроизведение программ [1, s. 20-21].

Виртуализация жизненного пространства

Современная наука сталкивается с рядом проблем, связанных с однозначной интерпретацией виртуализации жизненного пространства. Можно утверждать, что научная интерпретация не успевает за динамическим развитием практических решений, опирающихся на технологии ИСТ. Трудно указать на конкретные концепции (социологические, философские), объясняющие статус виртуальной реальности. Взаимодействие с понятием нематериальности виртуального субъекта вызывает у известной философской традиции значительные трудности. Выработанные на базе философии теории познания, оперирующие понятиями «идентификация» и «консистенция», не справляются с интерпретацией виртуальной реальности, которой присуща многовариантность интерпретаций. Характерная для виртуальности потенциальность делает возможным ее многовариантную актуализацию, в отличие от сферы реальности, трактуемой как согласованность понятий и действительности. Во втором случае стратегии деятельности приводят к поиску правды, где нам и приходит на помощь наука. Однако потенциальность виртуальности делает возможным существование того, что мы в состоянии себе вообразить.

«Воображение важнее знания». Неужели слова, произнесенные А. Эйнштейном сто лет назад, нашли подтверждение в эпохе всеобщей компьютеризации? Потенциальность виртуального мира – это источник вдохновения для нашего воображения, причем второстепенным оно (вдохновение) не является, поскольку в современном мире непосредственно вовлечено в жизненно важные сферы активности человека. Воображение открывает новые возможности для познания, непрерывно создает новые мысленные конструкции, позволяет окончательно выйти за рамки привычного нам опыта, не имеет никаких ограничений на пути к идее, к духовному миру. То, что существует в виртуальной реальности, – это суть свободной мысли человека, либо находится с ней в прочной взаимосвязи. Доступ к реальности становится возможным исключительно посредством мысли, т.е. того, что дает нам ум. Виртуальность означает возврат к идеализму, с таким трудом принимаемому в позитивизме и неопозитивистских направлениях науки.

Киберпространство как конструкт

Виртуальность стала индикатором киберпространства, построенного на коллективном воображении, обусловленном, в свою очередь, использованием технологий ИСТ. П. Леви отмечает, что киберпространство является по сути образом открытой коммуникации посредством соединенных компьютеров и информационной памяти, работающих во всем мире [2, s. 380]. Cyberspace, технически сформированный на базе взаимодействия компьютеров, мобильной сети, средств массовой

комунікації, являється неограниченим во времени глобальним простором, которое успешно преодолевает все возможные географические, политические и культурные барьеры. Своего рода случайными являются деятельность техносферы, инфосферы и социосферы в сети Интернет. Киберпространство стало местом своеобразного симбиоза человека и машины, специфического соединения природы человека с коммуникационной техникой, электронными медиа, информатикой. Можно также говорить о слиянии человека с сетью сетей, которой и является Интернет.

Киберпространство может быть интерпретировано исключительно как средство, потому что является активным фактором, принимающим участие в создании различных форм деятельности человека. В отличие от пространства-времени, киберпространство перестало быть почвой для всевозможных событий, стало активной силой. Ее потенциальному характеру присуща усиливающаяся креативность, а не только пассивное принятие входящей информации. Cyberspace характеризует многосторонняя изменчивость, подвижность, децентрализация, реализация в условиях происходящей с огромной скоростью коммуникационной деятельности. Пространство оказалось отделено от конкретного физического места. Тем не менее, время принимает формы, нивелирующие его последовательность в категориях прошлого, настоящего и будущего. В киберпространстве как пространстве, так и время подвержены деформации. В условиях киберпространства они подвергаются дематериализации, приобретают форму, в основе которой лежат языковые символы. Эти знаки, символы и производные семиотические формы заменяют собой привычный нам мир физический. Киберпространство в социальном значении, таким образом, можно охарактеризовать как конструкт, преобразование информации. Они (символы) способны встраиваться в самые разнообразные типы коммуникации: от однонаправленных, «толковых», через рассеивание на интернет-сайтах. Киберпространство построено на базе Интернета Web 2.0. Впоследствии Web 3.0 перестала играть роль пассивной площадки, заполненной данными, информацией, знаниями, но стала активным игроком в формировании реальности во всех ее проявлениях.

Благодаря сети Интернет человек перестал быть «дитём природы», преодолел горизонт пространства-времени и стал «дитем техники», поскольку отныне существует в киберпространстве. Среда обитания человека состоит из области физической, а также из области воображения, последовательность в которой может быть упорядоченной, прерывной или ограниченной одиночными всплесками. Построенная на иконографии виртуальная реальность охватывает, ни много ни мало, все сферы жизни современного человека. Новое жизненное пространство формируется на фоне копирования физической действительности, а также на фоне виртуального мира, характеризующегося «гиперреальностью» (Ж. Бодрийяр).

Значительное расширение жизненного пространства предполагает сложность явлений, поскольку мир физический дополняется продуктами символическими, служащими основой для киберпространства. Виртуальность встроена в «симулякрное» пространство, описываемое на языке знаков, вводит нас в мир иллюзии и интерпретируется в мире технологии как порция информации. Следует также отметить, что возникающая на стыке техники, разума и воображения виртуальная реальность присваивает все большее и большее жизненное пространство человека и начинает доминировать над пространством-временем.

Поскольку виртуальность начинает преобладать над реальностью физической, то возникает вопрос: что может лежать в основе окружающего нас, не очерченного до конца мира? Что открывает для человека новые источники познания, стимулирует его творческие способности, постижение и упорядочивание различных форм социальной, экономической, политической и культурной жизни? Список вопросов можно продолжить и дальше, но давайте остановимся на уже ранее указанных проблемах. Мы имеем дело с осознанием беспомощности классической науки, которая просто не в состоянии дать удовлетворительные ответы на множество принципиальных вопросов. Комплексный подход к проблемам такого рода заставляет исследователя обратить внимание на математику, а конкретнее – на вычисления. Складывается впечатление, что вычисления выполняют элементарные базовые функции и играют основополагающую роль в познании как материального мира, так и мира виртуального [3].

Существуют ли числа вне физического мира? Платон доказывал, что они принадлежат миру идеи. Математика в понимании Платона дает возможность интерпретирования гиперреальности. Интерпретируя числа, мы можем трактовать их как идеи, что означает их отсутствие в киберпространстве, но, с другой стороны, числа являются истинно фундаментальными, находящими свое проявление в природе и виртуальной реальности. Полноту значения чисел также передает их имманентная роль в накоплении и передаче информации и знаний – ключевых факторов функционирования современных обществ. Становится возможной также смена привычных порядков, что в нашем случае делает возможным переход от материальной сферы к виртуальной реальности и наоборот.

Сеть как феномен глобального мира

Современный мир получил новую форму выражения, характерной чертой которой является глобальная сетизация. Глобальные сети самым радикальным образом изменили принципы

функционирования обществ, экономики, политической и культурной жизни, связав их в единую систему отношений, сложную для понимания и интерпретации. Сети соединяют как остатки крупных социально-экономических систем, так и новые организационные конструкции, лишённые четких границ. Широко распространенная метафора сети представляется нам наиболее компетентной в анализе взаимоотношений в современном мире. Геометрия глобальной сети охватывает миллионы узлов и автономных компьютерных сетей, располагающих неограниченным числом возможных связей. Глобальная сетевая система, открытая для новых взаимодействий и связей, соединяет в себе как вычислительную мощь, так и ее способность кооперироваться в единое целое. Интернет, подобно паутине, обвивает весь земной шар, а развитие информационных и телекоммуникационных технологий позволяет собирать, накапливать и преобразовывать все большие объемы информации. Его усовершенствованные возможности интерактивного характера стали синонимом его развития и получили в истории название Web 2.0. Сеть стала каноном современной цивилизации, ведь дух нашего времени – это дух сети (Д. Барней).

Техническая и технологическая революция вызвана развитием информатики, телекоммуникации, нанотехнологии, биотехнологии. Она сгенерировала новую форму социальной жизни, названную в литературе «сетевым обществом». Следует добавить, что это принципиально новая форма, на базе которой формируются и функционируют неизвестные до сих пор качественно новые формы социальных, экономических, политических и культурных отношений глобального уровня. Проблема идентификации современного общества проявляется уже на этапе подбора адекватного термина, который характеризовал бы всю полноту революционных перемен. В научной литературе можно встретить такие понятия, как: «постиндустриальное общество», «цифровое общество», «общество знаний», «кибернетическое общество», «био-общество», «е-общество», а также, что является наиболее подходящим, «сетевое общество» (М. Кастельс). Генезис современных перемен следует рассматривать во многонаправленном взаимодействии между обществом и сетью – техносферой. Результатом этого соединения служит утверждение о значительном влиянии любого е-развития, потому что характерная для него дематериализация стала как социальным фактом, так и экономическим. Наиважнейшим рыночным средством стал объем знаков и символов, сосуществующих на границе двух сфер: физической реальности и виртуального киберпространства. Ведь сетевая революция выражается в поисках экзистенциальных предпосылок материального бытия человека в виртуальном мире, созданном посредством ИСТ и актов коммуникации.

Следует также отметить, что сетевое общество является натуральным этапом эволюции издавна существующих социальных сетей. Ведь люди с самого возникновения социальных структур были вовлечены в процесс создания социальных сетей, основанных на кровных узах, профессиональной общности, территориального соседства. Сети этого рода основаны были на сотрудничестве. В условиях современных сетей, развития рыночной экономики и проникновения ее философии в иные области жизни основой для такой кооперации выступают конкуренция и сотрудничество.

Концепция сетевого общества является синтетическим диагнозом современного состояния обществ. Перемены, происходящие в социальной организации, с одной стороны, основаны на децентрализации обществ, а с другой – воспроизводят глобальные связи и формируют глобальную общность, все в большей степени зависимую от самой себя. Открытая архитектура сети и ее предпосылка end-to-end, отсутствие контроля и ограничений территориальной юрисдикции генерируют новые процессы и социальные структуры. Глобальные сетевые структуры функционируют на базе специфической сетевой логики, которая предполагает инициирование, создание и поддержание сетевых связей. Ее интерактивные возможности послужили платформой для глобальных процессов. Это происходит в результате связи информации и знаний со всеми формами деятельности, причем актуален принцип «больше может больше». Большие узлы становятся выше в сетевой иерархии. Рост значения узла, часто очень стремительный, притягивает новых участников, что усиливает потенциал деятельности.

Логика сети (вместо Заключения)

Логика сети опирается на стратегии азарта, потому что допускает многовариантность хода событий, которые не удастся направить по изоморфной траектории. Этот недостаток обусловлен объективной разнородностью, которая функционирует как единое целое, соединяя множество разнородных элементов. В отличие от традиционных организаций, это не ограничивает того, что может произойти. Эта способность имеет особенное значение в современном обществе, в котором основным фактором развития являются знания и информация. Сеть в состоянии объединять их и координировать.

Наука о сетях является междисциплинарной, а ее корни уходят в физику статики, теорию графов, алгебру матриц, теорию хаоса, исследования сложных структур, кибернетику, теории коммуникации и информации, информатику, биологию, медицину, социологию, экономику и т.п. Перед ней встают серьезные задания по интерпретации современного мира, а также выработке новых исследовательских методов, которые окончательно разорвут ее связи с редукционизмом позитивизма. В будущем эта методология будет, скорее, базироваться на холистическом подходе.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Pawłowski A. *Wirtualizacja – historia i próba rekonstrukcji pojęcia*, [w:] L.W.Zacher (red.) *Wirtualizacja. Problemy, wyzwania, skutki*, Warszawa: Wyd. Poltext, 2013. S. 11-24. 2. Levy P., *Drugi potop*, [w:] M. Hopfinger (red.) *Nowe media w komunikacji społecznej w XX wieku*, Antologia, Warszawa: Oficyna Naukowa, 2005. S. 373-390. 3. Partycki S. *Życie społeczne w krainie liczb*, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2016. 208 S.

В статье подчеркивается, что сегодня мы имеем дело с принципиально новым видением мира. Научная интерпретация не успевает за динамическим развитием практических решений, опирающихся на ИКТ, ощущается дефицит конкретных концепций (социологических, философских), объясняющих статус виртуальной реальности. Поэтому важно анализировать теоретические проблемы науки о сетях, которая является наукой междисциплинарной, генетически и функционально связанной с рядом естественных, точных, социогуманитарных наук, среди которых физика статистики, теория графов, алгебра матриц, теория хаоса, кибернетика, теория коммуникации, биология, медицина, социология, экономика. Отмечается, что перед данной наукой встают серьезные задания по интерпретации современного мира, поскольку мы имеем дело с осознанием беспомощности классической науки, не способной дать удовлетворительные ответы на множество принципиальных вопросов. Подчеркивается, что в изменениях, вызванных современным этапом информационной революции, все более важную роль играет наука и техника. Причем техника (особенно сейчас, в эпоху компьютеризации), облегчая жизнь человека, также является источником создания новой реальности, которая впервые в истории существует вне человека. В этих условиях информация вписывается в нематериальную сферу, приобретает характерные черты альтернативной реальности, обладающей собственными законами и принципами функционирования. Автор полагает, что одним из главных факторов перемен и развития современного мира становится информатизм, и предлагает характеристику этого явления.

Ключевые слова: сеть, наука о сети, ИКТ, информатизм, информационная революция.

Отримано 5.02.2018

УДК 316.74:2

**РЕЛІГІЙНА СВОБОДА ЯК ФАКТОР РЕЛІГІЙНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ:
ТЕОРЕТИЧНІ ПОЯСНЕННЯ**

Яремчук Сергій Степанович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології та місцевого самоврядування, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, Україна, 58012, e-mail: serg.doc.cv@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2216-8026>

Serhii Yaremchuk - Associate Professor of the Department of Sociology and Local Self-Government, Candidate of Historical Sciences, Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University, 2, ul. Kotsyubinsky, Chernivtsi, 58012, Ukraine, e-mail: serg.doc.cv@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2216-8026>

У статті визначено особливості сучасного дискурсу соціології релігії, зокрема теорії релігійної економіки; схарактеризовано базові ідеї цієї теорії, зокрема така, як існування безпосереднього зв'язку між ступенем регулювання релігійної сфери, тобто релігійною свободою, та релігійним плюралізмом. Останній дає людям широкі можливості вибору релігії, що породжує «релігійну економіку», в межах якої релігійні організації конкурують між собою за послідовників. Підкреслено, що релігійний ринок може бути як вільним (з широкою конкуренцією), так і монополізованим (з безліччю заборон). Монополія певної релігійної організації унеможливорює появу та розвиток інших релігійних організацій. Серед факторів, що впливають на розвиток релігійних організацій, акцентовано, по-перше, на діях державної влади, зокрема уряду, які спрямовані на інституціональні обмеження, що можуть завадити розвитку релігійного ринку. Визначено чотири основних ступеня (види) державного регулювання релігії: релігійна заборона, релігійна монополія, релігійна олігополія і релігійний плюралізм. Другий фактор впливу на релігійні організації пов'язаний з витратами на «запуск» нових релігійних організацій, які є нелінійними і залежать від ступеня регулювання релігійної економіки. Третій фактор – це культурна інерція (традиція), яка може гальмувати прийняття нових «фірм» (релігійних організацій) як законне явище. Четвертий фактор полягає в значних трансформаціях у чисельності і складі населення, зумовлених міграцією (внутрішньою і зовнішньою) та загальним зростанням кількості населення.

Ключові слова: теорія релігійної економіки, релігійна свобода, релігійний плюралізм, сакралізація, секуляризація, релігійна монополія, релігійна олігополія.

The article defines the features of contemporary discourse in the sociology of religion, in particular the peculiarities of the theory of religious economy. Religious freedom has been characterized as a key factor in religious pluralism. It is stated that the degree of freedom of the religious market influences pluralism: the less regulated the market, the more pluralism thrives. It is determined that religious organizations that have reached a certain level of monopoly will try to put their efforts in the direction of influence on all other institutions and, thus, society will be «sacred». The factors influencing the development of religious organizations are analyzed. The first factor is that governments and other institutional constraints can prevent certain groups from developing or even begin to operate. The four main types (types) of state regulation of religion are considered: religious prohibition, religious monopoly, religious oligopoly and religious pluralism. The second factor influencing religious organizations is the cost of launching new religious organizations that are nonlinear and dependent on the degree of regulation of the religious economy. The third factor is cultural inertia (tradition), which can delay the adoption of new firms as a legitimate phenomenon. The fourth factor influencing the development of religious organizations is the significant transformation in the size and composition of the population, due to migration (internal and external) and general population growth.

Keywords: the theory of religious economy, religious freedom, religious pluralism, sacralization, secularization, religious monopoly, religious oligopoly.

Протягом багатьох десятиліть домінуючий науковий дискурс релігії будувався на основі аналізу релігійних моделей західноєвропейських країн – секуляризуючої сили модернізації та трансформованого християнства, що призвело дисциплінарну галузь соціології релігії до методологічного застою. Наприкінці минулого століття парадигма секуляризації увійшла в глухий кут, зіткнувшись новими релігійними реаліями, що їй суперечать.

Подоланню методологічного застою в соціології релігії в останні десятиліття минулого століття багато в чому сприяли інноваційні ідеї, представлені в «новій» парадигмі пояснення релігійних процесів сучасності. В науковому дискурсі вона фігурує під різними назвами – «теорія раціонального вибору в соціології релігії», «теорія Старка-Бейнбріджа», «теорія релігійної економіки», «теорія релігійного ринку», «теорія релігійної мобілізації», «теорія релігійної пропозиції», «американська парадигма» тощо. У

даній статті ми переважно будемо послуговуватися терміном «теорія релігійної економіки», обґрунтування якого здійснила у своїй праці І. Каргіна [1]. Основними представниками цієї теорії вважають американських соціологів Родні Старка, Вільяма Бейнбріджа, Роджера Фінке і Лоуренса Яннаконе, а концептуальні теоретичні положення, що становлять стрижень теорії релігійної економіки, були викладені її авторами в низці робіт різних років, починаючи з 1980-х рр., насамперед у двох книгах Р. Старка і В. Бейнбріджа – «Майбутнє релігії» (1985) [2] і «Теорія релігії» (1987) [3].

Теорія релігійної економіки в соціології релігії була розроблена з метою пояснення того, чому і як змінюються релігії. Вихідним пунктом цієї теорії є припущення, що люди так само раціональні у своєму виборі релігії, як, скажімо, при придбанні будь-якого виду товару. Релігія як система соціальних відносин тут розглядається за аналогією з ринком. Релігійний плюралізм дає людям широкий спектр вибору релігії й тим самим породжує «релігійну економіку», в межах якої різні релігійні організації конкурують за послідовників, подібно до того, як бізнес конкурує за споживачів у комерційній економіці. При цьому ринок може бути як *вільний*, з широкою конкуренцією, так і *монополістичний*, з безліччю заборон.

Основні положення теорії релігійної економіки висвітлюються в публікаціях таких вітчизняних дослідників, як І. Бовгиря [4], І. Вовк [5], Н. Гаврілова і О. Кисельов [6], Т. Калениченко [7], О. Тимчик [8], Р. Халіков [9], Т. Шоріна [10] та ін. Аналізові цього питання також присвячено низку наукових праць російських соціологів, зокрема А. Белькової [11], О. Зарецького [12], І. Каргіної [1], С. Опалева [13], О. Руткевича [14], Р. Сафронова [15], Ю. Синеліної [16], А. Фількіної [17].

Одним із базових принципів теорії релігійної економіки є встановлення *безпосереднього зв'язку між ступенем регулювання релігійного ринку і релігійним плюралізмом*. Дослідження цього питання з різних аспектів пронизує всі теоретичні висновки теорії релігійної економіки. Зокрема, в рамках концепції «релігійних ніш» акцентується на факторах, які створюють дисбаланс між релігійною пропозицією і попитом (релігійною активністю індивідуальних акторів), тим самим обмежуючи розвиток релігійного ринку. На нашу думку, дослідження факторів, які впливають на релігійний плюралізм, сприяють або стримують його, є надзвичайно актуальним як з ґносеологічної, так і з онтологічної точки зору. Щодо ґносеологічної сторони *проблемної ситуації*, яка зумовила необхідність нашого дослідження, то вона, як підкреслювалось вище, пов'язана з пошуками нових методологічних засад соціології релігії. Визначаючи онтологічну складову проблемної ситуації, перш за все підкреслимо, що більшість вітчизняних і зарубіжних авторів розглядають проблему релігійної свободи в контексті певного історичного періоду або в межах певного суспільства чи державного утворення. Увага дослідників до проблематики свободи релігії в останні два десятиліття зумовлена цілою низкою факторів, зокрема глобалізаційними процесами, які актуалізують питання культурного та духовного, в тому числі й релігійного, виміру цих процесів. Помітним у цьому зв'язку є прагнення значної частини конфесій зберегти свою самобутність, а також поглиблення межовості між суб'єктами плюрального релігійного середовища. Зростає мобільність населення, посилюються міграційні процеси. Все це у своїй сукупності призводить до подальшого «урізноманітнення релігійної картини світу», до внутрішньоконфесійної диференціації. При цьому в соціології важливим є вивчення загальних закономірностей, особливо коли йдеться про взаємодію двох важливих соціальних інститутів – держави і церкви. Зауважимо, що малодослідженим в українській науці залишається питання роз'єднаності українських православних церков та використання релігії у політичних цілях, зокрема в контексті так званого «русского мира».

Зазначені вище фактори й зумовлюють *актуальність* нашого дослідження, зокрема цієї публікації.

Метою даної статті є визначення можливих теоретичних пояснень взаємозв'язку між релігійною свободою та релігійним плюралізмом у сучасному дискурсі соціології релігії.

Реалізуючи цю мету, ще раз підкреслимо, що аналізуючи наукову, зокрема соціологічну, літературу з обраної нами проблематики, ми дійшли висновку, що концептуалізація взаємозв'язку між релігійною свободою та релігійним плюралізмом найбільш обґрунтовано представлена в роботах дослідників, які сповідують ідеї теорії релігійної економіки. В межах цієї теорії наголошується, що на вільному, (плюралістичному) релігійному ринку існує багато релігійних організацій, які намагаються зайняти певний сегмент ринку. Умови вільного ринку не дозволяють організаціям покладатися на ресурси держави, тому вони повинні конкурувати за участь релігійних споживачів. За аналогію з ринковими реаліями, церкви, синагоги, мечеті та інші релігійні організації чи групи називаються тут релігійними «фірмами». Конкуренція між такими «фірмами» позначається на спеціалізації «продуктів», ось чому «споживачі» здатні розрізняти одні структури від інших. Плюралістичні релігії звертаються до особистісного виміру людини, їхній маркетинг спрямований більше на індивідуальні, аніж на суспільні, потреби. Споживчий ринок, як і ринок організацій, більшою мірою обслуговує жінок, аніж чоловіків. Наявність плюралізму забезпечується тільки через відсутність фаворитизму (протекціонізму) з боку держави. Відтак конкурентоздатна і плюралістична релігійна економіка позитивно впливає на рівень участі в ній, тобто на активність споживачів.

Водночас ситуація на ринку релігій може бути представлена й через поняття монополії та заборони. Монополії в релігії існують за підтримки держави й часто функціонують у масштабі суспільства. Коли уряд протекціонує певну релігію й тим самим унеможливує конкуренцію, віруючі стають пов'язаними культурно з цією (державною) релігією. Оскільки участь у релігійній монополії не є такою важливою і церква може не покладатися на своїх членів для здобуття ресурсів, то вона за відсутності конкуренції й не силиться представити повноцінні або товарні «релігійні продукти». Здатність релігійної організації монополізувати релігійну економіку перебуває в прямій залежності від міри державного регулювання релігійної економіки. Монополізовані релігійні економіки, як правило, мають нижчий рівень участі.

Там, де існує вільний «релігійний ринок», релігійні «фірми» «виробляють» релігійну ідеологію та цінності, або «продають» свій релігійний «продукт». Через конкурентну боротьбу вони змагаються за «клієнтів», прагнучи перетягнути їх із чужих конгрегацій або переборюючи їхню світськість, з метою навернення у свою віру. «Фірми» обмежені «асортиментом» запропонованих «товарів», і лише ті «фірми», у яких немає жорсткої ієрархії (скажімо, баптисти), чи ті, які з'явилися в умовах інституційного плюралізму (приміром, сучасне католицитво), можуть підтримувати достатньо широкий «асортимент» релігійних «товарів».

Власне, той, хто практикує чи ідентифікує себе з будь-якою певною релігією, постає «споживачем». «Споживач» на релігійному «ринку» намагається здійснити раціональний вибір з-поміж доступних «продуктів». Використовуючи концепцію ліберальної економіки, американський соціолог і літератор Карл Л. Бенкстон III наголошує, що популярність релігій та релігійних груп залежить від законів попиту та пропозиції. Перебуваючи на своєрідному ринку, релігійні споживачі підлягають впливу з боку маркетингу, доступності продукту, ресурсів, знайомих брендів тощо. Проте, на відміну від деяких актуальних товарів (таких, як, скажімо, комп'ютер), «релігійні товари» стосуються індивідуальних вірувань. К. Л. Бенкстон висловлює ідею про зв'язок вірування з ідеологією, і тому воно сягає ширшого обсягу, ніж будь-який ринковий продукт: «... віра виробляється і живе через долучення до думок, (тому) споживачі товарів віри лише тоді стають споживачами, коли перетворюються на виробників, коли беруть участь в обміні вірою...» [18, с. 322].

Релігійний плюралізм, на нашу думку, можна визначити як співіснування в рамках одного локального співтовариства або глобального суспільства різноманітних релігійних форм, практик, процесів, видів релігійності, а також світогляду і диспозицій по відношенню до релігійної різноманітності, що виявляють себе по-різному на різних певним чином взаємопов'язаних рівнях соціальності (макро-, мезо- і мікро-).

Ключовим фактором релігійного плюралізму є релігійна свобода, оскільки різноманітність можлива лише там, де немає владного адміністрування релігії. Розробники теорії релігійної економіки виявили, що ступінь свободи релігійного ринку впливає на плюралізм: *чим меншою мірою регулюється ринок, тим більшою мірою буде процвітати плюралізм*. Оскільки релігійний ринок складається з багатьох сегментів і ніш, орієнтованих на конкретні потреби, жодна релігійна фірма не здатна заповнити всі ніші. Отже, жодна релігійна організація не може досягнути монополії завдяки волонтаристській дії: релігійні монополії утворюються та існують лише як результат примусу і тиску. Як наслідок, релігійні економіки не можуть бути повністю монополізовані. Так, у книзі «Воцарення Америки, 1776-1990: переможці і переможені в нашій релігійній економіці» (1992) Р. Фінке і Р. Старк аналізують *кореляцію між релігійним плюралізмом і релігійною свободою*. Автори доводять не лише наявність причинно-наслідкового зв'язку (детермінізму) між цими показниками, але й те, що вона є не маркером сучасності, а результатом історичного процесу. На думку соціологів, в умовах релігійної свободи релігійний плюралізм «тонізує» життя релігійних організацій, які, своєю чергою, намагаються бути привабливішими для індивідів з метою збільшення кількості учасників. Отже, вільно функціонуючи, релігійний ринок дозволяє новим релігійним групам процвітати, що веде до збільшення релігійної пропозиції. У свою чергу, цей процес породжує збільшення попиту і забезпечує його різноманітність. Іншими словами, *релігійний плюралізм є наслідком нерегульованого ринку* [19].

У спільній праці «Дерегулювання релігії: економіка церкви і держави» (1997) [20] Л. Яннаконе, Р. Фінке і Р. Старк стверджують, що невтручання держави в релігію сприяє плюралізму, який, у свою чергу, створює конкуренцію між релігійними організаціями. Як наслідок, релігійні фірми будуть краще задовольняти попит «споживачів», що позитивно позначиться на загальній життєздатності релігії. Більше того, науковці стверджують, що, чим вища конкуренція між релігійними організаціями, тим більш релігійним є населення.

Натомість Ф. Лечнер вказує на те, що зростання кількості віруючих не обов'язково визначається релігійною конкуренцією: «На практиці зростання церкви здебільшого не залежить від переходу віруючих з однієї церкви в іншу. Успішні релігійні бренди, такі як консервативні церкви в США, як правило,

зростають завдяки ефективній соціалізації членів, а не через залучення нових клієнтів за рахунок конкуренції» [21, р. 16].

Водночас треба враховувати, які витрати необхідні для створення нової організації і які фактори можуть сприяти або перешкоджати цьому процесу. Згідно з дослідженнями Р. Старка і Л. Яннаконе, витрати на «запуск» нових релігійних організацій є нелінійними і залежать від ступеня регулювання релігійної економіки: вони то зменшуються внаслідок відміни регулювання або зниження ступеня тиску / примусу з боку держави, то збільшуються знову, оскільки повністю розвинутий плюралізм виробляє переповнений ринок ефективних і успішних фірм [22, р. 235].

Зростання релігії у США автори теорії релігійної економіки пояснюють відсутністю регулювання на релігійному ринку, оскільки в цій країні релігія завжди була конституційно відділена від держави. Це, у свою чергу, сприяло формуванню вільно функціонуючих релігійних інститутів і забезпечило високий рівень відвідуваності церков. За словами Р. Старка, «США надали можливість для рівної конкуренції різним релігійним групам, що завжди сприяло високому рівню релігійної активності. З цієї точки зору, США можуть розглядатися як історичне породження релігійного супермаркету, де відносно низькі рівні регулювання дозволяють релігійному плюралізму процвітати» [23, р. 4-5].

Згідно з твердженням організаційних екологів, на рівень організаційного плюралізму в регіоні впливають передусім «зміни в навколишньому середовищі, які додають або усувають обмеження» [24, р. 944]. При цьому такі обмеження не обов'язково торкаються основних потреб, натомість вони безпосередньо впливають на здатність поставок задовольнити попит, що створює дисбаланс на ринку і знижує активність споживачів. Тому важливо розуміти, що при аналізі релігійного плюралізму необхідно враховувати передусім чинники, які є зовнішніми по відношенню до релігійних організацій.

Перший чинник полягає в тому, що уряди або інші установи, що створюють інституціональні обмеження чи стримуючі заходи, можуть завадити появі та розвитку певних релігійних груп. Це створює розрив між «попитом» і пропозицією. Р. Фінке і К. Шайтл наводять історичні приклади, коли внаслідок зняття урядових обмежень спостерігався різкий сплеск кількості релігійних груп (спектру деномінацій). Так, наприклад, в Японії період після Другої світової війни був названий «час піку богів», оскільки нові релігії росли, як гриби після дощу. У той період були відмінені всі закони, що контролювали релігійні організації. Як наслідок, надання безпрецедентних релігійних свобод призвело до зростання «пропозиції». На Тайвані прийняття в 1989 р. закону «Про громадянські організації», який надавав всім релігіям право на існування, призвело до зростання кількості релігійних груп (деномінацій) у 12 разів: з 83 у 1990 р. до 1062 у 2004 р., а загальна кількість храмів зросла більше, ніж вдвічі [25]. Аналогічні реакції релігійного «ринку» на надання релігійної свободи були відмічені в усіх постсоціалістичних країнах, зокрема в Україні [26].

На думку Ф. Янга, нині у світі існують *чотири основних ступеня (види) державного регулювання релігії*. Вони коливаються від повного придушення до субсидювання. Найвищий, *перший ступінь* – повна заборона релігії. Це відбувалося в історії людства, але тільки у двох випадках і ненадовго. Повна заборона на релігію була заявлена в Китаї і тривала протягом 13 років (1966-1979), а також в Албанії в середині 1960-х рр. [27, с. 53]. Доцільно додати до цього виду приклади країн, де релігія не була повністю заборонена, але послідовно і цілеспрямовано знищувалася, зокрема Радянський Союз.

Другий ступінь – релігійна монополія (тільки одна релігія охороняється державою). Прикладів суспільств з цим типом державно-релігійних відносин було чимало в минулому, але й сьогодні в деяких країнах світу така монополія зберігається. При цьому релігійні фірми (організації), які досягли певного рівня монополії, намагаються докласти зусилля в напрямку впливу на всі інші інститути, і, таким чином, суспільство буде «сакралізуватися». Сакралізація означає, що першочергові аспекти життя, починаючи з сім'ї і закінчуючи політикою, будуть пронизані релігійними символами та ритуалами. При цьому для релігійних монополій притаманний тісний зв'язок між релігійними і політичними елітами, позаяк без підтримки цих зв'язків релігійні монополії не можуть існувати. Сакралізація політичної сфери є базовою умовою, через яку релігійна фірма має можливість впливати на конкурентів через державу [1, с. 60].

Зауважимо, що сакралізація може проявлятися в багатьох формах. Наприклад, у релігійних церемоніях освячення офісів, будинків, коли священники благословляють громадські та політичні події, або є їхніми безпосередніми учасниками. Крім цього, в таких умовах державне або політичне керівництво часто саме буде мати чіткий релігійний відтінок, або його публічно демонструвати. За твердженням Р. Старка і Л. Яннаконе, «тісний зв'язок між релігією і політикою відомий: релігійні еліти часто ратифікували вимоги політичних еліт, що у їхньої влади є божественна санкція. Сакралізація політичної сфери – це фунт стерлінгів про quo, за допомогою якого особлива релігійна фірма залучає державу (її повноваження примусу) проти конкуруючих фірм» [22, с. 232-234].

Третій ступінь – олігополія. Держава додержується практики підтримки декількох обраних релігій. Уряд проголошує політику релігійної свободи, або, зрештою, релігійної терпимості, але при цьому продовжує надавати спеціальні привілеї і фінансову допомогу традиційній монополістичній релігії або декільком вибраним релігіям. У цьому випадку розвиток плюралізму може бути спотворено і відстрочено

[28, с. 77]. Кількісно, олігополія дозволяє плюралізм релігій, але якісно монополія і олігополія багато в чому аналогічні. Обидві повинні підтримуватися державою через політичну владу. Коли влада держави використовується, щоб підтримати одну або кілька релігій, це неминуче призводить до політичних обмежень і переслідування послідовників інших релігій, релігійних конфліктів або навіть релігійних воєн. У монополії і олігополії релігійні організації конкурують не тільки за послідовників, а й за підтримку з боку державної влади. Тим часом політичні сили також конкурують, щоб управляти державною релігією або релігіями для того, щоб контролювати державну владу.

Нарешті, *четвертий ступінь* – релігійний плюралізм. Такий тип державно-релігійних відносин є характерним для суспільств, де релігійна множинність не обмежена, відсутні преференції для конкретних релігій і всі розглядаються як рівні, що гарантовано законом.

Релігійний плюралізм передбачає рівність всіх релігій і гарантії свободи віросповідань для приватних осіб і організацій. У даному типі відносин, на відміну від релігійної монополії або олігополії, влада залишається поза конкуренцією між релігіями. Але в розумінні цього типу відносин є певні «тонкі місця», які створюють деяку плутанину. Одним із джерел цього є те, що плюралістична модель відносин нібито не передбачає ніякого регулювання. Насправді держава може повністю вийти з конкуренції між релігіями, не «виставляючи» себе в якості конкурента, як було, наприклад, на території всього соціалістичного блоку. Проте релігійний «ринок», як і інші види ринків, вимагає правил для підтримки порядку або забезпечення впорядкованої конкуренції. Отже, держава як орган, відповідальний за громадський порядок, може регулювати шляхи і засоби релігійної конкуренції. Згідно з плюралістичною моделлю, релігійний «ринок» є відкритим для всіх бажаних, і будь-яка релігія може вступити в боротьбу і конкурувати на рівних підставах. Влада держави може бути використана для того, щоб гарантувати вільне функціонування релігійних організацій, але не для заборони будь-якої релігії або зміни релігійних уподобань.

Там, де є плюралізм релігійних фірм (організацій), жодна з них не є достатньо потужним провідником сакралізації, навіть коаліція конкуруючих між собою релігій, основні постулати яких підтримуються більшістю. Але таку роль, можливо, могла б грати «громадянська релігія», хоча вона не є ресурсом сакралізації. Водночас треба розуміти, що сильна «громадянська релігія» не є симптомом ослаблення релігії [30, с. 98].

Разом з тим плюралістична модель не означає, що держава не має нічого спільного з релігією або що релігійний «ринок» є нерегульованим. Сучасне суспільство стало настільки складним, що соціальний порядок повинен підтримуватися, виходячи з верховенства права. Плюралістичне регулювання релігії передбачає рівність всіх релігій у таких практиках, як спорудження релігійних будівель, проведення певних публічних обрядів (наприклад жертвопринесення) і молитов, а також у фінансових питаннях (наприклад встановлення певних податкових правил).

Звичайно, це ідеал моделі релігійного плюралізму, і реальна практика може істотно відрізнятись. Дослідження показують, що зі 196 країн світу наразі близько 20% додержуються релігійного плюралізму, 22% – релігійного монополізму, а решта є олігополістичними [29]. Отже, переважаючим типом церковно-державних відносин у сучасному світі є не монополії чи плюралізм, а олігополії.

Другий фактор впливу на релігійні організації полягає в тому, що витрати, пов'язані з появою нових релігійних організацій, за Старком та Яннаконе, є нелінійними і залежать від ступеня регулювання релігійної економіки [22, с. 235]. Дослідники пояснюють, що, говорячи про витрати, вони мають на увазі людські ресурси, які вкладаються в організацію та її розвиток доти, поки вона не стане «самодостатньою». Існує два незалежних джерела перешкод, пов'язаних з ресурсами, які мають подолати нові релігійні «фірми», – *це репресії і конкуренція*. Коли вчені говорять про нові релігійні фірми, то мають на увазі не лише примноження вже існуючих, але й широкий спектр організованих фірм, які пропонують абсолютно новий для конкретного середовища зміст. На думку зазначених авторів, «коли держава шукає і карає єретиків, це дуже дороге заняття – конкурування з офіційною церквою. Як тільки держава стає «слабкою» і не реагує на скарги стосовно єресі, знижуються витрати на запуск, і нові релігії поширюються. Але в той час, як відміна державного та релігійного контролю продовжується і збільшується кількість конкурентів, успішний вхід стає більш важким і менш прибутковим. Насправді в такій ситуації деякі нові фірми увійдуть в економіку лише завдяки процесу формування секти, і нові секти будуть мати успіх лише в тому випадку, якщо запал деяких солідних фірм виявиться підірваним, і тим самим звільниться місце на ринку» [22, р. 235-236].

Третій фактор – це культурна інерція (традиція), яка може затримати прийняття нових «фірм» як нормальне та законне явище. Стигми, «прикріплені» до конкурентів старої монопольної віри, можуть надовго «затриматися» в суспільній свідомості. Наприклад, Свідки Іегови отримали правовий статус в Італії після прийняття низки міністерських декретів наприкінці 1970-х рр., однак продовжують бути випадковими жертвами насилля натовпу [22, р. 235].

Розвиток плюралізму може бути «відкладений» після зняття державного і монопольного регулювання, позаяк утворення нових «фірм» (філіалів зовнішніх релігійних організацій) та їхній успіх залежать від розвитку соціальних зв'язків між місіонерами і місцевими жителями, що вимагає певного часу.

Наприклад, американські євангелістські протестантські місіонери були активні в Латинській Америці протягом багатьох десятиліть, але зростання кількості прибічників євангелізму і релігійних організацій був дуже повільним до закінчення Другої світової війни. Лише потім зусилля місіонерів стали приносити свої плоди, що нині втілюється у формі потужного самостійного напрямку в християнстві [1, с. 58].

Четвертий фактор впливу на розвиток релігійних організацій полягає в тому, що мають місце значні трансформації в чисельності і складі населення, зумовлені міграцією (внутрішньою і зовнішньою) та загальним зростанням населення. Це може призвести до примноження спектру соціальних груп населення – нееквівалентно існуючого різноманіття релігійних груп у регіоні. Але з часом, як було зазначено, баланс може бути досягнутий за умови наявності свободи релігійного вибору, тобто відсутності обмежень [1, с. 59].

Крім цього, дуже актуальним стає питання про «монополізацію» релігійних «економік» і впливу цього феномену на релігійну різноманітність і суспільство в цілому. Нині в глобальному масштабі визначилися дві траєкторії релігійних змін, які є знаковими. З одного боку, відбувається зростання різноманітності вільних форм вираження релігійних переваг (ідентичності), а з іншого – помітне обмеження свободи функціонування релігійних ринків у ряді країн. При цьому інверсія сакралізації, якій піддається релігійна монополія, – це десакралізація, яка відбувається, коли монополії втрачають можливість регулювати економіку. Натомість слід відрізнити десакралізацію і секуляризацію. Перша пов'язана зі зниженням впливу колишньої монополістичної фірми, а друга – зі зниженням релігійного впливу в цілому [22, с. 234].

Р. Старк і Л. Яннаконе на основі емпіричного аналізу релігійної ситуації в європейських країнах запропонували реінтерпретувати «секуляризацію в Європі». На їхню думку, «релігійний стан Північної Європи відчуває проблеми в основному з боку пропозиції, а не відсутності попиту. Тобто відсутність або низький рівень релігійних практик у більшій частині Європи є наслідком того, що у високоорганізованих європейських релігійних економіках переважають церкви, які мають державну підтримку. Ці церкви ліниві, неефективні підприємства і нічого не роблять, щоб створити попит» [22, с. 220]. Вчені також відмітили, що в Європі лише відвідування церков знаходиться на низькому рівні, натомість багато людей вірять у Бога, лише незначна частка називає себе атеїстами, а більшість не висловлюють критичного ставлення до державної церкви.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що відправною точкою для формування «нової парадигми» соціології релігії, так званій теорії релігійної економіки, яка протистоїть «старій парадигмі» – теорії секуляризації, став аналіз специфіки американської релігійності. Важливо відзначити, що теорія релігійної економіки розглядає релігійну поведінку як поведінку цілком раціональну. Для прихильників концепції секуляризації, починаючи з класиків соціології релігії, характерно бачення релігії як явища переважно ірраціонального, а секуляризації – як одного з проявів раціоналізації способу життя і мислення. М. Вебер, автор ідеї раціоналізації західного суспільства, хоч і зазначав, що в релігії можуть бути присутніми раціональні елементи, все ж вважав посилення принципу раціональності проявом ослаблення релігії. У цьому сенсі нова теорія, дійсно, є зміною парадигми дослідницького мислення в області релігії.

Для релігійного ринку, як і для будь-якого іншого, згубна монополія і корисна конкуренція. Тому, з точки зору теорії релігійної економіки, релігійний плюралізм сприяє не занепаду, а посиленню релігійності та релігійної мобілізації. Підтвердження цього автори теорії релігійної економіки бачили у високому рівні релігійності американського суспільства, яке завжди відрізнялося релігійним плюралізмом і відсутністю релігійного монополізму у вигляді домінуючої церкви. Для європейських суспільств історично характерним є існування домінуючих церков, які часто користувалися підтримкою держави. Розчарування в домінуючій церкві і відсутність релігійної альтернативи, на думку авторів «нової парадигми», – основна передумова секуляризації європейських суспільств.

Однак у подальшому дослідникам не вдалося довести на більш широкому емпіричному матеріалі тісний зв'язок між рівнем релігійності та релігійним плюралізмом, проте це не скасовує висновків авторів теорії релігійної економіки стосовно американського суспільства. Можна зауважити, що прихильники цієї теорії дещо абсолютизували американський досвід, як прихильники теорії секуляризації – європейський. З огляду на це, обидві парадигми дослідження релігії не можуть бути універсальними, оскільки обумовлені певним історичним контекстом.

Підкреслимо, що «нова парадигма» в соціології релігії не є завершеною теорією. Це, швидше, перспективний напрям досліджень, які продовжують розвиватися, надаючи науковцям нову інформацію для роздумів. Головне досягнення «нової парадигми» полягає в подоланні однобічного погляду на релігію як неминуче відмираючий інститут і обґрунтування її присутності на будь-якому етапі соціального розвитку. При цьому необхідність релігії зумовлена потребами людини, а не функціональною необхідністю виживання соціальної системи (за Е. Дюркгаймом).

ЛІТЕРАТУРА: 1. Каргина И. Г. Социологические рефлексии современного религиозного плюрализма : монография. Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России, каф. социологии. М. : МГИМО-Университет, 2014. 278 с. 2. Stark R., Bainbridge W. The Future of Religion. Berkeley, CA: University of California Press, 1985. 3. Stark R., Bainbridge W. The Theory of Religion. New York: Peter Lang, 1987. 4. Бовгира І. В. Релігійні зміни у Східній Європі наприкінці ХХ

століття крізь призму теорій секуляризації та релігійної економіки. Наукові записки НаУКМА. Том 174, Соціологічні науки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». К.: ВПЦ НаУКМА, 2015. С. 55–61. **5.** Вовк І. А. Економіка і християнська релігія: проблеми і напрями дослідження. Вісн. нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право : зб. наук. пр. Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». X. : Право, 2013. № 4 (15). С. 98–104. **6.** Гаврілова Н., Кисельов О. Релігійність української молоді: раціональний вибір чи спонтанний крок? URL: <http://www.religion.in.ua/10564-religijnist-ukrayinskoji-molodi-racionalnij-vibir-chi-spontannij-krok.html> **7.** Калениченко Т. Застосування теорії раціонального вибору до аналізу подій в Україні 2013–2016 рр. СХІД. 2016. № 1 (141). С. 69–72. **8.** Тимчик О. А. Економіка та релігія: теорія і практика взаємовпливу : монографія. К. : КНТ, 2014. 410 с. **9.** Халіков Р. Х. Дискурс про секуляризацію в постсекулярному суспільстві. Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: матеріали ХХХ міжнародної науково-практичної конференції. Донецьк : ІППШ «Наука і освіта», 2011. С. 92–95. **10.** Шоріна Т. Г. Теорія раціонального вибору в сучасному релігієзнавстві: приклад позитивістського та міждисциплінарного підходів. Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія, Культурологія. 2013. № 2. С. 76–81. **11.** Белькова А. Отношения государства и церкви в теории религиозной экономики. Государство. Религия. Церковь. 2013. № 3. С. 178–198. **12.** Зарецкий А. Д. «Религиозная экономика» в современном мире. Journal of Economic Regulation (Вопросы регулирования экономики), 2011. № 1. Том 2. С. 5–14. **13.** Опалев С. А. Критика теории секуляризации в теории рационального выбора. Религиоведческие исследования. М.: Издатель Воробьев А. В. 2010. № 3–4. С. 170–189. **14.** Руткевич Е. Д. «Новая парадигма» в социологии религии: Pro et Contra. Вестник ИС РАН. 2012. № 6. С. 208–233. **15.** Сафронов Р. Современные социологические теории религии в США и Европе. Религиоведческие исследования. 2009. № 1–2. С. 24–44. **16.** Синелина Ю. Религия в современном мире. URL: <http://expert.ru/expert/2013/01/religiya-v-sovremennom-mire/> **17.** Филькина А. В. Методология изучения современных религиозных феноменов: постановка проблемы. Вестник ТГПУ. 2012. № 2. С. 111–115. **18.** Bankston III, Carl L., Jun 2002, Rationality, Choice and the Religious Economy, Review of Religious Research; Vol. 43, Issue 4. P. 311–325. **19.** Finke R., Stark R. The Churching America, 1776–1990: Winners and Losers in Our Religious Economy. New Brunswick, NY: Rutgers University Press, 1992. **20.** Iannaccone L., Finke R., Stark R. Deregulating religion: The Economics of Church and State. Economic Inquiry. 1997. 35(2). P. 350–364. **21.** Lechner F. J. Rational Choice and Religious Economies. Sage Handbook of the Sociology of Religion, 2006. **22.** Stark R., Iannaccone L. A supply-side reinterpretation of the «Secularization of Europe». Journal for the Scientific Study of Religion, 1994. № 33. **23.** Stark R. Rational Choice Proposition About Religious Movements. Handbook on Cults and Sects. Greenwich, CT: JAI Press, 1993. **24.** Hannan M., Freeman J. The Population Ecology of Organizations. American Journal of Sociology. 1977. Vol. 82. № 5. **25.** Finke R., Scheitle C. Pluralism as Outcome: The Ecology of Religious Resources, Suppliers, and Consumers // Interdisciplinary Journal of Research on Religion. 2009. Volume 5. P. 12–18. **26.** Яремчук С. Стан і динаміка релігійної мережі незалежної України. ГРАНІ. Науково-теоретичний альманах. Дніпро: Дніпропетровський нац. ун-т імені Олеся Гончара, Центр соціально-політичних досліджень, 2016. № 9 (137). С. 52–59. **27.** Yang, F. Oligopoly Is Not Pluralism. Religious Pluralism: Framing Religious Diversity in the Contemporary World. G. Giordan and E. Pace (eds.). New York: Springer, 2014. **28.** Davie. G. The Sociology of Religion: A Critical Agenda. London: SAGE Publication Ltd. 2013. **29.** Cross-National Data: Religion Indexes, Religious Adherents, and Other Data. URL: <http://www.thearda.com> **30.** Finke R., Stark R. The Dynamics of Religious Economies. Handbook of the Sociology Religion. Cambridge, NY: Cambridge University Press, 2003.

Религиозная свобода как фактор религиозного плюрализма: теоретические объяснения

В статье определены особенности современного дискурса социологии религии, в частности теории религиозной экономики; охарактеризованы базовые идеи этой теории, в частности такая, как существование непосредственной связи между степенью регулирования религиозной сферы, то есть религиозной свободой, и религиозным плюрализмом. Последний дает людям широкие возможности выбора религии, что порождает «религиозную экономику», в рамках которой религиозные организации конкурируют между собой за последователей. Подчеркнуто, что религиозный рынок может быть как свободным (с широкой конкуренцией), так и монополизированным (с множеством запретов). Монополия определенной религиозной организации исключает появление и развитие других религиозных организаций. Среди факторов, что воздействующих на развитие религиозных организаций, акцентировано, во-первых, на действиях государственной власти, в частности правительства, которые направлены на институциональные ограничения, способные помешать развитию религиозного рынка. Определены четыре основных степени (вида) государственного регулирования религии: религиозный запрет, религиозная монополия, религиозная олигополия и религиозный плюрализм. Второй фактор влияния на религиозные организации связан с издержками на «запуск» новых религиозных организаций, которые являются нелинейными и зависят от степени регулирования религиозной экономики. Третий фактор – это культурная инерция (традиция), которая может тормозить принятие новых «фирм» (религиозных организаций) как законное явление. Четвертый фактор заключается в значительных трансформациях в численности и составе населения, обусловленных миграцией (внутренней и внешней) и общим ростом численности населения.

Ключевые слова: теория религиозной экономики, религиозная свобода, религиозный плюрализм, сакрализация, секуляризация, религиозная монополия, религиозная олигополия.

УДК 316.012 [4.063.4+454.56]

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ЯК СИМУЛЯТИВНА ПРАКТИКА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНОЮ НАПРУЖЕНІСТЮ В КОНЦЕПЦІЇ «СУСПІЛЬСТВА СПОЖИВАННЯ» ЖАНА БОДРИЙЯРА

Кондов Костянтин Володимирович – кандидат соціологічних наук, молодший науковий співробітник факультету соціології, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 64/13, вул. Володимирська, Київ, 01601, Україна, e-mail: kostyakondov@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4503-4365>

Kostiantyn Kondov – Candidate of Sociological Sciences, Junior Researcher of the Faculty of Sociology, Kyiv National Taras Shevchenko University, 64/13, Volodymyrska Street, Kyiv, 01601, Ukraine, e-mail: kostyakondov@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4503-4365>

У статті представлено розробку теоретичного аналізу сутності та механізмів соціального контролю як специфічного конфліктогенного чинника соціальної напруженості в «суспільстві споживання» в межах постмодерністської парадигми Жана Бодрийяра. Автор поставив задачу розкрити теоретичне значення поняття «соціальний контроль» як необхідної умови організації соціального порядку та ефективного механізму управління соціальною напруженістю в межах організованої взаємодії індивідуальних та колективних суб'єктів суспільного життя. Реконструюючи дослідницькі ідеї Ж. Бодрийяра, автор виявив, що центральною методологічною ідеєю є конструктивні спроби подолання концептуальних відмінностей суб'єктивізму та об'єктивізму, які полягають в актуалізації теоретичної ідеї «символічного обміну». Аргументовано, що в концептуальних межах даного напрямку поняття «соціальний контроль» відображує функціональну специфіку інструментів експлуатації людини капіталістичною системою – ЗМІ, кінематографом, мистецтвом, інформаційними технологіями як такими, що спрямовані на залучення людей до процесів споживання, через формування мислення, орієнтованого на отримання насолоди, маніпулюючи знаковими «симулятивними» моделями системи споживання у масовій свідомості. Обґрунтовано, що сучасні механізми соціального контролю орієнтовані на формування «гіперреальності» як специфічного «віртуалізованого» інформаційного простору для поширення символічних кодів, знаків, симулятивних практик, які відображають владні відносини, а також підтримання соціальної напруженості та зростаючої недовіри до соціальних інститутів, влади, соціально-статусних відносин. Водночас автором констатується, що розвиток інформаційних та віртуальних технологій формує простір для дискусій щодо конструктивного значення соціального контролю в управлінні соціальною напруженістю.

Ключові слова: соціальний контроль, соціальна напруженість, влада, соціальна нерівність, суспільство споживання, соціальна інтеграція.

The article presents the development of a theoretical analysis of the essence and mechanisms of social control as a specific conflict factor of social tension in the «consumer society» within the framework of Jean Baudrillard's postmodern paradigm. In the course of writing a scientific article, the author posed the task of revealing the theoretical significance of the notion of «social control» as a necessary condition for the organization of social order and an effective mechanism for managing social tension within the framework of the organized interaction of individual and collective actors in public life. Reconstructing the research ideas of Baudrillard, it was discovered that the central methodological idea is constructive attempts to overcome the conceptual differences between subjectivism and objectivism, which consist in actualizing the theoretical idea of «symbolic exchange». It is argued that in the conceptual framework of this direction the concept of «social control» reflects the functional specificity of the instruments of exploitation of man by the capitalist system – the media, the cinema, art, information technologies as such, which are aimed at attracting people to consumption processes, through the formation of thinking, manipulating the symbolic «simulated» models of the consumption system in the mass consciousness. It is substantiated that modern mechanisms of social control are oriented to the formation of «hyper reality» as a specific «virtualized» information space for the dissemination of symbolic codes, signs, simulative practices that reflect power relations, as well as the maintenance of social tension and growing distrust of social institutions-status relations. At the same time, the author states that the development of information and virtual technologies forms a space for discussions about the constructive importance of social control in managing social tension.

Keywords: social control, social tension, social inequality, consumer society, social integration.

Сучасний етап розвитку соціально-політичних відносин характеризується вченими суспільствознавцями, політологами, соціологами як період складних трансформаційних процесів, які на глобальному та локальному рівнях суспільних взаємодій визначаються зростанням рівня соціальної

напруженості, загостренням соціально-політичних та економічних конфліктів, обумовлених геополітичними стратегіями та економічними інтересами світових лідерів у боротьбі за владу. Водночас основні результати наукового аналізу трансформаційних тенденцій в Україні та світі свідчать про значне посилення процесу соціальної диференціації, який наочно проявляється в тенденціях зростаючої поляризації соціальної структури суспільства, корупції, росту бідності та незадовільних наслідків реформаторської діяльності. Необхідно відзначити, що дані процеси є прямим наслідком функціональних або дисфункціональних проявів соціального контролю, який є безпосереднім фактором управління соціальною напруженістю та конфліктами в суспільному житті. Характерною ознакою теперішнього часу є історичне співпадіння трьох глибоко взаємопов'язаних процесів – глобалізації, інформатизації та віртуалізації суспільного життя, які здійснюють потужний вплив на політичні та соціально-економічні сфери, в тому числі змінюють способи соціального контролю, регулятивний та управлінський вплив та організацію соціального порядку.

В сучасній соціології сформовано ряд дискурсивних та відмінних парадигмальних підходи до проблематики соціального контролю та соціальної напруженості, серед яких найбільш поширеними є наступні. З точки зору *теорій глобального капіталізму* (І. Валерстайн, Л. Склеір, В. Робінсон, З. Бауман, У. Бек та ін.) поняття «соціальний контроль» відображує ресурсну можливість транснаціональних корпорацій інтегрувати виробничу систему у транснаціональне виробництво, контроль над яким забезпечує домінування над локальними регіонами та спільнотами, поділяючи світ на «центр», «напівпериферію» та «периферію». З точки зору сучасних *функціоналістських теорій* (О. Тофлер, М. Кастельс, Т. Стоньєр, П. Друкер та ін.), сутність соціального контролю полягає у забезпеченні соціальної інтеграції та соціального порядку, а інформація та технології є потужним інструментом зростання економічних відносин та конструктивних соціальних змін. Водночас ми вважаємо, що в даних теоріях недостатньо розроблена проблематика, яку окреслюють *соціологи-постмодерністи* (Ф. Джеймісон, Дж. Уррі, Б. Латур, Ж. Бодрийяр), що вказують на функціональну специфіку соціального контролю як новітнього чинника перетворення сучасних суспільств на «суспільства споживання». У даному контексті актуальною є позиція українського соціолога М. Шульги, який пояснює, що соціальні трансформації в українському суспільстві останніх двох десятиліть викликані складним переходом від «індустріального суспільства» до «суспільства споживання», що є безпосередньо важливим чинником маніпуляції масовою свідомістю: «Воно стає не стільки споживанням споживчої вартості товару, скільки споживанням символів. Такий вид споживання називають символічним, престижним споживанням. За красивою назвою «символічне споживання» ховається більш складне та непривабливе явище задоволення штучно придуманих потреб» [1, с. 207]. Така позиція, на нашу думку, найбільш виразно демонструє погляди відомого соціолога Жана Бодрийяра, який у працях «Суспільство споживання: його міфи та структура» (1970 р.), «Символічний обмін та смерть» (1976 р.), «Прозорість зла» (1990), «Паролі. Від фрагменту до фрагменту» (2006 р.) ґрунтовно розкриває символічний вимір реалізації механізмів соціального контролю в сучасних умовах інформаційно-технологічного розвитку та віртуалізації суспільного життя. З огляду на даний факт, *метою статті* є аргументовано розкрити теоретичне значення поняття «соціальний контроль» як необхідної умови організації соціального порядку та ефективного механізму управління соціальною напруженістю в межах організованої взаємодії індивідуальних та колективних суб'єктів суспільного життя, в умовах тенденцій інформаційно-технологічного розвитку з усіма їх можливими деструктивними впливами на розвиток соціальних систем постіндустріального типу, а також на індивідуальний розвиток окремих людей.

Необхідно відзначити, що на відміну від багатьох вчених, які в концептуальних межах критичного напрямку в соціології продовжували марксистську соціологічну традицію, Ж. Бодрийяр розробляє власний методологічний підхід аналізу впливу соціального контролю на формування та розвиток суспільства споживання, внаслідок чого ним була розроблена ідея символічного обміну, яка імпліцитно проходить через роботи Ж. Бодрийяра: «Символічний обмін важливий для мене як процес, що стирає будь-які звичні нам межі між явищами, процес, в просторі якого всі модальності цінності, можуть функціонувати лише на межі свого роду нерозрізненості» [2, с. 17]. Безсумнівно, прикметник «символічний» виводить «обмін», про який говорить Бодрийяр, зі сфери економіки в марксистському розумінні. В економічному обміні цінність завжди переміщується відповідно до «закону еквівалентності»; в символічному обміні має місце реверсія елементів. Буквальний антропологізм Ж. Бодрийяра розкривається в тому, що, використовуючи поняття символічного обміну, він виходить за межі економічних відносин і піддає західне суспільство критиці, як він каже, «з позиції, яку можна, мабуть, назвати позицією утопії, але утопії, що складає основу відмінних від нашої культури» [2, с. 17].

Іншим методологічним принципом Ж. Бодрийяра, що відрізняє його від марксистських та постмарксистських теоретиків, є структурний елемент символічного обміну під назвою «симуляція» як відношення між елементами системи, які обмінюються тільки один на одного і ні на що інше. Бодрийярівський симулякр «пустий», він не має відповідників ані в мові, ані в будь-якій «реальності», але

при цьому логіка симуляції залишається постійною та єдиною у всіх системах. Ж. Бодрийяр відмовляється визнавати визначальний вплив соціально-економічних чинників в тій чи іншій модифікації соціуму, різко критикуючи марксистську опозицію «базис/надбудова». Замість цього він вбачає іманентну логіку, притаманну самим системам, в яких відбувається взаємообмін та кругообіг елементів-симулякрів.

В такій концепції соціальний контроль є ключовим механізмом реалізації символічного обміну, завданням якого є залучення індивідів до процесу споживання. Зокрема, французький соціолог акцентує увагу на стані сучасного суспільства, яке являє собою систему жорсткого маніпулятивного примусу до нескінченного та надлишкового споживання: «Суспільство споживання це також суспільство навчання споживанню, соціальної дресури в споживанні, тобто воно є новий і специфічний спосіб соціалізації, який виникає у зв'язку з виникненням нових продуктивних сил і монополістичною перебудовою економічної системи, якій притаманна висока ефективність» [3, с. 111]. При цьому кожен з нас споживає не стільки товари, скільки символічні знаки та образи, які відсилають не до реальних предметів, а до інших знаків та образів, які, у своїй сукупності, замінюють справжню соціальну реальність. Засоби масової інформації виявляються джерелом задоволення людських потреб у видовищах, емоційного стану, відкидаючи правдивість та достовірність трансльованої інформації. Основою будь-якого медійного матеріалу стають псевдоподії, які є знаками вирваних епізодів реальності. Люди шукаючи епіцентр подій, «прагнуть відчутти головокружіння від цілісної присутності у події, відчутти Велике Тремтіння Живого, тобто ще раз побачити чудо, тому що істина події видимої, переданої по телевізору, записаної на кінострічку, саме означає, що я там не був» [3, с. 15]. Таким чином, люди в сучасному світі живуть в суспільстві, у якому імітації реальності займають домінуючу позицію, а людина опиняється у полоні симуляції, коли стираються межі між знаками та реальністю та відбувається розчинення телебачення у житті і навпаки.

Індивід, відмовляючись від участі у реальності, відчуває потребу у задоволенні власної допитливості щодо неї та нестримне бажання бути причетним до зовнішніх життєвих подій. Споживаючи екранні цінності та символи, людина задовольняє власну допитливість, відчуваючи себе у безпеці. Однак усвідомлення пасивності власної позиції може спровокувати відчуття провини, яке долається через втручання «видовищної драматизації, здійснюваної засобами масової інформації» [3, с. 17]. Завдяки драматичним подіям та новинам, телепередачам про складні світові ситуації людина відчуває загрозу, яка слугує виправданням закритого способу життя, а також власної безпеки.

Засоби масової інформації формують альтернативну дійсність та інтенсивно впливає як на свідомість окремої людини, так і на систему соціальних відносин. Очевидно, що функція соціального контролю через медійні засоби не обмежується трансляцією інформації; його мета – подати матеріал під «необхідною» точкою зору, особливим чином інтерпретуючи факти, змінити їх історичний або соціальний статус: «В цьому сутність розвитку мас-медіа. Це не просто сукупність технічних засобів для розповсюдження контенту інформації, це нав'язування моделей» [4, с. 208]. В доповнення до трансльованих подій, медійні засоби пропонують нові види міжособистісних відносин, нові способи соціальної інтеграції індивідуальних та колективних елементів соціальної системи: «Тут події, історія, культура представляють поняття, які розробляються не на основі суперечливого реального досвіду, а виготовлені як артефакти на основі елементів коду та технічної маніпуляції медіа» [3, с. 164]. У таких умовах повсякденна буденність виявляється підкореною псевдоподіям та псевдоструктурам, що моделюють специфічні «віртуалізовані» типи соціальних відносин і в той же час руйнують традиційні форми соціальної реальності.

У своїх працях вчений заперечує будь-який контроль медійних засобів з боку влади. Навпроти, відзначає, що соціальна маса та засоби масової інформації не знаходяться на різних сторонах, як може виглядати на перший погляд. Вони залучені до єдиного процесу взаємодії, який не піддається зовнішньому примусу та соціальному контролю. З одного боку, зміст телепродукції формує певне відношення до життя. З іншого, продукти медіа-індустрії відповідають внутрішнім очікуванням і потребам мас. Тому помилково вважати, що влада вводить в оману людей з метою маніпулювання ними. Інертність і безстрашність складають сутність мас, «це їх єдина практика, і говорити про іншу, справжню, а значить, оплакувати те, що масами ніби втрачено, безумно» [5, с. 19]. Така суспільна індіферентність є згубною для влади, яка потребує або підтримки, або ж протидії. Відсутність будь-якої активної реакції підриває авторитет владних структур і ставить під сумнів необхідність їх існування.

Важливою проблемою виглядає «мовчання» мас, які не здатні до рефлексії та самовираження. Відповідно, завданням соціального контролю є не представлення суспільної думки, а її симуляція: «Мовчання мас – це не мовчання, яке не говорить, це мовчання, яке накладає заборону на те, щоб про нього говорили від його імені» [5, с. 28]. Завдяки новинам, кіно та телебаченню люди дізнаються про свої уподобання у найрізноманітніших сферах життя – від політики до моди. Маси існують в сфері симуляції, яка поглинула і знищила історію, культуру, політику, соціальну реальність. Маси є асоціальними, їх природа суперечить ідеї раціонального соціального устрою. Розподіл суспільства на соціальні групи, функціонування соціальних інститутів, значущість соціального статусу – в умовах сучасності це нагадує

декорації в рамках кінематографу: вони мають значення та необхідність в рамках певної гри, але за її межами є абсолютно марними та безглуздими. Відкидаючи дані декорації, залишиться лише єдина ірраціональна субстанція – маси. Медійні засоби витрачають колосальні зусилля на «запобігання остаточного розпаду соціальної організації реальності, на те, щоб підтримати симуляцію соціального та перешкодити його повного поглинання масою, – ця енергія величезна, її втрата скидає систему у прірву» [5, с. 33]. З такої позиції логічним є висновок, що не медійні засоби атакують маси, а маси, виступаючи могутньою силою захоплюють та підпорядковують їх. Будь-який феномен змінюється й викривлюється для приведення у відповідність з природою та потребами мас.

Як доводить пізніше автор у праці «Дух тероризму», маси перестають зберігати мовчання. Якщо раніше маси мовчали, то тепер вони використовують свої «пружини невпевненості». Сьогодні маси, всупереч старанням дослідників та маніпуляторів, зрозуміли, що політичне є «віртуально мертвим», та стали насміхатися над політичною достовірністю. Якщо система влади організовує статистичний порядок, то маси зайняті виробництвом статистичного безладдя. Тому в соціальній системі зростає соціальна напруженість, вона стає терористичною, оскільки тероризм є жахом невпевненості та залякування: «Який ще шлях, окрім терористичного, можна вибрати для зміни положення речей в ситуації повної монополізації глобальної влади, у ситуації настільки жадливої концентрації всіх функцій в технократичній машинерії при повній одностайності та повному відсутності іншомислення? Це сама система створила об'єктивні умови для такої жорстокої відплати» [6, с. 99].

Розвиток сучасних інформаційних технологій проникаючи в індивідуальний простір, формує виникнення «гіперреальності». Остання також є сферою симуляції, де відбувається змішання екранних образів та епізодів реальності, реального та телевізійного часу, справжнього соціального життя та уявного простору. «Уся побутова, політична, соціальна, історична, економічна реальність спочатку включає симулятивний аспект гіперреалізму: ми всюди живемо в «естетичній» галюцинації реальності» [7, с. 152]. Екранна культура, безперечно, здійснює величезний вплив на соціальні процеси. Новини та кіно, популяризуючи образи насильства, сприяють появі таких нових його форм як тероризм. «Наше насильство, породжене нашою надсучасністю – це терор. Це подібність насильства: воно виникає швидше від екрану, ніж від пристрасті» [8, с. 111]. Тероризм є результатом колективного очікування. Засоби масової інформації перебувають в стані передчуття насильницьких подій; аудиторія, зі свого боку, потребує видовищ, які викликають паніку і страх. Сучасне суспільство є бездієвим порожнім простором, у якому втрачає сенс політична діяльність; вона замінюється екранною симуляцією. У такому світі тероризм постає руйнівною силою, яка створюється на протигагу створеній порожнечі. Даний вид насильства виникає як зворотний бік соціальної бездіяльності, характерної для пасивних споживачів екранних образів.

Нові соціальні трансформації привертають увагу до світу мистецтва. Специфіка сучасної художньої культури стає звичайним об'єктом споживання, розкриваючись в серійності та схильності наслідування моді. Художник перестає займатись пошуком сутності явищ, він байдужий до трансцендентного, знаходячи натхнення в банальності та функціональності оточуючих його повсякденних явищ. Середовищем, у якому існує сучасна людина, є зовсім не природа і не соціум, а вищезгадана «гіперреальність». Відповідно, ставиться під сумнів існування мистецтва як сфери, яка відтворює реальність: «Мистецтво тепер всюди, оскільки в самому серці реальності тепер – штучність. Отже, мистецтво мертве, тому що не тільки померла його критична трансцендентність, але і сама реальність злилася із своїм образом» [7, с. 154].

Зокрема, аналізуючи кінематограф, вчений стверджує, що кіно стає машиною з виробництва порожніх образів: «Більшість сучасних видовищ, відео, живопис, пластичні мистецтва, аудіовізуальні засоби, синтезовані образи – все це являє собою зображення, на яких буквально неможливо щось побачити» [8, с. 27]. І це не дивно, адже такі образи призначені не для рефлексії, а для бездумного споживання. Художній рівень переважної частини сучасних фільмів, по суті, нічим не відрізняється від рівня реклами та телевізійних шоу: «Більшість фільмів, до того ж не найгірших, створені з того ж романсу повсякденності: машини, телефон, психологія, макіяж – все це просто ілюструє спосіб життя. Так само як і реклама: вона канонізує спосіб життя за допомогою зображення» [9, с. 179].

На цьому ґрунті учений здійснює фундаментальний аналіз суспільного виробництва та праці, зокрема, визначає їх статус та функціональну специфіку у суспільстві, заснованому на знаковому споживанні та симулятивних практиках соціальної взаємодії. Подібно до речей, трудова система є знаком серед інших знаків, відтворюючись та споживаючись як предмети споживання, та виступає звичайним «набором сигналетичних операцій» залучаючись до загального знакового оформлення життя. На відміну від суспільств індустріальних, у яких праця відрізнялась цілеспрямованістю та продуктивністю, в суспільстві постмодерну змінюється її природа: «Праця не являється продуктивною, вона стає відтворюваною, відтворюючи призначення до праці як до установки цільового суспільства, яке вже й саме не знає, чи хочеться йому щось виробляти» [7, с. 58]. Учений доходить висновку, що в сучасному

суспільстві необхідність відтворювати працю є рефлексом, регуляцією або ж «принципом реальності»: стає абсолютно не важливо, що створює така праця, головне ж – це відтворення свого функціонування. Така праця пронизує суспільне життя як фундаментальна форма соціального контролю, яка регулює необхідність взаємодії між людиною та суспільством на основі символічного коду. Люди залучаються до трудової діяльності, а їх відношення до праці контролюється гнучким розкладом, рухливістю кадрів, перекваліфікацією, постійним професійним навчанням, автономією та самоврядуванням, децентралізацією трудового процесу, які є лише способом соціальної інтеграції людини до системи споживання. Врешті-решт, втрачаючи відношення до виробництва, праця більше не є еквівалентною до заробітної плати. Остання більше не є пропорційною, виступаючи символічною формою залучення громадян до системи капіталістичних відносин суспільства. Інакше кажучи, заробітна плата стає симулякром, а трудова діяльність набуває форм «кінця соціального», «кінця суб'єктності».

Загалом оцінюючи науковий здобуток Жана Бодрийяра, слід відзначити його вагомий внесок у визначення ролі впливу на масову суспільну свідомість таких інструментів суспільства споживання, як кіно, мистецтво, засоби масової інформації тощо. Проте, на нашу думку, вчений надмірно спрощує індивідуальні запити звичайних людей, зводячи їх до звичайного бездумного споживання низькокультурних образів, гіперболізуючи насильницькі пристрасті та жагу видовищ звичайних громадян. Слід враховувати, що з розвитком сучасних інформаційних технологій чимало вчених відзначають зростаючі можливості впливу та соціального контролю дій владних інституцій збоку як інститутів громадянського суспільства так і звичайних громадян у відстоюванні своїх індивідуальних прав та свобод. Очевидними стають можливості індивідуального управління інформаційними потоками, що, на думку О. Тофлера, призводить до встановлення індивідуального контролю над виробництвом та споживанням у єдиному процесі під назвою «просьюмеризм»: «Розглядаючи способи з надання допомоги собі, або прагнення зробити усе своїми руками, або нові виробничі технології, ми виявляємо зрушення в бік тісного залучення споживача у виробництво. У подібному світі зникає умовна відмінність між виробником і споживачем» [10, с. 445]. Вважаємо також більш конструктивним підхід в оцінці залучення інформаційних технологій до організації виробництва, який демонструє М. Кастельс, відзначаючи якісний розвиток теоретичних знань у формуванні інформаційного продукту та глобальної економіки, а також спеціалістів, що займаються обробкою інформації: «Якщо інновація – основне джерело виробництва, знання та інформація по суті головні матеріали нового виробничого процесу, то нові виробники в інформаціональному капіталізмі суть ті творці знання та обробники інформації, чий внесок найбільш цінний для фірми, регіону, національної економіки» [11, с. 500].

Таким чином:

1. В статті доведено, що чисельні наукові дослідження сучасних соціальних трансформацій, які спричиняють кризу соціальних відносин, свідчать про важливість розробки нового аналітичного соціологічного підходу, спрямованого на поглиблене та ґрунтовне вивчення онтологічних джерел соціальної напруженості та тих соціальних явищ і тенденцій, які є основами новітніх соціальних конфліктів.

2. Посилення процесу соціальної диференціації, який наочно проявляється в тенденціях зростаючої поляризації соціальної структури суспільства, корупції, росту бідності та незадовільних наслідків реформаторської діяльності, актуалізує значущість аналізу феномена соціального контролю як дієвого чинника посилення кризових соціальних явищ та процесів, орієнтованих на примусове залучення індивідів до процесів різних форм споживання шляхом формування легко керованої людини, який є безпосереднім фактором управління соціальною напруженістю та конфліктами в суспільному житті.

3. Аргументація ролі соціального контролю у виникненні соціальної напруженості, на базі напрацювань Ж. Бодрийяра показує, що через традиційні та новітні механізми соціального контролю в межах «символічного обміну», «симуляції», «гіперреальності», та суспільство споживання відбувається зростання соціальної нерівності, відчуження людей від трудового процесу, розрив міжіндивідуальних зв'язків, втрата суб'єктності, дистанціювання влади від окремих людей.

4. Важливим є актуалізувати нові пізнавальні стимули подальшого наукового пошуку, спрямованого на змістовне переосмислення функціональної ролі та інституціонального впливу соціального контролю на процеси генези та репродукції різних форм соціальної напруженості з врахуванням дії тенденцій глобалізації, інформатизації та віртуалізації суспільного життя, як інноваційних чинників організації соціального порядку в суспільних системах індустріального та постіндустріального типу. Не менш значущим є також подальший розвиток нових наукових досліджень сучасних практик реалізації соціального контролю в просторі економічних та соціально-політичних відносин, що потребує розробки нових, спрямованих на розвиток інноваційних дослідницьких стратегій, щодо конструктивних розробок функціональної специфіки соціального контролю як фундаментального цивілізаційного чинника забезпечення ненасильницького соціального порядку та ресурсного обміну взаємодій та комунікацій індивідуальних та колективних соціальних суб'єктів.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Шульга М. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні. К.: ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф», 2011. 448 с. 2. Бодрийяр Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту. Екатеринбург: У-Фактория, 2006. 200 с. 3. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. М.: Республика; Культурная революция, 2006. 269 с. 4. Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа // Поэтика и политика: Альманах рос-франц. социологии и философии Института социологии РАН. М.: Ин-т экспериментальной социологии, 1999. С. 193 – 226. 5. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2000. 95 с. 6. Бодрийяр Ж. Дух терроризма. Войны в заливе не было. М.: РИПОЛ классик, 2016. 224 с. 7. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. М.: Добросвет, 2000. 387 с. 8. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла. М.: Добросвет, 2000. 258 с. 9. Бодрийяр Ж. Америка. СПб: Владимир Даль, 2000. 206 с. 10. Тофлер О. Третья волна. М.: АСТ, 1999. 261 с. 11. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура. М.: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.

Социальный контроль как симулятивная практика управления социальной напряженностью в концепции «общества потребления» Жана Бодрийяра

В статье представлена разработка теоретического анализа сущности и механизмов общественного контроля как специфического конфликтогенного фактора социальной напряженности в «обществе потребления» в рамках постмодернистской парадигмы Жана Бодрийяра. В ходе написания научной статьи автором поставлена задача, раскрыть теоретическое значение понятия «социальный контроль» как необходимого условия организации социального порядка и эффективного механизма управления социальной напряженностью в пределах организованного взаимодействия индивидуальных и коллективных субъектов общественной жизни. Реконструируя исследовательские идеи Бодрийяра обнаружено, что центральной методологической идеей являются конструктивные попытки преодоления концептуальных различий субъективизма и объективизма, которые заключаются в актуализации теоретической идеи «символического обмена». Аргументировано, что в концептуальных рамках данного направления понятие «социальный контроль» отображает функциональную специфику инструментов эксплуатации человека капиталистической системой – СМИ, кинематографа, искусства, информационных технологий как таковых, которые направлены на привлечение людей к процессам потребления, через формирование мышления, ориентированного на получение удовольствия, манипулируя знаковыми «симулятивными» моделями системы потребления в массовом сознании. Обосновано, что современные механизмы социального контроля ориентированы на формирование «гиперреальности» как специфического «виртуализированного» информационного пространства для распространения символических кодов, знаков, симулятивных практик, которые отражают властные отношения, а также поддержание социальной напряженности и растущего недоверия к социальным институтам, власти, социально-статусных отношений. В то же время автором констатируется, что развитие информационных и виртуальных технологий формирует пространство для дискуссий относительно конструктивного значения социального контроля в управлении социальной напряженностью.

Ключевые слова: социальный контроль, социальная напряженность, власть, социальное неравенство, общество потребления, социальная интеграция.

Отримано 26.08.2018

УДК 316.422

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ АРХАИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Катруха Евгений Вадимович – аспирант социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков 61022, Украина, e-mail: ekatruha@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-0800-2081>

Eugeny Katrukha – PhD student School of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, e-mail: ekatruha@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-0800-2081>

У статті проаналізовано теоретичні підходи до дослідження архаїзації суспільної свідомості. Описано гносеологічний та онтологічний аспекти проблеми в контексті українського суспільства. Розглянуто і прокоментовано основні теоретичні положення щодо архаїзації суспільної свідомості в концепціях Д. Абдрахманова, А. Ахієзера, В. Бурлачука, Л. Іоніна, Ч. Ламажаа, Д. Новікова, А. Сошникова, А. Тишкова, В. Федотової, А. Чирині, А. Яковенка та інших дослідників. Підкреслено, що основними факторами архаїзації є криза соціальної трансформації та глобалізаційні процеси. Представлено авторське визначення архаїзації суспільної свідомості, виділені її сутнісні характеристики (примітивізація, ірраціоналізація, міфологізація свідомості), дана емпірична інтерпретація кожної з цих характеристик. Сформульовано гіпотезу про конструювання процесу архаїзації владою та ЗМІ.

Ключові слова: архаїзація суспільної свідомості, традиційне суспільство, модерне суспільство, архаїчні смисли, ірраціоналізація, примітивізація, соціальна трансформація.

The article analyzes the theoretical approaches to the study of the archaization of public consciousness. The epistemological and ontological aspects of the problem is described in the context of Ukrainian society. The main theoretical propositions regarding the archaization of public consciousness in the concepts of D. Abdrahmanov, A. Ahiezer, V. Burlachuk, L. Ionin, A. Yakovenko, A. Soshnikov, C. Lamaja, A. Chirina, V. Fedotova, D. Novikov, A. Tishkov and other researchers have been reviewed and commented on. It is emphasized that the main factors of archaization are the crisis of social transformation and globalization processes. The authors definition of the archaization of public consciousness is given and its essential characteristics (primitivization, irrationalization, mythologization of consciousness) are singled out, an empirical interpretation of archaization is given. We formulated a hypothesis about the construction of the process of archaization by the authorities and the media.

Keywords: archaization of public consciousness, traditional society, modern society, archaic meanings, irrationalization, primitivization, social transformation.

Архаизация является сложным, многоаспектным феноменом, тесно связанным с кризисом социальной трансформации, особенно характерным для постсоветских государств, в том числе и для Украины. Переход к новому общественному строю и другой форме государственного устройства сопровождается рядом противоречивых тенденций и социоструктурных проблем, требующих социологической рефлексии. В таких условиях общество попадает в состояние аномии и хаотизации, происходит длительный и сложный процесс поиска новых ценностей, идеологии, традиции как источника для самоидентификации. На фоне сложившейся неопределенности общественное сознание становится подверженным архаизации – возвращению к формам мышления и восприятия мира, характерным для традиционных обществ.

Актуальность избранной нами темы обусловливается слабой разработанностью темы как на теоретическом, так и, в особенности, на эмпирическом уровне. В социологическом дискурсе отсутствует консенсус относительно определения архаизации. Существующие дефиниции данного понятия, с нашей точки зрения, являются неполными, не охватывают всех аспектов соответствующего феномена. Понятие архаизации не операционализировано, не разработаны его эмпирические индикаторы. В украинской социологии отсутствуют масштабные исследования феномена архаизации. Отметим также, что в поле интереса профессиональных социологов редко попадает проблема конструирования архаических смыслов государством и СМИ.

Проблемная ситуация, обусловившая необходимость научного анализа названного нами процесса, порождена противоречием между задекларированным нашим государством европейским вектором развития украинского общества, его модернизацией и теми домодерными, примитивными формами

мышления, которые актуализирует процесс архаизации общественного сознания. В условиях аномического состояния нашего общества, когда старые ценности уже разрушены, а новые воспринимаются далеко не всем населением, происходит иррационализация и мифологизация общественного сознания. Следствием этого становится наличие в обществе иррациональных страхов перед достижениями научно-технического прогресса, снижение уровня доверия к науке, распространение иррациональных верований (в астрологию, экстрасенсорику, магию, целителей, хиромантию, уфологию и т.п.), происходит клерикализация общества, рост популярности альтернативной медицины и т.п. Проблема усиливается тем, что архаизация в Украине предстает как частично конструируемый процесс, агентами которого являются государство и СМИ. С одобрения государства происходит вторжение религии в образование; телевидение пропагандирует эзотерику и неомагизм; актуализируются феномены «штампованной» героизации прошлого и его мифологизации; средства массовой информации распространяют лженаучные представления¹.

Перечисленные факты ставят перед социологией задачу теоретического и эмпирического исследования архаизации. Подчеркнем, что на теоретическом уровне тема архаизации разработана прежде всего на постсоветском пространстве, поскольку в наибольшей степени архаизация проявилась именно в странах СНГ. В украинской социологии к этой проблеме обращаются такие авторы, как В. Бурлачук, А. Сошников, А. Яковенко, среди российских исследователей такие, как Д. Абдрахманов, А. Ахиезер, А. Буранчин, И. Демичев, Л. Ионин, Ч. Ламажаа, В. Федотова, А. Чириня и др.

Данная статья носит постановочный характер: нашей *целью* является разработка комплексного (авторского) определения архаизации на основе критико-аналитического рассмотрения и обобщения существующих в социологии подходов, так или иначе затрагивающих избранную нами проблематику.

Анализ социологических студий архаизации мы хотели бы начать с концепции «новой магической эпохи» Л. Ионина, в которой косвенно описывается интересующий нас процесс архаизации. По мнению Л. Ионина, современное общество постепенно погружается в новую магическую эпоху, для которой характерно возрождение многих архаичных явлений и процессов, причем автор прогнозирует усиление данной тенденции в будущем. Для новой эпохи становится характерным распространение магического мировоззрения, иррационального по своей сути. Для такого мировоззрения характерна вера в сверхъестественные силы, с которыми человек может взаимодействовать для достижения своих целей [2, с. 156]. Новая магическая эпоха, по Л. Ионину, возникает прежде всего как ответ на имманентно присущие модерну черты – глобализацию и стремительный научно-технический прогресс, которые сами по себе являются прогрессивными, приводят к унификации и рационализации, но одновременно влекут за собой реакцию сопротивления. Как результат «тотальной сциентизации мира» повышается популярность магов, знахарей, целителей и т.п., на фоне глобализации происходит возрождение локальных культур и распространение политического консерватизма. В целом новая магическая эпоха характеризуется сосуществованием научного и магического, рационального и иррационального [2, с. 171].

Л. Ионин не пишет напрямую об архаизации, однако новая магическая эпоха представляет собой актуализацию форм мировоззрения, мышления и социальных практик, характерных для древних обществ, поэтому в сущности наступление новой магической эпохи представляет собой архаизацию. В этом контексте подчеркнем, что, в отличие от большинства исследователей архаизации, Л. Ионин воздерживается от оценочных суждений по отношению к данному явлению. Архаизация предстает в его рассуждениях как нормальный процесс, в рамках которого в современном обществе стираются противоречия между наукой и магией и устанавливается их мирное сосуществование.

В украинской социологии тема архаизации многогранно раскрывается В. Бурлачуком, рассматривающим возрождение архаических верований и мифологизации сознания в контексте изменения смысловых значений общества в период его социальной трансформации, масштабных социоструктурных преобразований. В каждом обществе существуют смысловые значения и символические структуры, которые воплощаются в религии, культуре и социальной практике и «задают» ценности и нормы данного общества [3, с. 19]. В ходе социальной трансформации эти смысловые нарративы, объединявшие людей в обществе, подвергаются кардинальному изменению или исчезают, следствием чего становятся сублимация накопленной в обществе «иррациональной энергии» и возрождение архаических форм мышления [3, с. 19].

По мнению В. Бурлачука, возвращение архаики в украинском обществе связано с неотъемлемой потребностью человека в защите, которая в условиях хаоса и аномии проявляется как деструктивный откат к иррациональности и рудиментарным образованиям человеческого духа [3, с. 22]. На примере Украины автор демонстрирует, что на фоне крушения коммунистической системы символизации, обеспечивавшей в недалеком прошлом для людей очевидность социального мира, украинское государство не осуществило адекватной попытки создать новую систему символизации, которая бы направила

¹ Например, сюжеты ТСН, пропагандирующие астрологию [1].

иррациональные верования в конструктивное русло [3, с. 20]. Результатом такого символического разрушения стал откат к мифологическому мышлению и «типизации» социальной действительности в примитивных понятиях: «мы – они», «друзья – враги», «заговор», «предательство», «пятая колонна» и т. д.² [4, с. 8-10].

Архаизация проявляется также в повышении роли и места традиции в обществе. В этом контексте В. Бурлачук отводит государству агентную (усиливающую, транслирующую) функцию в процессе архаизации, поскольку оно конструирует традицию для самолегитимации, при этом нередко используя в качестве основания вымышленные исторические факты. Традиция в украинской действительности становится практически полностью результатом конструирования: возникают мифологические конструкции, описывающие украинский этнос как происходящий от древних ариев, а Украину – как духовный центр мира, Великую Оратанию и др. [4, с. 149]. Обобщая, можно отметить, что архаизация, по В. Бурлачуку, проявляется прежде всего в распространении иррациональных верований и мифологических конструктов, примитивизации общественного сознания, рассматривается как закономерный и при этом деструктивный эффект кризиса социальной трансформации.

В контексте кризиса проблематизировал процесс архаизации и украинский философ А. Сошников. По его мнению, есть два варианта решения трансформационного кризиса: выработать ту инновационную идею, которая откроет новые возможности, или остаться в плену традиций и опираться на механизмы решения проблем, сформированные в более простых условиях, а потому неадекватные для современного усложнившегося мира. Украина пошла, по мнению автора, по второму пути, характерному и для других постсоветских государств [6, с. 22]. Архаизацию автор рассматривает как контрмодерное явление, регресс к дологическому типу мышления, путь к состоянию «вечного, фундаментального неразвития». По мнению А. Сошникова, «архаизация – это результат следования общества тем культурным традициям, которые когда-то исторически сложились в более примитивных условиях и ныне не соответствуют сложности мира, постоянно возрастающим масштабам глобальных опасностей» [4, с. 23]. Исследователь полагает, что современная украинская идеология совпадает с идеологией национального возрождения XIX века. Она содержит множество архаичных элементов, яркий пример – феномен «шароварщины», представляющий собой выпячивание и воспевание крайне поверхностной и несерьезной интерпретации украинской культуры, сведенной к наиболее примитивным её элементам. Украина, по мнению автора, вместо модернизации скатывается в хуторянство с массовыми хождениями, молебнами, увлечением трипольскими глечиками и казацкими чубами [6, с. 23]. Архаическое сознание современных жителей Украины охвачено иррациональной верой в потустороннюю жизнь и религиозные догмы, что сочетается с верой в магию и эзотерику и происходит, по мнению исследователя, на фоне низкого интереса общества к науке и искусству. А. Сошников расценивает архаизацию как сугубо негативный феномен, тормозящий модернизацию, усложняющий развитие полноценно мыслящей личности и ведущий общество к культурной деградации и регрессивному откату [6, с. 23].

К проблеме реактуализации архаических смыслов обращался и А. Яковенко. Архаическое мировоззрение мыслится автором сквозь призму воспроизведения смыслов, целей и практик прошлого, попытка строить социальную жизнь не перспективно, а ретроспективно [7, с. 156]. Архаические смыслы – установки, основанные на представлении о построении будущего через воспроизводство атрибутов форм социально-политического и экономического устройства, которые были присущи близкому или отдаленному прошлому. Автор разграничивает консерватизм как осторожное отношение к изменениям и сохранение некоторых традиций и архаичность как активное навязывание того, что не может быть адекватно внедрено в модерное общество [7, с. 157]. Архаизация проявляется в уходе от решения проблем стремительно изменяющегося общества и попытке решить их путем возвращения к архаике. В своей статье 2011 г. А. Яковенко поднимает тему конструирования архаических смыслов. По его мнению, люди в целом склонны к ностальгии по прошлому, которое воспринимается как завершенное, а потому устойчивое и стабильное. Эта склонность умело используется в политических целях, когда прошлое намеренно поддается гиперболизации и мифологизации. Часто архаические смыслы используются как базис для традиционных партий с консервативной идеологией. В более радикальном варианте архаические смыслы используются для внедрения экстремистских настроений, причем выгоду в данном случае извлекают умеренные партии, которые становятся более солидными на фоне радикальных партий с архаическими лозунгами [7, с. 158]. В качестве главного фактора архаизации А. Яковенко, как и Л. Ионин, рассматривает глобализацию, в рамках которой границы между государствами превращаются в условности, повышается уровень технологизации общественной жизни. Такое усложнение мира, с одной стороны, прогрессивно, с другой – делает его более запутанным и приводит к тому, что Э. Тоффлер называл футурошоком, в результате чего общество стремится спрятаться от сложности мира в локальном мире архаических смыслов. По А. Яковенко, архаичные смыслы всегда основаны на героизации «своего»

² Отметим, что это характерно не только для украинского общества, но и для большинства других постсоветских государств [5].

в противовес «чужому» и «вражескому», поэтому в будущем архаизация может привести к резкому делению мира на «своих» и «чужих» [7, с. 159]. А. Яковенко считает архаизацию глобальной проблемой, полагая, что её негативные последствия могут распространиться на весь мир.

Значительное внимание архаизации уделяет в своих трудах российский философ Ч. Ламажаа. Она определяет архаизацию как «массовые или групповые, сознательные или бессознательные обращения к дореформенному прошлому общества, опора на традиционные образцы культуры, более привычные, понятные в сложной ситуации социальных трансформаций» [8, с. 44]. В отличие от большинства других авторов, Ламажаа не рассматривает архаизацию как негативное и неизбежное явление. По её мнению, архаизация выполняет адаптационную, «смягчающую» функцию в период кризиса и аномии, позволяет сохранить культурную самобытность общества, дает людям ощущение стабильности в переходные периоды. При нормальном ходе трансформационных процессов архаизация выступает лишь временным упрощением социальной жизни, лишь в отдельных случаях упрощение становится системным и приводит к отрицательным последствиям [9, с. 36].

Тема архаизации тесно связана с теориями модернизации; в контексте данной проблематики социальная трансформация рассматривается в прогрессивистской парадигме как переход от традиционного общества к современному. Учитывая это, в рамках исследования архаизации важно провести четкое разграничение между традиционным и современным обществом. К данной теме активно обращалась В. Федотова, выделявшая признаки традиционных и современных обществ. Так, главными особенностями традиционного общества, по её мнению, являются преобладание традиции над инновацией и наличие религиозного или мифологического оправдания традиции, зависимость социальной жизни от религиозных или мифологических представлений [10, с. 36-37]. Современное общество, напротив, характеризуется преобладанием инновации над традицией и светским характером социальной жизни, а также превалированием универсального над локальным и ориентацией на рациональные ценности в противовес метафизическим [10, с. 39].

В рамках исследования архаизации большой интерес вызывают разработки А. Чириной, которая определяет архаизацию как «социокультурный процесс упрощения, примитивизации сложной социальной системы, которая, достигнув крайней точки пика кризиса, стремительно деградирует к тем формам социальной и культурной жизни, которые, казалось бы, ею давно уже пройдены» [11, с. 40]. Основным фактором архаизации А. Чирина называет наличие кризиса в ходе социальной трансформации: в такой ситуации архаизация является неизбежным процессом, поскольку «трансформация социума, переход от старого к новому в культуре, процессы модернизации неминуемо сопровождаются кризисом традиционной нормативности и хаотизацией массового сознания» [11, с. 38]. По мнению исследовательницы, само по себе движение общества вперед, каким бы прогрессивным оно ни было, может приводить как к научным прорывам, так и к эпидемиям массового страха, возрождению архаических культурных моделей и форм сознания.

Российский ученый Д. Новиков определяет архаизацию как «размывание или сужение сферы рационального, усиление влияния иррационального и чувственно-эмоционального восприятия окружающей действительности, укрепление мифологического мышления в обществе» [12, с. 96].

Директор института этнологии и антропологии РАН В. Тишков дает другое определение архаизации: «Узурпация ментального мира упрощенными и ограниченными версиями того, что происходит как в прошлом, как и сегодня» [13, с. 52].

Как показал проведенный нами анализ, в современной социологии существует множество вариантов определения архаизации. Это проявляется, в том числе, в отсутствии консенсуса в концептуализации данного феномена. Украинские авторы не дают четких определений архаизации, ограничиваясь её описанием или акцентируя внимание скорее на реактуализации архаических смыслов, чем на архаизации как таковой. Общая проблема практически всех рассмотренных нами концепций – недостаточное эмпирическое обоснование, отсутствие эмпирических исследований данного феномена, степени его распространенности в том или ином обществе. Одна из главных причин сложившейся ситуации с исследованием архаизации, с нашей точки зрения, заключается в том, что феномен архаизации рассматривается прежде всего в рамках философии и истории, а не социологии.

Проведение социологического исследования требует концептуализации феномена архаизации общественного сознания, а также эмпирической операционализации соответствующего понятия. Решая эту задачу в рамках собственного исследования, мы прежде всего пытались сформулировать авторское определение понятия «архаизация общественного сознания».

Итак, с нашей точки зрения, **архаизация общественного сознания** – это масштабная реверсивная актуализация в общественном сознании установок на иррациональные и примитивизированные схемы (шаблоны) восприятия, понимания и объяснения социального мира (общества), его сущности, элементов, характерных для него связей и отношений, которая сопровождается формированием (и закреплением) соответствующего отношения к социуму.

Актуалізація архаїчних установок являється реверсивною в тому сенсі, що процес архаїзації підразумеває появу в суспільному свідомості сучасних людей ознак, характерних для свідомості традиційних суспільств. Другим важливим аспектом нашого авторського визначення – акцент на тому, що актуалізація архаїки призводить до формування відповідного ставлення до суспільства. Наслідком архаїзації є не тільки ірраціоналізація суспільного свідомості і поширення міфологічних конструктів. Архаїзація може затримати прогресивні реформи, залишити суспільство в поточному стані, «зберегти» його від «руйнівних» впливів прогресу; в більш радикальному варіанті – може сприяти поверненню до зразків соціальної організації, існуючих в далекому минулому.

Виходячи з наведеного вище авторського визначення, нами була здійснена спроба операціоналізації архаїзації суспільного свідомості. Її детальне викладення і обґрунтування будуть представлені в наших наступних публікаціях. Тут же викладемо її коротко.

Ітак, архаїзація суспільного свідомості має три суттєві характеристики:

- 1) примітивізація свідомості;
- 2) ірраціоналізація свідомості;
- 3) міфологізація свідомості.

Фіксація наявності хоча б однієї з наведених характеристик в емпіричному дослідженні буде вказувати на наявність архаїзаційних проявів в суспільстві. Для кожної з названих характеристик ми пропонуємо такі індикатори: для примітивізації – абсолютизація «поверхневих» особливостей культури при втраті їх справжнього значення; спрощене мислення, стереотипізація; ділення світу на «своє» і «чуже»; прагнення в будь-якій ситуації знайти винуватого; для ірраціоналізації свідомості – представлення про принципову невідомість світу; віра в надприродні або спростовані наукою явища; опора на емоції; клірикалізація суспільства, неадекватне використання релігійних ритуалів; поширення лженаукових знань; страх перед прогресивними технологіями, недовіра до науки; для міфологізації свідомості – героїзація і ідеалізація минулого; надання підвищеного значення своїй етнічній приналежності; опора на традиції; виражена ностальгія по минулому.

Підкреслимо, що виділені нами суттєві характеристики тісно взаємопов'язані між собою. Архаїзація суспільного свідомості представляє собою складний багатограничний феномен, емпіричне дослідження якого, в тому числі, передбачає розробку емпіричних показників. Цю складнішу задачу (всі-таки ми виходимо до вивчення свідомості), з нашої точки зору, потрібно вирішувати поетапно і починати з розвідального дослідження з використанням таких «чутливих» якісних методів соціологічного аналізу, як нарративні (глибинні) інтерв'ю, кейс-стаді, дискурс-аналіз, контент-аналіз і др. В результаті такого дослідження ми плануємо виявити поширеність архаїзації спочатку на рівні індивідуального свідомості (поширеність архаїзації на рівні масового свідомості ми зможемо дослідити пізніше, коли перейдемо до використання кількісних методів). Другим завданням є визначення ролі держави і ЗМІ як агентів архаїзації, що дозволить відповісти на питання про те, в якій ступені цікавлячий нас процес є конструйованим. Крім того, ми спробуємо вийти на аналіз причин і каналів, по яким держава і ЗМІ здійснюють своє вплив на формування архаїчного свідомості.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Разочарование читателей газетных «гороскопов» в «астрологии» подобно разочарованию дикаря в медицине. 2014. URL : <https://ru.tsn.ua/blogi/themes/astrology/stoit-li-verit-goroskopam-371260.html>. 2. Ионин Л. Г. Новая магическая эпоха. М.: Логос. 2005. №2. С. 156–173. 3. Бурлачук В. Ф. Социальный кризис и архаические формы восприятия мира. Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. 2003. С. 19–23. 4. Бурлачук В. Ф. Символ и власть: Роль символических структур в построении картины социального мира. Киев, 2002. 266 с. 5. Абдрахманов Д. М., Буранчин А. М., Демичев И. В. Архаизация российских регионов как социальная проблема. Уфа: Мир печати, 2016. 404 с. 6. Сошников А. А. Феномен контрмодернизма: архаизация культуры в постмодерном обществе (украинская версия). Теория и практика общественного развития. № 8. 2013. С. 22-23. 7. Яковенко А. В. Архаичные смыслы как социальные конструкты в условиях глобализации. Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. 2011. №17. С. 155–160. 8. Ламажаа Ч. К. Проблема архаизации общества. Знание. Понимание. Умение. 2009. №4. С. 44–48. URL: http://www.zpu-journal.ru/zpu/contents/2009/4/Lamazhaa/4_2009_4.pdf 9. Ламажаа Ч. К. Архаизация общества в период социальных трансформаций. Гуманитарные науки: теория и методология. 2011. №3. С. 35–42. 10. Федотова В. Г. Модернизация «другой» Европы. М.: ИФ РАН, 1997. 255 с. ISBN 5-201-01926-9. URL: https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/1997/Fedotova_1.pdf 11. Чиринина А. А. Архаизация массового сознания в условиях трансформирующегося социума. Вестник Мордовского университета. 2007. №2. С. 37–41. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/arhaizatsiya-massovogo-soznaniya-v-usloviyah-transformiruyushchegosya-sotsiuma> 12. Новиков Д. В. Этнорелигиозный экстремизм на Северном Кавказе: правовые и законодательные средства противодействия: монография. Ростов н/Д.: Издательство СКНЦ ВШ,

2003. 176 с. **13.** Тишков В. А. Общество в вооруженном конфликте (этнография чеченской войны). М.: Наука.
2001. 552 с. URL: http://www.valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/knigi/obshestvo_/obshestvo_1.html

Теоретико-методологические основания исследования архаизации общественного сознания

В статье проанализированы теоретические подходы к исследованию архаизации общественного сознания. Описаны гносеологический и онтологический аспекты проблемы в контексте украинского общества. Рассмотрены и прокомментированы основные теоретические положения относительно архаизации общественного сознания в концепциях Д. Абдрахманова, А. Ахиезера, В. Бурлачука, Л. Ионина, Ч. Ламажаа, Д. Новикова, А. Сошникова, А. Тишкова, В. Федотовой, А. Чириной, А. Яковенко и других исследователей. Подчеркнуто, что основными факторами архаизации являются кризис социальной трансформации и глобализационные процессы. Представлено авторское определение архаизации общественного сознания, выделены её сущностные характеристики (примитивизация, иррационализация, мифологизация сознания), перечислены индикаторы каждой из этих характеристик. Сформулирована гипотеза о конструировании процесса архаизации властью и СМИ.

Ключевые слова: архаизация общественного сознания, традиционное общество, современное общество, архаичные смыслы, иррационализация, примитивизация, социальная трансформация.

Отримано 2.03.2018

УДК 316.334.2:004.65

BIG DATA: CONCEPT, TRENDS AND SECURITY ISSUES' RELEVANCES

Valeriy Nikolayevskyy – PhD (Philosophy), Professor of the Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: vnikolayevskyy@gmail.com, ORCID ID <http://orcid.org/0000-0003-1840-2932>

Viktoriia Omelchenko – PhD (Sociology), associate Professor of the Department of Philosophy, Kharkiv National University of Radio Electronics, 14 Nauky Ave., Kharkiv, 61166, Ukraine, e-mail: viomelchenko@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1095-5244>

Ніколаєвський Валерій Миколайович – кандидат філософських наук, професор кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: vnikolayevskyy@gmail.com, ORCID ID <http://orcid.org/0000-0003-1840-2932>

Омельченко Вікторія Вікторівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії Харківського національного університету радіоелектроніки, пр. Науки, 14, Харків, 61166, Україна, e-mail: viomelchenko@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1095-5244>

Authors of the article focus on some theoretical and practical issues of Big Data. They present a brief overview of theoretical approaches in studying of Big Data concept in up-to-date English literature in Social sciences and Humanities, as well as computer and information studies; and give various definitions of this concept. The authors note the interest to this concept in Ukrainian sociology discourse and mark a certain mythologization of the reasons that caused that interest. The article illustrates the practice of business usage of Big Data in Ukraine. 2017-2018 top Big Data trends which were highlighted by experts of Dataversity, the Economist, Gartner, Tableau are presented in the article also. The authors point out in the article the following trends: Big Data becomes fast and approachable, Big Data grows up; the use of business intelligence, based on Big Data, becomes more important to small and medium-sized businesses, and even start-ups; variety, not volume or velocity, drives Big Data investments; the convergence of Internet of Things, cloud and Big Data creates new opportunities for self-service analytics; changing security challenges are among them. Authors focus on some research perspectives, and security issues, in the context of the analysis of Big Data for Social Sciences and Humanities.

Keywords: Big Data, data, Big Data trends, Big Data definitions, personal data protection.

Автори статті фокусують увагу на деяких теоретичних та практичних питаннях Big Data. У статті представлений короткий огляд теоретичних підходів у вивченні концепту Big Data в сучасній англійській соціогуманітарній літературі, літературі з комп'ютерних наук та інформатики; а також наведені різні визначення цього поняття. Автори відзначають інтерес до цього концепту в українському соціологічному дискурсі та акцентують на певній міфологізації причин, що спонукали такий інтерес. Статтю ілюстровано прикладами практики використання Big Data бізнесом в Україні. Автори приділяють увагу найважливішим тенденціям Big Data на 2017-2018 рр., які були відзначені експертами низки спеціалізованих агенцій – Dataversity, the Economist, Gartner, Tableau. Зокрема, автори вказують на наступні тенденції: Big Data стають швидкими та доступними, Big Data зростають; використання бізнес-аналітики, заснованій на Big Data, стає більш важливим для малого та середнього бізнесу та стартапів; різноманітність, а не обсяг або швидкість, є драйвером інвестицій Big Data; конвергенція Інтернету речей, хмарних технологій і Big Data створює нові можливості для аналітики самообслуговування; зміна викликів безпеки. Автори зосереджують увагу на деяких дослідницьких перспективах Big Data для соціогуманітарних наук, зокрема в контексті дослідження безпекових питань.

Ключові слова: Big Data, дані, інформація, тенденції Big Data, визначення Big Data, захист персональних даних.

There are many arguments that we are witnessing the beginning of the Big Data era. The phenomenon called Big Data is becoming increasingly important for the nowadays world, it's actually one of the biggest IT trends of the last few years, and one of the most attractive and promising areas of business, which penetrates (with high-powered effect) into our everyday life¹. Recently we can see a growing interest in Big Data in Ukrainian

© Nikolayevskyy V., Omelchenko V., 2018

DOI: 10.26565/2227-6521-2018-40-09

¹ Perhaps, there will not be any global business player, even out of IT, which neglects Big Data and, so, would not build strategies for its using. For instance, in the field of education draws attention to the example of California State University's work. This University has urged its faculty to use free, or low-cost, materials in teaching classes. To simplify the process, (replacing previous course material with such materials) Intellus Learning (an educational platform that enables colleges and universities to organize and find digital content and resources. It focuses on supporting teaching and learning in higher education with intelligent analytics that help faculty select and recommend the suitable content for each student – authors) provided a solution, by indexing over 45 million online resources and teaching (by way of machine learning) the program/algorithm to make recommendations. By that the instructor can upload the free (or low-cost) materials into

sociology also, although from the beginning this process is not free from certain mythologization². Sure, because of its technical nature there are large amount of questions regarding Big Data querying and processing which is swiftly increasing³, but mostly analysis of such issues is beyond the scope of this article⁴.

IT is dramatically changing the world. According to the IT experts what we have nowadays is not the era of petabyte, but the exabytes one. That changes concern both individuals and society. The very nature of economic relations is undergoing fundamental changes. Everybody has become both a consumer and a producer. Other change is that, earlier, before, the production of books and music etc. went through a strict guarantying quality procedure. Nowadays, all of us are witnesses, that everyone can put Youtube videos or text in social network, regardless of their quality. People no longer accept to pay perceived high prices. So, companies, organizations have to rethink their business model and what their added value is. The way we behave is changing also. It was common to see people reading a book or watching a movie with continuously searching web, checking their mail or social media. The ever increasing usage of a variety of digital devices and (especially) remote sensors that generate continuous streams of digital data, resulting in what has been called as Big Data. And this is no longer surprising. Furthermore, web gives us the feeling that we have access to all the information in the world, resulting in delaying decisions because obtaining more data may lead to perceived better decisions⁵.

Sure, researches in many fields of sciences require the analysis of data. As was mentioned above, one can encounter data at every turn and it seems that data is everything. At the same time, it's deceptive that extracting meaningful information from the data is easy task. Often we meet different terms such as Big Data, large data, small data, high-dimensional data, data visualization, research data, digital data, linked data, web data, open data, etc. without a proper definition of such words. The rapid growth in the size and scope of data sets in a variety of sciences has created a need for innovative strategies for analyzing such data. A number of instruments (statistical, computational tools) are needed to deal with such type of data.

What is Big Data? What does it mean? There are many other questions concerning Big Data. Try to answer some of them.

It is rather difficult to overview literature to define Big Data, because it's extensive. But even brief analysis outlines some essential features. Firstly, we have to note, that the stable tradition exists, when Big Data is analyzing in connection with data.

C. Borgman provocatively offers instead of asking «What are data?» to question: «When are data?», because data are ubiquitous, ephemeral and «because recognizing that some phenomenon could be treated as data

the course materials management system, and make them available to students [1]. Of course, there are examples and practices of using of Big Data in Ukraine too, but they are rather modest and can be counted «on the fingers». We can say, for instance, about the projects of Ukrainian transport company «UZ» (launching in 2016 for intellectual ticket sales using Big Data and mobile applications etc.), the project «Big Data Lab», provided by mobile operator Vodafone Ukraine with the goal of creating a holistic and capable ecosystem of entrepreneurial activity built on the using of Big Data tools and of forming the Big Data market in Ukraine [2, 3, 4].

² In fact, from our point of view, interesting in the phenomenon of Big Data of Ukrainian sociologists was actualized during the last two years (more precisely, since the fall of 2016) [5, 6], and has been much stimulated by the Big Data wide usage in the presidential victorious campaign of D.Trump (2016). Usually, it's a question of the algorithm for constructing the social networks (Facebook) profiles in accordance to their preferences (classification of each person according to a «Big 5 Personality» traits lines), breakthrough in nature and widely used by analysts of Cambridge Analytica in that campaign (simultaneously, we consciously pay no attention to Cambridge Analytica and Facebook related scandal caused by accusations of illegal use of Big Data in that campaign). In reality, this type of profiling is not new, it has been in use for years and even in other USA presidential campaigns: in B. Obama's and H. Clinton's election campaigns too [7]. So, in any case, without doubting the facts of the widespread use of the Big Data in the D. Trump's recent presidential campaign, it should be noted that there is hardly any reason to assert that this criterion refers to the uniqueness of that campaign. Most likely, attracting attention to this circumstance (at the beginning, until mid-March of 2018) it looked like a successful PR campaign by Cambridge Analytica. For some details – see below.

³ For this reason the article is inevitably burdened by a number of technical terms.

⁴ Nevertheless, because Big Data is directly related to data, data science it is important to emphasize that data science is a scientific field that extracts useful knowledge and predictions from large datasets, using techniques from data mining, machine learning, predictive analytics and business intelligence. It comprises two fundamental activities: data preprocessing and data modeling. As to the first of them (data preprocessing) its purpose, as to our opinion, is to clean the data and put it in a proper format, because data comes from sources that are different in nature, such as paper notes, text files, relational databases, access logs, web documents, reports and data warehouses. This data has missing, redundant, irrelevant, or inconsistent values and is untidy, i.e., is not formatted in a way that is adequate to further processing by data science algorithms. As to the latter (data modeling and exploration) we guess the following: while prepared, data is explored in order to find patterns, relations between variables, association rules, tendencies, etc. that may be not obvious to the researcher. The pattern to search depends on the specific problem at hand. This is an iterative process that is largely improved with the use of visualization techniques. Data mining focuses on pattern extraction and knowledge extraction; machine learning focuses on algorithms that learn from past evidence and that are used as predictive techniques, classification and decision support; predictive analytics focuses on the use of statistical methods, such as regression analyses, to predict future values from past experience; and business intelligence focuses on presenting complex information to decision makers [8, p. 447].

⁵ We agree with Peter Apers (University of Twente, The Netherlands) that above-mentioned results in a number of issues require attention, for example, the amount of data is increasing at a tremendous speed (by one account, it is more than doubling every two years [9]), making us actually close to blind; the average quality of the data is going down, many data is contradicting each other, which reflects on the level of trust to the data. Is it possible to extract reliable knowledge from the Internet, asks P. Apers also [10, p. 1].

is itself a scholarly act» [11, p.5]. Other conceptualizations of data include data as a reified, external resource, as information that is generated as data, and as a process of ascribing meaning. For example, one of the five distinct definitions of information in the discipline of information science that J. Furner outlines is «information-as-data» which is defined as «Any object, event, or property (or aggregate of such) that takes material form and to which it is possible to ascribe meaning». S. Zins proposes to define these concepts by creating a knowledge map of the field that involved analyzing 130 definitions of data, information, and knowledge formulated by scholars in information science. He found that the conceptual model of data, information, and knowledge most often used by scholars of that field is one in which data and information are conceptualized as external phenomenon and where knowledge is viewed as internal [12, p. 4-5].

Similar to the data definitions' approaches, H. Ekbja et al. give a critical overview of Big Data through the discussion of dilemmas – «a situation that presents itself as a set of indeterminate outcomes that do not easily lend themselves to a compromise or resolution» [13] – that serve to frame their discussions of Big Data and epistemology, methodology, aesthetics, ethics, and technology.

Other definitions of Big Data vary from simple definitions that Big Data are those datasets that are so large and complex, that it's difficult for traditional tools and software applications to process them [14] to those (for instance, of V. Mosco) that give greater consideration to the political economy of Big Data [cit. 12, p. 5]. V. Mayer-Schonberger and K. Cukier suggest that Big Data create new forms of value and reshape ideas about innovation and relationships as it «overturns centuries of established practices and challenges our most basic understanding of how to make decisions and comprehend reality» [15, p. 6-7].

The experts of Opentracker note that the definition of Big Data is a moving target, but propose list of 33 definitions of Big Data. Here are some of them:

1. R. Magoulas' definition: «Big Data is when the size of the data becomes part of the problem»;
2. M. Gualtieri: «A more pragmatic definition of Big Data must acknowledge that: Exponential data growth makes it continuously difficult to manage – store, process, and access. Data contains nonobvious information that firms can discover to improve business outcomes. Measures of data are relative; one firm's big data is another firm's peanut. A pragmatic definition of Big Data must be actionable for both IT and business professionals. Big Data is the frontier of a firm's ability to store, process, and access (SPA) all the data it needs to operate effectively, make decisions, reduce risks, and serve customers»;
3. J. Ebbert: «The world has always had «Big Data». What makes «Big Data» the catch phrase of 2012 is not simply about the size of the data. «Big data» also refers to the size of available data for analysis, as well as the access methods and manipulation technologies to make sense of the data»;
4. D. Boyd and K. Crawford: «...Big Data is a cultural, technological, and scholarly phenomenon that rests on the interplay of: 1) technology: maximizing computation power and algorithmic accuracy to gather, analyze, link, and compare large data sets; 2) analysis: drawing on large data sets to identify patterns in order to make economic, social, technical, and legal claims; 3) mythology: the widespread belief that large data sets offer a higher form of intelligence and knowledge that can generate insights that were previously impossible, with the aura of truth, objectivity, and accuracy» [16].

T. Elliott proposes to «compress» definitions of Big Data into 4 groups:

- 1) The current use of the term Big Data took off because it was used to refer to new technologies like Hadoop and MapReduce;
- 2) Most definitions refer to the data characteristics outlined by analyst D. Laney in 2001: the 3Vs: extremes of volume, velocity, or variety (other Vs sometimes evoked include Validity or Veracity for data quality, and the importance of business Value). Wikipedia's definition of Big Data is among them;
- 3) Others prefer emphasizing the difficulties of manipulating the data in different phases such as Sense, Collect, Store, and Analyze;
- 4) Finally, for many business people, Big Data is now becoming a generic term for «analytics», except it's done by «data scientists» rather than «business analysts». Business people appear to be more comfortable with the term Big Data than some of its predecessors (DSS or Decision Support Solutions) [17].

It may seem interesting how Big Data is understood by practitioners, executives. According to a survey by SAP, nearly 76% of them see Big Data as an opportunity. However, respondents' definition of Big Data varied to a considerable degree. Nearly a quarter of the 154 C-suite executives felt that Big Data was the technologies designed to handle the massive amounts of data swamping organizations. Another 28% defined Big Data as that flood of data itself. Still another group (19%) equated Big Data with storing data for regulatory compliance. Around 18% viewed Big Data as the increase in data sources, including social networks and mobile devices [16].

What is the way of Big Data evolution, its main trends? As to our opinion, some answers were suggested by experts of Dataversity, Gartner, Tableau who highlighted top Big Data trends for 2017-2018. Some of them are the following:

1. Big Data becomes fast and approachable: options expand to speed up Hadoop. Clarification. The first question people often ask is: How fast is the interactive SQL? The need for speed has fueled the adoption of faster

databases like Exasol and MemSQL, Hadoop-based stores like Kudu, and technologies that enable faster queries.

2. Big Data is no longer just Hadoop: purpose-built tools for Hadoop become obsolete. Clarification. In previous years, we saw several technologies rise with the big-data wave to fulfill the need for analytics on Hadoop. But enterprises with complex, heterogeneous environments no longer want to adopt an isolate Business Intelligence (BI) access point just for one data source (Hadoop). Answers to their questions are buried in a host of sources ranging from systems of record to cloud warehouses, to structured and unstructured data from both Hadoop and non-Hadoop sources. Customers will demand analytics on all data. Platforms that are data-and source-agnostic will thrive while those that are purpose-built for Hadoop and fail to deploy across use cases will fall by the wayside. The exit of Platfora (Big Data analytics company) serves as an early indicator of this trend.

3. Organizational decision-making is currently undergoing a shift which will continue into 2018. In 2017, the goal of processing Big Data promoted ever-increasing efficiency and steadily decreasing costs. In turn, this has made the use of BI, based on Big Data, more important to small and medium-sized businesses, and even start-ups. This trend will continue with the cost of processing Big Data continuing to drop.

4. Organizations leverage data lakes from the get-go to drive value. Clarification. A data lake is like a man-made reservoir. First you dam the end (build a cluster), then you let it fill up with water (data). Once you establish the lake, you start using the water (data) for various purposes like generating electricity, drinking, and recreating (predictive analytics, ML, cyber security, etc.). Up until now, such a «hydrating the lake process» has been an end in itself. That will change as the business justification for Hadoop tightens. Organizations will demand repeatable and agile use of the lake for quicker answers. They'll carefully consider business outcomes before investing in personnel, data, and infrastructure. This will foster a stronger partnership between the business and IT. And self-service platforms will gain deeper recognition as the tool for harnessing big-data assets.

5. Architectures mature to reject one-size-fits all frameworks. Clarification. Hadoop is no longer just a batch-processing platform for data science use cases. It has become a multi-purpose engine for ad hoc analysis. Organizations will respond to these hybrid needs by pursuing use case-specific architecture design. They will research a host of factors including user personas, questions, volumes, frequency of access, speed of data, and level of aggregation before committing to a data strategy. These modern-reference architectures will be needs-driven. They will combine the best self-service data prep tools, Hadoop Core, and end-user analytics platforms in ways that can be reconfigured as those needs evolve. The flexibility of these architectures will ultimately drive technology choices.

6. Variety, not volume or velocity, drives Big Data investments. As well known, Gartner defined Big Data as the three Vs: high-volume, high-velocity, and high-variety information assets. While all three Vs are growing variety is becoming the single biggest driver of Big Data investments. This trend will continue to grow as business organizations seek to integrate more sources and focus on the «long tail» of Big Data. Data formats are multiplying and connectors are becoming crucial. Analytics platforms are evaluating based on their ability to provide live direct connectivity to these disparate sources.

7. Spark and machine learning light up Big Data. Clarification. Apache Spark once a component of the Hadoop ecosystem, is now becoming the Big Data platform of choice for enterprises. These big-compute-on-big-data capabilities have elevated platforms featuring computation-intensive machine learning, AI, and graph algorithms. Opening up machine learning to the masses will lead to the creation of more models and applications generating petabytes of data. As machines learn and systems get smart, all eyes will be on self-service software providers to see how they make this data approachable to the end user.

8. The convergence of Internet of Things (IoT), cloud and Big Data creates new opportunities for self-service analytics. Clarification. It seems that everything soon will have a sensor that sends information back to the mothership. IoT is generating massive volumes of structured and unstructured data, and an increasing share of this data is being deployed on cloud services. The data is often heterogeneous and lives across multiple relational and non-relational systems. While innovations in storage and managed services have sped up the capture process, accessing and understanding the data itself still pose a significant last-mile challenge. As a result, demand is growing for analytical tools that seamlessly connect to and combine a wide variety of cloud-hosted data sources. Such tools enable businesses to explore and visualize any type of data stored anywhere, helping them discover hidden opportunity in their IoT investment.

9. Self-service data prep becomes mainstream as end users begin to share Big Data. Clarification. Making Hadoop data accessible to business users is one of the biggest challenges of our time. The rise of self-service analytics platforms has improved this process. But business users want to further reduce the time and complexity of preparing data for analysis, which is especially important when dealing with a variety of data types and formats. Agile self-service data-prep tools not only allow Hadoop data to be prepped at the source, but also make the data available as snapshots for faster and easier exploration. We've seen a host of innovation in this space from companies focused on enduser data prep for Big Data (such as Alteryx, Trifacta, etc.). Tools which are lowering the barriers to entry for late Hadoop adopters and laggards will continue to gain traction.

10. Big Data grows up: Hadoop adds to enterprise standards. Clarification. One of a growing trend is that

Hadoop is becoming a core part of the enterprise IT landscape. And there will be more investments in the security and governance components surrounding enterprise systems. Apache Atlas, created as part of the data governance initiative, empowers organizations to apply consistent data classification across the data ecosystem. Apache Ranger provides centralized security administration for Hadoop. Customers are starting to expect these types of capabilities from their enterprise-grade RDBMS platforms. These capabilities are moving to the forefront of emerging big-data technologies, thereby eliminating yet another barrier to enterprise adoption.

11. Rise of metadata catalogs helps find analysis-worthy Big Data. Clarification. For a long time companies threw away data because they had too much to process. With Hadoop, they can process lots of data, but the data is not generally organized in a way that can be found. Metadata catalogs can help users discover and understand relevant data worth analyzing using self-service tools. Cataloging helps both data consumers and data stewards reduce the time it takes to trust, find and accurately query the data. We shall see more awareness and demand for self-service discovery, which will grow as a natural extension of self-service analytics.

12. Changing security challenges. New Internet security challenges will become a problem in 2018. Security becomes a significant issue as more people are given access to sensitive information. It is predicted hackers will seek to access the IoT for destructive purposes [1, 18, 19].

As one can conclude from the analysis of literature, mostly researches (and this is quite understandable) explore issues related to technical components of the problem. But at the same time, many problems are common for different disciplines. For example, we can say about biometrics applications' booming nowadays, which make it a new Big Data challenge in its streaming, processing, classification and storage.

Big Data gives lots of opportunities for researchers who want to make analysis based on several data sources available on the Internet. It can be used for marketing and sales optimization, market forecasting, making informed management decisions, etc. One of the most common examples is to make analysis based on the web content. Usually such data sources are unstructured, but in many cases webpages used for a specific analysis can be semi-structured. For example, webpages which are related to the analysis of real-estate market, job offers, etc. And, if there is a need to make analysis of real-estate market, several different webpages present offers in a similar way, which means that some data can be extracted using specific structure enhanced with tags. This allows preparing a good quality dataset for further analysis.

S. Sicular (research director at Gartner) suggests that business people' main goals for now are to learn how to identify and formulate Big Data problems, and to grow their own skills and experience with Big Data technologies, while these technologies are evolving and maturing. Good solutions are possible although not easy [20].

J. Maślankowski's (University of Gdańsk, Poland) logic of reasoning is approximately the following: Big Data gives lots of opportunities for researchers who want to make analysis based on several data sources available on the Internet. If more than one data source are used, the same information can be collected two or more times. Although the popularity of Big Data analysis is increasing, the importance of Big Data's quality is arising, there is still no framework that can be used to eliminate duplicates from large unstructured datasets. Therefore, J. Maslankowski says, it is necessary to focus on a framework that can be used to eliminate duplicates for Big Data analysis [21, p.104-105].

A number of questions for social sciences and humanities, as well as information studies practitioners, researchers in the context of Big data security arise.

In general, as is well known, there are four different aspects of Big Data security: infrastructure security, data privacy, data management, and integrity and reactive security, which are the focus of the article of J. Moreno, M. A. Serrano and E. Fernández-Medina [22].

Data can be contradictory in that it can be used for surveillance, violating on privacy, be used for secondary purposes (often without consent), and can be totalizing in that we continually create data discharge, it can be hacked, searched, aggregated, and preserved for years [12, p. 1]. An illustrative, vivid and convincing (far from the first and, most likely, not the last) example is the loud scandal associated with the D. Trump's election campaign in 2016, which directly touched the Facebook⁶. Vice versa, data can be used for the public good, to promote social change, and to empower people. It seems that rather important and promising to provide the analysis based on the methodology of critical theory.

---

⁶ As is well known in March (2018) Facebook was in the center of a scandal after The New York Times, The Guardian conducted an investigation into the illegal use of personal data of social network users. Among other things, it was also about that Cambridge Analytica (consulting company, UK), who worked for the D.Trump campaign, used personal information from over 50 million Facebook users to target political advertising without their permission, which allowed to influence the course of the election. [23] Is anyone really surprised that personal data in social networks is not sufficiently protected? So, the question is, what explains the transformation of this, as it seems, an ordinary, non-unique incident in the scandal? From our point of view, perhaps such a loud effect is due to a certain coincidence in time of several circumstances (factors): the legal (Cambridge Analytica is a British company, it was involved in the Brexit campaign also), political (firstly, it refers to the election campaign of D.Trump, who has tense relations with media, in particular The New York Times, and secondly, the «trail» stretches to the SPbSU, Russia), as well as the size and status of the Facebook company itself.

As for Big Data analysis and security issues, personal data protection it seems that the situation may get worse. In support of this «The Economist» notes in one of its recent editorial «The myth of cyber-security»: «Computers will never be secure. To manage the risks, look to economics rather than technology» [24, p. 7]. The pessimism is grounded on the following: «The problem is about to get worse. Computers increasingly deal not just with abstract data like credit-card details and databases, but also with the real world of physical objects and vulnerable human bodies. A modern car is a computer on wheels; an aeroplane is a computer with wings. The arrival of the IoT (Internet of Things) will see computers baked into everything from road signs and MRI scanners to prosthetics and insulin pumps. There is little evidence that these gadgets will be any more trustworthy than their desktop counterparts. Hackers have already proved that they can take remote control of connected cars and pacemakers». And «...it is certainly true that many firms still fail to take security seriously enough» [24, p. 7]. In our opinion, paying attention to the importance and efficiency of the technical and legal mechanisms for ensuring the security of the Big Data, more attention should be given to the complex tools, increasing of person's media culture, information security as well as person's media security culture are among them.

REFERENCES: 1. Foote K.D. Big Data Trends for 2018. (November 28, 2017) / Dataversity. URL: <http://www.dataversity.net/big-data-trends-2018/> (accessed – 15.01.2018). 2. Kulesh S. Vodafone Ukraine zapuskayet proekt Big Data Lab, v ramkakh kotoroho otkroyet massiv svoikh realnykh dannykh IT-razrabotchikam. ITCua. URL: <https://itc.ua/news/vodafone-ukraina-zapuskayet-proekt-big-data-lab-v-ramkah-kotorogo-otkroet-massiv-svoih-realnyih-dannyih-it-razrabotchikam/> (accessed – 7.11.2017) (in Russian). 3. «UZ» nachinayet prodazh kvytiv z vykorystannyam Big Data. «Slovo i dilo». URL: <http://www.slovoidilo.ua/2016/12/16/novyna/ekonomika/ukrzaliznycya-zapuskaye-prohramu-prodazhiv-kvytkiv-z-vykorystannyam-big-data> (accessed – 16.12.2016) (in Ukrainian)/ 4. UZ prisoadinyaetsya k portalu E-data i nachnet publikovat tam dannye o dvizhenii svoikh deneh. CFTS. URL: http://cfts.org.ua/news/2017/12/20/uz_prisoadinyaetsya_k_portalu_e_data_i_nachnet_publicovat_tam_dannye_o_dvizhenii_svoikh_deneg_44635 (accessed – 20.12.2017) (in Russian). 5. Metodologiya i metody sotsiologichnykh doslidzhen' v Ukraini: istoriya ta suchasni problemy. Do 70-richchya Volodymyra Paniotto: zbirnyk statej za materialamy konferentsii, 22 sichnya, m. Kyiv / za nauk.red. V. S. Bakirova ta Ye. I. Holovakhy. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, V. N. Karazin KhNU. 2017. 208 p. 6. New Inequalities – New Conflicts: Ways to Overcome. Abstracts of the III Congress of Sociological Association of Ukraine, Kharkiv, 12-13 October 2017. –Kharkiv, 2017. – 516 P. 7. Davis J. Psycho-demographics: Drilling Down on Trump's Campaign Analytics. (13.04.2017). All Analytics. URL: https://www.allanalytics.com/author.asp?elq_mid=77960&elq_cid=23083305&section_id=3858&doc_id=282448&_mc=NL_NJ_EDT__20170419&cid=NL_NJ_EDT__20170419&elqTrackId=c6fa7b08a34042d59c3bf67c02339334&elq=fce4fd9098b54640ac673f3a1cae6bbb&elqaid=77960&elqat=1&elqCampaignId=26307 (accessed – 12.02.2018). 8. Urbano J., Pedro Nogueira, Ana Paula Rocha, and Henrique L. Cardoso. Analysis of Data Science Tools for Sensor-Based Assessment of Quality of Life in Health Care. *Recent Advances in Information Systems and Technologies: Vol.I-II.* / Alvaro Rocha, Ana Maria Correia, Hojjat Adeli, Luis Paulo Reis, Sandra Costanzo (Editors). Vol. I. Springer, 2017. P. 446-455. 9. Kakutani M. Watched by the Web: Surveillance Is Reborn. 'Big Data,' by Viktor Mayer-Schönberger and Kenneth Cukier. *The New York Times*. URL: <http://www.nytimes.com/2013/06/11/books/big-data-by-viktor-mayer-schonberger-and-kenneth-cukier.html> (accessed – 10.06.2013). 10. Apers P. Data Overload: What Can We Do? *Database Systems for Advanced Applications*. 18th International Conference, DASFAA 2013, Wuhan, China, April 22-25, 2013. Proceedings, Part I. / Weiyi Meng Ling Feng, Stephane Bressan WernerWiniwarter, Wei Song (Eds.). Springer, 2013. P. 1-2. 11. Borgman C. Big Data, Little Data, No Data: Scholarship in a Networked World. Cambridge, MA: MIT Press, 2015. 12. Oliphant T. A Case for Critical Data Studies in Library and Information Studies. *Journal of Critical Library and Information Studies*. No. 1. 2017. URL: <http://libraryjuicepress.com/journals/index.php/jclis/article/view/22/13> 13. Ekbia H. et al. Big Data, Bigger Dilemmas: A Critical Review. *Journal of the Association for Information Science and Technology*. 2015. Vol. 66. No. 8. P. 1523-1545. 14. Sherman C. What's the Big Deal About Big Data? *Online Searcher*. 2014. Vol. 38. No. 2. P. 10-16. 15. Mayer-Schonberger V., Cukier K. Big data: A Revolution That Will Transform How We Live, Work, and Think. New York: Houghton Mifflin, 2013. 242 P. 16. Definitions of Big Data. Opentracker. Event tracking and analytics (updated: April 26, 2013). URL: <http://www.opentracker.net/article/definitions-big-data> (accessed – 23.03.2017). 17. Elliott T. What is Big Data? / Business Analytics & Digital Business. URL: <http://timoelliott.com/blog/2012/12/what-is-big-data.html> (accessed – 12.02.2017). 18. Top ten Big Data trends for 2017. Tableau. URL: https://www.tableau.com/sites/default/files/media/Whitepapers/whitepaper_top_10_big_data_trends_2017.pdf?ref=lp&signin=095b34d5b95542a260f40aa8c02d4d0c (accessed – 25.03.2017). 19. The World in 2018 / The Economist (UK). The Economist Newspaper Ltd., 2017. – 154 P. 20. Sicular S. Gartner's Big Data Definition Consists of Three Parts, Not to Be Confused with Three «V»s / Forbes.com. URL: <https://www.forbes.com/sites/gartnergroup/2013/03/27/gartners-big-data-definition-consists-of-three-parts-not-to-be-confused-with-three-vs/#1a8332c342f6> (accessed – 27.03.2013). 21. Maślankowski J. Towards De-duplication Framework in Big Data Analysis. A Case Study. Information Systems: Development, Research, Applications, Education: 9th SIGSAND/PLAIS EuroSymposium 2016 Gdansk, Poland, September 29, 2016 Proceedings / Stanislaw Wrycza (Ed.) : Springer, 2016. P. 104-113. 22. Moreno J., Manuel A. Serrano and Eduardo Fernández-Medina. Main Issues in Big Data Security. Future Internet 2016, 8(3). URL: <http://www.mdpi.com/1999-5903/8/3>. 23. Cadwalladr C., Graham-Harrison E. Revealed: 50 million Facebook profiles harvested for Cambridge Analytica in major data breach. The Guardian. URL: <https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/cambridge-analytica-facebook-influence-us-election> (17.03.2018). 24. The myth of cyber-security. The Economist (UK). 2017. Vol.423. No. 9035. April 8th. P. 7.

Big Data: концепт, тенденції, безпека

Автори статті фокусують увагу на деяких теоретичних і практичних питаннях Big Data. В статті представлений короткий огляд теоретичних підходів в вивченні концепта Big Data в сучасній англійській соціогуманитарній літературі, літературі по комп'ютерним наукам і інформатиці; а також наведені різні визначення цього поняття. Авторами відзначається інтерес до цього поняття в українському соціологічному дискурсі і акцентують на певній міфологізації причин, побудивши такий інтерес. Стаття проілюстрована прикладами практики використання Big Data бізнесом в Україні. Авторами віддається увагу найважливішим тенденціям Big Data на 2017-2018 рр., які були названі експертами ряду спеціалізованих агентств – Dataversity, the Economist, Gartner, Tableau. В частині, в статті пропонується звернути увагу на наступні тенденції: Big Data стають швидкими і доступними, Big Data ростуть; використання бізнес-аналітики, заснованої на Big Data, стає більш важливим для малого і середнього бізнесу, а також стартапів; різноманітність, а не обсяг або швидкість, є драйвером інвестицій Big Data; конвергенція Інтернету речей, хмарних технологій і Big Data створює нові можливості для аналітики самообслуговування; зміна викликів безпеки. Авторами зосереджується увага на деяких дослідницьких перспективах Big Data для соціогуманитарних наук, зокрема в контексті дослідження питань безпеки.

Ключові слова: Big Data, дані, інформація, тенденції Big Data, визначення Big Data, захист персональних даних.

Отримано 22.03.2018

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.355.01:316.6

РОСІЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ФАКТИ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ

Рущенко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Кирпичова 2, Харків, 61002, Україна, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7602-244X>, e-mail: rush_ip@ukr.net

Ihor Rushchenko – Doctor of Sociological Science, Professor of the Department of Sociological and Politic Science National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Kyrpichova 2, Kharkiv, 61002, Ukraine, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7602-244X>, e-mail: rush_ip@ukr.net

У статті проаналізовано стан масової свідомості сучасного російського суспільства, який, на думку автора, пояснює і тип політичного правління в країні, і агресивний зовнішньополітичний курс Кремля. Методологічною основою дослідження є теорія соціальних фактів Е. Дюркгайма, який вважав, що сукупність фактів свідомості є визначальною характеристикою кожного суспільства. В якості емпіричної бази використані масові опитування російських соціологічних центрів, зокрема оприлюднені дані «Левада-Центру». Підкреслено, що масова свідомість російського суспільства включає такі факти: 1) «тиранофілія» – ірраціональна любов до політичних лідерів, які проводять «жорстку лінію» у внутрішніх справах та відзначилися загарбницькими війнами на ззовні; 2) «лібертофобія» – стан свідомості, який відповідає концепту Е. Фромма «втеча від свободи», що призводить до систематичної поразки будь-яких реформ демократичного змісту; 3) «вестернофобія» – традиційне для російського суспільства негативне ставлення до Заходу, а у поточний період – до США і України, яка нібито «зрадила» східній сусідці; 4) «агресивний нарцисизм» – самозвеличення, ідея особливої місії Росії у світі, що нібито виправдовує імперську політику та агресивні війни, які систематично розв'язують її уряди впродовж останніх 500 років. Комплекс фактів масової свідомості становить цивілізаційний маркер, який, по-перше, свідчить про не-європейський характер російського суспільства, по-друге, є підставою для типологічного розрізнення українського і російського суспільств, по-третє, пояснює невідповідність військових дій проти України.

Ключові слова: російське суспільство, факти масової свідомості, російсько-українська гібридна війна, «втеча від свободи».

The article discusses the current state of the collective consciousness of the Russian society that explains domestic and foreign policy trends of the Kremlin. Methodologically the study is based on the theory of social facts developed by Durkheim, according to which social facts consist of representations and actions. The empirical data produced by a number of surveys, including the surveys conducted by the Levada Centre, constitute an empirical base of this article. Data analysis suggests that the collective consciousness of the Russian society consists of the following facts: 1) «tyranny love», or an irrational admiration of «hardliners» who tend to favour a hawkish approach to foreign policy; 2) «freedom phobia», or a set of attitudes corresponding to the concept of «escape from freedom» coined by Fromm that leads to a systematic failure of any democratic reforms; 3) «Westernophobia», or a negative attitude towards the West or any country that adopts Western values, including Ukraine that has allegedly betrayed its ex-ally; 4) «aggressive narcissism», or the idea of Russia's superiority that justifies the «rogue state's» behaviour, including imperialist policies practiced by a number of countries over the past centuries. Social facts pertaining to the collective consciousness result in a distinctive civilisational marker that highlights the differences between Russia and the West, assists with the differentiation between the Russian and the Ukrainian societies, and explains the root causes of war against Ukraine.

Keywords: Russian society, facts of collective consciousness, Russia-Ukraine hybrid war, «escape from freedom».

У контексті російсько-української гібридної війни соціолог мусить дати відповіді на два ключові питання: 1) де лежить коріння агресивних тенденцій у зовнішній політиці держави, яка знехтувала міжнародним правом, порушила цілу низку договорів та стала на шлях розв'язання військового конфлікту з країною-сусідкою? 2) чому населення Російської Федерації у своїй масі з ентузіазмом підтримує мілітаристський курс політичного керівництва, радо відгукнулося на вторгнення в Україну, анексію

Криму та фактично бере участь у продовженні агресії проти України? Досі українські вчені мало звертали увагу на принципові відмінності в суспільній свідомості російського і українського суспільств, бо домінувала теорія єдиного пострадянського соціокультурного простору. Ми пропонуємо розглянути хоча б в якості гіпотези фундаментальні відмінності двох суспільств на рівні фактів масової свідомості.

В останні роки видано чимало монографічних праць і статей, присвячених російсько-українській війні [1], проте, на наш погляд, залишаються недостатньо дослідженими базові соціальні аспекти, які зумовлюють агресивний курс В. Путіна. *Мета* статті полягає у тому, аби зв'язати дії військово-політичного керівництва РФ зі станом російського суспільства і показати, що агресія не є випадковістю та свавільним вибором однієї людини, а до певної міри – закономірним проявом настроїв всередині народних мас. Для цього використаємо концепт соціальних фактів, який перейшов у сучасну соціологію у спадок від теорії Еміля Дюркгайма.

Суспільство можна уявити як суму соціальних фактів, які класик соціологічної думки поділив на дві категорії – морфологічні факти і факти свідомості. На разі ми не будемо описувати перший компонент, а зосередимося на фактах свідомості, які французький вчений вважав вирішальним компонентом будь-якого суспільства, що відображають його ідентичність. «Є категорія фактів, – пише Е. Дюркгайм – що відрізняється вельми специфічними властивостями; її створюють: способи мислення, діяльності та почуттів, які знаходяться поза індивіда та наділені силою спонуки...» [2, с. 31]. Факти свідомості є не простими ситуативними співпадіннями реакцій на зовнішні чинники маси ізольованих індивідів, а довготривалими речами, які до певної міри визначають свідомість громадян, оскільки вони від народження перебувають під впливом фактів колективної свідомості, отже, й індивідуальний спосіб мислення стає заручником надособових феноменів.

У свою чергу, політики-циніки діють саме так, як описував політичний процес В. Парето: намагаються зрозуміти, чого прагнуть маси, потім виробляють нескладні ідеологеми (деривації) й активно маніпулюють масовою свідомістю. Якщо маси прагнуть сильної руки, війни й розширення кордонів, то правитель може розв'язувати агресивну війну, не турбуючись про власний тил: підтримка і радість від військових успіхів будуть гарантовані. А негативну реакцію міжнародного співтовариства можна пояснити «природною» недружелюбністю Заходу, тобто «русобобією». Ми критично ставимося до сучасної російської суспільно-політичної думки в аспекті її можливостей дати тверезу оцінку діям військово-політичної верхівки власної країни, але віддаємо належне тим російським соціологам, хто продовжує вивчати суспільні настрої, і будемо спиратися на дані, які оприлюднюють російські центри вивчення громадської думки.

Опрацювання різноманітних інформаційних джерел, у т.ч. даних соціальної статистики, дозволяє нам виділити, принаймні, чотири факти масової свідомості, які дотичні до типу політичного правління в Росії та обрання Кремлем агресивного зовнішньополітичного курсу.

«Тиранофілія». Любов до власних тиранів є чи не найбільш яскравим проявом специфіки російської колективної думки. Це суттєво відрізняє образ мислення європейця, укрainця і пересічного росіянина. Почуття рабської любові, гордоці за великих людей вітчизни, таких, як Іван Грозний, Петро I або Йосиф Сталін, є мейнстрімом, ознакою гарного тону і пропуском до «наших». І, навпаки, слова «ліберал», «демократ» у купі з іменами осіб, що з ними асоціюються, викликають негативну реакцію у більшості населення. Наразі ми не маємо на увазі сто відсотків громадян Росії, а переважну частину суспільства, що статистично збігається з палкими шанувальниками В. Путіна, який у ХХІ став виразником почуттів та очікувань мільйонів «справжніх росіян».

Свого часу вийшло друком багато антисталінських книг, спогадів, викривальних відомостей про часи великого терору, опубліковано наукові праці та статистики кривавих жнив. Нічого не допомогло: героєм масової свідомості в Росії є Сталін! Наводимо дані масового опитування російських громадян, що періодично здійснює відомий «Левада-Центр». Питання кілька років поспіль формулюється стандартно: «назвіть найбільш видатну особу усіх часів та народів». І бачимо (див. табл.1), що російські респонденти обирають однакових співгромадян, у числі яких – четверо мають руки «по лікоть у крові».

Таблиця.1.

Найбільш видатні з приводу історичні постаті з огляду громадської думки у РФ (у %)

<i>Видатні постаті</i>	<i>2017 р.</i>	<i>2012 р.</i>
І. Сталін	38	42
В. Путін	34	22
О. Пушкін	34	29
В. Ленін	31	37
Петро I	29	37

Джерело: [3].

Цікаво те, що п'ятірка лідерів практично не змінюється, але рейтинг В. Путіна підскочив після нападу на Україну та анексії Криму, і він перемістився за п'ять років з останнього місця на друге. Це саме

те, що чекає громадська думка в Росії від своїх лідерів – агресія, війна, територіальне розширення і «державна велич». Люди, які на перше місце висувають Сталіна, є добре обізнаними щодо його злочинів, але загибель чи страждання земляків не змінює загальної позитивної думки.

Московські правителі переважною більшістю власних підданих оцінюються з позиції величі держави, а саме імперія Сталіна буквально повторювала географічні кордони імперії Чингіз-хана: від Китаю і Тихого океану до Німеччини, Чехії, Угорщини, Балкан, Адріатичного узбережжя. За це Сталіну вибачаються будь-які гріхи. Що означає слово «Сталін» для пересічного росіянина? Як відповідь використаємо відомі рядки російського поета, хоча вони й написані за іншим приводом: «Як багато у цьому звуці для серця руського злилося». «Сталін» – це символ необмеженого насильства, страху та потоптання ворогів (справжніх або фейкових). О. Архангельський, російський журналіст, заввідділу журналу «Огонёк», вважає: слово «Сталін» перетворилося на «мем», метафору влади та відсутність відповідальності, що виражає: *«зневіра в людську суб'єктність, відмова розглядати людину як одиницю, яка самостійно відчуває і мислить»* [4].

«Тиранофілія» не властива українцям, європейцям, американцям. І тут ми бачимо важливий критерій, що поділяє представників різних цивілізацій. До речі, в Україні є також прихильники Сталіна – найбільше їх залишилося на окупованих територіях, бо цивілізаційний розлом відбувався і по географічних межах, і по душах людей. Сталіністи є природними агентами «русського миру».

«Лібертофобія» або «втеча від свободи». Терміном «лібертофобія» ми позначаємо важливу рису масової свідомості, яка проявляється протягом всього періоду існування російського суспільства. Вона полягає у готовності мас фактично добровільно обмежувати свою свободу на користь влади однієї особи. Свобода в Росії завжди викликала підозру як чужа та зайва цінність, що є згубною для душі пересічного росіянина і може спровокувати на бунт, непокору та різанину. Прихильність до Сталіна, яка розглянута вище, є побіжним свідченням: велика частина росіян готова відмовитися від фундаментальної європейської цінності на користь радості бути підданими «великого хана».

Феномен «втечі від свободи» був докладно проаналізований американським соціологом, неофрейдистом Еріхом Фроммом (1900-1980), який використав це словосполучення для назви відомої книги [5]. Поглянемо на це «дивацтво» росіян через призму психодинаміки. Е. Фромм «втечу від свободи» розглядав у рамках дихотомії «свобода – безпека». Яку стратегію життя в принципі може обрати людина? Американський вчений формулює чотири варіанти: 1) втеча від свободи, 2) деструктивність, 3) конформність, 4) позитивна свобода. Фромм як соціолог пов'язує вибір стратегії поведінки (і тип особистості) з соціальною структурою; він вважає, що особистість еволюціонує від одного до іншого варіанту в залежності від типу суспільства. Цікавим є те, що російське суспільство ззовні й за своєю внутрішньою структурою помітно змінювалося останні 200 років. У Росії до реформи 1861 р., наприкінці XIX – початку XX ст., за часів Сталіна і, нарешті, в путінській Росії існували різні економічні системи, суспільні стани, класи, прошарки, інституції. Незмінною залишалася нелюбов до свободи. У стані розпачу М. Чернишевський вигукував: *«Жалюгідна нація ... Нація рабів, знизу доверху, усі всуціль раби»*. Протягом XX ст. країна двічі мала шанс демократизуватися та отримати більше свободи для особистості (кілька місяців від лютого по жовтень 1917 р. і декілька років на початку 1990-х рр.), але кожного разу повторювалася «втеча від свободи». Стан свободи перетворювався на хаос, і суспільство врешті-решт вітало чергового тирана. Країна (більшість населення) зітхнула з полегшенням на початку «нульових років», коли на трон після Бориса Єльцина зійшов Володимир Путін, свободою можна було пожертвувати в обмін на звичний стан речей. Переіначуючи відомий вислів маркіза де Кюстіна, можна сказати про сучасну Росію: *«Уся Росія – тюрма, ключ від якої зберігається у президента»*. Але народ не бунтує, слабкі вилазки інтелігенції та «демократів», які ще не поїхали геть з країни, легко придушуються владою і не знаходять широкого відгуку в серцях більшості.

Обернемося ще раз до соціологічних опитувань. У 2017 р. здійснено масштабне дослідження «Народна еліта Росії», у ході якого виявлено 100 осіб з найвищим індексом визнання російського суспільства. Ось перша трійця: В. Путін, С. Лавров, С. Шойгу. Тобто саме ті, хто цементує новітню імперію, виражає її агресивну політику та несе пряму відповідальність за війну з Україною. А хто складає топ-рейтинг «антигероїв»? У звіті дослідження є відповідь: у першу трійцю увійшли К. Собчак, О. Навальний, М. Джигурда [6] тобто ті персоналії, які асоціюються не тільки з опозицією до Путіна, але і з вільнодумством та небажанням «тікати від свободи».

Такою є сучасна Росія, але такою вона була завжди від перших московських князів. Отже, ми розглядаємо факт свідомості, який є національною константою. На Заході існує думка, що Росії завжди не таланило на лідерів і за збігом обставин вона кожного разу втрачала свободу та поринала у морок деспотії. Це є тільки половина або чверть правди. Народ є вартим своїх правителів, втеча від свободи має зворотну сторону – лояльність до диктаторів. Усі спроби «перебудов» завершувалися новим періодом закручування гайок. Колишній радянський, а згодом американський професор Александр Яков напередодні перебудови 1985–1991 років підрахував, що загалом в історії Росії було 12 «реформацій», які потенційно вели до

свободи (цит. за: [7]). Тоді «горбачовська» – це 13-та, а «ельцинська» – 14. Усі спроби дихати хоч трохи вільніше закінчувалися перемогою реакційних сил. Справа Горбачова – Єльцина теж прогнала. Росія не хоче бути вільною зсередини. Вільнодумство в Росії – це страшний злочин і ярлик для людини, що виводить геть з кола «наших».

«Втеча від свободи», за Фроммом, потребує, по-перше, придушення індивідуальності, по-друге, поєднання свідомості особи з авторитаризмом. Останній проявляється як у мазохістських, так і у садистичних тенденціях. У першому випадку – надмірна залежність, підкорення, безпомічність, у другому – експлуатація інших, домінування над слабкішими. Усе це може поєднуватися в одній особистості. Пригадаємо геніальну сцену «генерального мордобою» з поеми «Сон». Тарасу Шевченку вдалося проникнути в глибинні шари «російської душі», яка поєднує мазохізм з садизмом. З одного боку, готовність принижуватися і плазувати перед більш могутнім, отримувати стусани та образи, а з іншого – свавілля і необмежена жорстокість до істот, які знаходяться на соціальній драбині шаблем нижче. Отже, якщо Фромм правий в тому сенсі, що вибір залежить від суспільних чинників, то це мусять бути екстраординарні фактори, бо вони є більш фундаментальними речами, ніж звичайні об'єкти соціологічного аналізу. Відповідь потрібно шукати у цивілізаційних чинниках, які існують як константи протягом багатьох сотень років.

Але подивимося на свободу очима росіян. Втеча від свободи як психологічна настанова має свої переваги в тому, що людина не відчуває себе самотньою, а зливається з масою, виникає полегшення у так званій «спільній долі». Також спрацьовує відомий армійський принцип – у строю можна не думати, є начальник, і хай він за усіх нас вирішує. Люди в одностроях, у «коробці» не хочуть розуміти тих, хто не бажає «вставати у стрій». Існує довічне прагнення росіян усіх зробити такими самими, якими в надрах душі є вони, і силою змусити інші народи розділити з ними їхню рабську долю. І тут настає момент істини для українців – переважно вороже ставлення маси росіян до українців, які постійно бунтують і домагаються того, що щиро зневажають у Росії, – свободи. Лев Гудков, директор «Левада-Центру», на питання кореспондента щодо індексу соціальної дистанції стосовно українців відповів, що він постійно збільшується: *«Після 2014 року зростало відчуження, ворожість, яку дуже грамотно роздмухували. Ми фіксуємо дуже сильні бар'єри, забобони проти українського народу»* [8]. Керівник центру повідомив ще кілька важливих спостережень: 80 – 85 відсотків росіян вважають, що вони аж ніяк не можуть впливати на політичні рішення (а це і є побіжне свідчення втечі від свободи); анексію Криму не підтримували лише від 7 до 12 відсотків респондентів. Отже, наші висновки щодо фактів масової свідомості, які виражають громадську думку російського суспільства, мають стосунок майже до 90 відсотків дорослого населення, яке потрапляє до вибірки соціологів. Інші 10-15 відсотків населення, очевидно, мислять по-іншому, мізерний відсоток намагається протестувати, але влада спирається на «мовчазну більшість». І соціологи в цьому побіжно допомагають Кремлю, бо військово-політична верхівка, отримуючи відповідні дані соціологічних опитувань, впевнена у безкарності власних дій та підтримці мас.

«Вестернофобія». Попередні соціальні факти не будуть до кінця зрозумілими, якщо не бачити ще одного фундаментального чинника російської колективної думки – патологічного несприйняття європейської, а якщо більш широко – західної цивілізації. Емоція «вестернофобії» генетично ховається у надрах московської історії. Є поміж істориками думка, що точною відліку була позиція московських князів ще у далекому XV ст. В певних моментах вони свідомо обирали антизахідну позицію. Василь II (Темний) відкинув Флорентійську унію, на яку погодився московський митрополіт, грек Ісидор, який брав участь у Ферраро-флорентійському соборі 1438 – 1445 рр. й підписав документ про об'єднання католицьких та православних церков. Князь позбавив митрополіта сану, і той мусив тікати подалі від Московії. Іван III, у свою чергу, не став на бік релігійного руху так званих «нестяжателів», що нагадували за способом мислення майбутніх протестантів в Європі. *«Наївно, звичайно, вважати, що якщо Іван III прийняв би тоді, в 1503 році, сторону некористолюбців, і усе чарівно змінилося б – пишуть російські історики. ... Але тоді, на межі XV і XVI століть, Московська Русь могла зробити крок в сторону європейського шляху розвитку. І не зробила»* [9, с. 309].

«Петербурзькі часи»¹, можливо, трохи послабили острах Заходу, але повністю не знищили; і цей базовий релікт прекрасно «перезимував» і пишно розквітнув на ґрунті сучасного російського суспільства. Але навіть імператори, які самі були родом з німецьких династій, не відкидали концепту закритого суспільства. В усі роки Російської імперії існували виїзні візи для власних підданих, а іноземцям було не вільно пересуватися по російській глибинці. Маркіз де Кюстін – виняток, йому дав дозвіл подивитися країну особисто Микола I. А потім дуже шкодував, бо замість захоплення величчю імперії невдячний іноземець написав страшний «пасквіль» про країну-тюрму. Зокрема, французький мандрівник стверджував: *«Російська імперія - це табірна дисципліна замість державного устрою, це стан облоги, зведений в ранг нормального стану суспільства»* [10, с. 132]. Хіба щось змінилося у радянські часи? Ні, ця країна існувала за «залізною завісою». Путінська Росія після певної лібералізації у 1990-і рр., з початку нульових років почала «закриватися» та віддалятися від Заходу.

¹ Йдеться про період, коли столицею Російської імперії був Петербург.

У «вестернофобії» сусідів завжди був головний ворог, хоча його обличчя і змінювалося: у різні епохи то були поляки, німці, британці. А от зараз – США, і «вестернофобія» перетворилася на «американофобію». Це відображено в даних соціопитувань. Станом на 2018 р. Америка є навіть більшим ворогом, ніж Україна, проти якої федерація веде війну. За даними опитування російських громадян дослідницьким центром «Левада-Центр», США і Україна – найбільші вороги росіян. Серед тих, хто вважає, що в Росії є вороги, 68% називають ворогом США, 29% – Україну, 14% – ЄС [11]. Але чому саме Америка? Вона, очевидно, в сучасних умовах є перешкодою до експансії та нових територіальних захоплень, тобто не дає повністю «встати з колін». США ніколи безпосередньо не воювали з Росією, не захоплювали і не анексували її території, а от стратегічним союзником були. Ми наведемо 5 епізодів з не такої вже далекої історії, коли американці врятували життя десяткам мільйонів росіян. Потрібно це для того, аби вирішити: «американофобія» – це раціональний вибір чи ірраціональне почуття, яке стосовно західного світу успадковується буквально генетично?

Епізод перший. Допомога продовольством у 1891-1892 рр. Американські благодійні організації проводять потужну кампанію збору коштів і створюють програму «Флот Голоду» для перевезення борошна до Росії. Під впливом цієї події живописець Іван Айвазовський, який на той час був у США і спостерігав кампанію на власні очі, написав дві картини: на першій зобразив американський корабель, на якому перевозилися вантажі до Росії; і на другій що символічно було таке: по центральній вулиці якогось селища мчить підвода з американським прапором і мішками з мукою, а російські обивателі дивляться на це дійство з обочин. Ці картини, про які в Росії ніколи не згадували, було продано на аукціоні Sotheby's 2008 р., про що і написав у своїй розвідці грузинський професор Олег Панфілов під промовистим заголовком «... Як плюнути у простягнуту руку» [12, с. 264-269]. У рік неврожаю та голоду в багатьох російських губерніях прості люди у США зібрали 75 млн. дол., що було на ті часи величезною сумою. Росіяни вперто замовчують цей епізод.

Епізод другий: голод 1921-1923 рр. Більшовики довели країну до повного зубожіння і голодомору, що охопив 30 млн. населення (по занижених даних). Американці знову відгукнулися: за закликм багатьох священників і громадських діячів розгорнулася потужна кампанія збору коштів і продовольства. Кампанію проводила недержавна організація АРА, яка за три роки завезла 595 тис. тон продовольства, медикаментів, одягу на 136 млн. золотих рублів. Ця безпрецедентна допомога врятувала життя більш ніж 10 млн. росіян. Саме цифру у 10 млн. наводить у своїх спогадах очевидець – Питирим Сорокін. Він мав нагоду побачити голод у Поволжі на власні очі під час експедиції, влаштовані науковцями. Дамо йому слово: «Взимку 1921 року я вирушив в райони лиха Самарської і Саратовської губерній для наукового вивчення масового голоду. Я майже відразу переконався, що не зможу здійснити цей намір. Ніякі експерименти не було можливості проводити, але я бачив голод і знаю тепер, що це означає. Те, що я дізнався там, в цих страшних губерніях, перевершувало будь-який науковий досвід. Моя нервова система, яка звикла до багатьох жахів в роки революції, не витримала видовища справжнього голоду ...» [13, с.154] Далі П. Сорокін описує фантазмагоричні картини страждань простих людей, які втрачали розум від голоду, і зазначає: «Цей сигнал лиха божевільного селянина в самій глибині російської землі був почутий. Він перетнув океан, досяг сердець великої американської нації і приніс допомогу, яка врятувала від жорстокої смерті, принаймні, десять мільйонів чоловіків, жінок і дітей. Бог не забуде вашу добру справу» [13, с. 156]. Бог то, можливо, і пам'ятає, а от росіяни стовідсотково забули, звідки надходила допомога. Отже, мільйони нащадків тих росіян, хто пережив завдяки американцям голод на початку 1920-х рр., мабуть, не відають, кому вони зобов'язані появою на світ, і, очевидно, багато з них сьогодні заражені американофобією.

Епізод третій. Побудова промислового фундаменту, що дозволив перетворитися на озброєну супердержаву, бути серед переможців у Другій світовій війні. Цей фундамент закладено у 1930-х рр. завдяки безпрецедентній проектувальній та інженерно-технічній роботі американських фахівців. На замовлення радянського уряду за справу взялася компанія Albert Kahn, за допомоги якої збудовано більше ніж півтисячі підприємств, серед яких відомі гіганти у Харкові, Дніпропетровську, Сталінграді, Нижньому Тагілі, Челябінську, Новосибірську, Магнітогорську тощо. Без цих стратегічних об'єктів СРСР не мав шансів у війні з нацистами. Підприємства були оснащені станками і технікою з США, Німеччини, Англії та інших країн [14]. Про усе це також не люблять згадувати в Росії.

Епізод четвертий. Ленд-ліз. Знаменита програма поставок з США, яка зробила можливим спротив СРСР Німеччині під час Другої світової війни. Сталін отримав фактично безкоштовно зброї, матеріалів, продовольства на 11 млрд. доларів, що за сучасними цінами – становить 160 млрд. дол.; у т.ч. літаків – більш ніж 18 тис., танків – більш ніж 11 тис., джипів – більш ніж 44 тис., кораблів та катерів – більш ніж 500; багато матеріалів, без яких неможливо було будувати танки, літаки, виготовляти патрони, – листовий прокат, мідь, олово, алюміній, молібден тощо. Американські продукти – тушонка, борошно, цукор, жири, ячний порошок – вкотре вже спасали людей від голодної смерті. І це добре знали фронтовики, вони усе це бачили, споживали, їздили на знаменитих «студебекерах» та «вілісах», воювали американською зброєю. А іноді і не здогадувалися, що на початку війни в СРСР не було вибухівки, нічим було

знаряджати патрони, і геть усе необхідне поставляла «клята» Америка. Американці передали по ленд-лізу у 10 разів більше вагонів, ніж було вироблено в СРСР за весь мирний період, а також 1900 паротягів, 66 дизель-електровозів, які зовсім не вироблялися в СРСР. Після війни почалися торги з приводу оплати поставок, американці погодилися знизити ціну майже до 770 млн. дол., але ще й досі Москва не розрахувалася повністю [15].

Епізод п'ятий. «Ніжки Буша». Черговий вже раз, коли Росія опинилася на межі голоду, американці взялися за звичну роботу – рятувати невдячних. Операція з доставки повітрям продовольчих вантажів Provide HOPE тривала цілих 5 років з 1992 до 1997 [16]. Тепер дамо слово американському президенту Джорджу Бушу-старшому, який починав програму. В інтерв'ю 1992 р., коли він прощався з владою, Буш розповів про свою стратегію – нагодувати Росію, аби вона не забула доброї волі Америки, коли стане сильною. Зі слів президента він сам оплачував продовольчі вантажі: *«Це все було з моїх особистих коштів. Росіянам потрібні були гроші, і я, як міг, їх підтримував. Їм потрібна була їжа, і я наказав годувати їх з моїх особистих коштів. Були люди, які зі мною пристали до спілки, але ми не витратили на це ні цента з федеральної скарбниці. ні цента»* [17]. Буш підкреслював, що ненавидив СРСР, але хотів допомогти Росії... Дуже неоднозначні уявлення щодо сутності першого і другого, бо насправді СРСР був лише тимчасовою формою старої російської імперії. Такою є і путінська Росія, вона не перетворилася на відкрите суспільство, і ніякої подяки Сполучені Штати ніколи не дочекаються, бо мають справу з іншою, не західною цивілізацією, де свої уявлення щодо таких речей, як совість і вдячність та хто кому винен. І це укорінено на рівні підсвідомості, а не є раціональним вибором.

Зворотним боком «вестернофобії» як факту колективної свідомості є концепція русофобії, що розвивається в політичних і академічних колах Росії з XIX ст., а у часи правління Путіна перетворилася на топ-тему, отримала грантову підтримку від уряду для дослідницьких програм. Згідно неї погане ставлення до Заходу є лише вимушеною відповіддю на притаманну Європі і США русофобію. Отже, з'явилося просте і нібито раціональне пояснення і «вестернофобії», і агресивних дій Росії. Чому на Заході так голосують через анексію Криму та війну на Донбасі, вводять санкції? Звичайна річ, вони русофоби, просто не люблять велику Росію у світі, заздять її розмірам і бояться збройних сил. З цього приводу польські дослідники так званого питання русофобії зазначають: *«Міфологізований стереотип русофобських країн залишається простим поясненням напруженості, що триває у відносинах між Росією і Заходом і провідним аргументом в теоріях змови про зрадництво світу»* [18]. Але русофобія – не тільки теоретичний концепт, бо широкі маси населення щиро вважають, що населення інших країн є ворожим до росіян. За даними опитування «Левада-Центру», у 2018 р. у росіян зросло відчуття того, що ставлення низки країн не є дружнім. Так, число тих, хто відмічає ворожий настрій США по відношенню до Росії, у порівнянні з 2017 р., збільшилося з 69% до 78%. Одночасно більш ніж вдвічі (з 15% до 38%) зросла частка респондентів, які вважають недружнім ставлення Великобританії до РФ. Серед вороже налаштованих держав респонденти також називали Україну (49%), Латвію (26%), Польщу (24%) й Литву (23%) [19]. Власне, ми бачимо, що суб'єктивне відчуття русофобії добре корелюється з фактом «вестернофобії». А в цілому і перше, і друге є певним діагнозом стану масової свідомості в рамках соціального світу – антагоністу західної цивілізації.

Агресивний нарцизм. Поняття «агресія», «месіанізм», «великодержавність» у колективній свідомості росіян зливаються в одне цілісне й гостре почуття, яке буквально розпирає їхні душі. Мільйони людей в Росії вже давно інкорпоровали цю гримучу суміш, зробили частиною свого Его. Самозакоханість і самозвеличення можна було б розглядати як чудернацьку рису національного характеру, якби вона не поєднувалася з експансією та бажанням «нахилити» інших. Агресивний месіанізм, замішаний на гордості за велику імперію, був завжди притаманний московітам, росіянам, радянським людям і вибрикує силою фонтану й по нині. Цей факт свідомості має кілька проявів: філософсько-богословський, офіційно-державний, «масово-народний». Стисло зупинимось на першому з них.

У російській філософії XIX – XX ст. було кілька концепцій, які становлять світоглядну базу саме тих суспільних настроїв, які нами досліджуються. Ідея «Росія – Третій Рим» оформилася як російський месіанізм, який нібито органічно притаманний «руським»: *«Після народу єврейського, російському народу найбільш властива месіанська ідея, вона проходить через всю російську історію аж до комунізму»* – зазначає філософ Микола Бердяєв (1874-1948) [20, с. 49]. *«З давніх часів було передчуття, - зазначав він, - що Росія призначена задля чогось великого, що Росія - особлива країна, не схожа ні на яку країну світу. Російська національна думка харчувалася почуттям богобраності і богоносності Росії»* [21, с. 1]. Володимир Соловйов (1853-1900) у 1887 р. вводить поняття «русская идея», вважаючи, що Росія має повести за собою все людство до щасливого майбутнього і об'єднати Західну й Східну церкви у спільному Християнстві. П. Чаадаєв особливу місію Росії виводив з її розмірів, він стверджував, що Провидіння *«створило нас надто великими»*, аби бути егоїстами і думати лише про себе. Провидіння доручило Росії інтереси всього людства.

Загальна думка, що поширювалася філософами, полягала в тому, що росіянам нібито притаманна особлива релігійність, пошук Бога і справедливості, чого не зустрінеш на Заході. Отже, і завдання вони мають вирішувати відповідного масштабу: змінювати світ і вирішувати долю народів. Ідея вселенськості, соборності, святої Русі, народу-богоносця, особливої величчч «русской души», сакральної місії, «умом Россию не понять», «Россия призвана быть освободительницей других народов» та подібні конструкти склалися у світоглядний фундамент особливого світосприйняття, розуміння виключної ролі країни у світі. Месіанізм росіян не є мирним, він по суті є небезпечним та експансіоністським, бо пробуджує і надихає масову свідомість до імперської політики та агресивних дій у світі. Агресивний месіанізм як факт масової свідомості полегшує владі РФ вирішувати власні стратегічні завдання: планувати і здійснювати агресивні війни, військові операції за межами країни і одночасно придушувати власну опозицію всередині Росії, бо вона «непатріотична», заважає «вставати з колін», не розуміє великої місії Росії.

З викладеного можна зробити кілька висновків. Четверть століття окремого існування України виявила неабиякий соціокультурний розрив зі східною сусідкою, який має своє цивілізаційне пояснення. Кожне суспільство актуалізувало притаманні йому внутрішні соціальні архетипи та сформувало актуальні настанови масової свідомості. Російське суспільство в глибинних шарах масової свідомості є вельми своєрідним і таким, що кардинально відрізняється від масових настанов свідомості, властивих українцям, як і європейцям в цілому. Небезпека зі Сходу, очевидно, не зникне навіть після переформатування кремлівського керівництва, що відбудеться рано чи пізно, хоча б і за відомим біологічним законом. Незмінним залишиться масова свідомість переважної більшості росіян, нові політичні лідери з високим ступенем вірогідності будуть підлаштовуватися під очікування мас. Примирення з Росією буде вкрай тяжким процесом, який може бути успішним тільки в тому випадку, коли російське суспільство остаточно визнає українську ідентичність і наше право на вільне існування в межах європейського співтовариства.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: моногр. Х. : ФОП Павленко О.Г., 2015. 268 с.; Магда Е. В. Гибридная война: выжить и победить. Х.: Виват, 2015. 320 с.; Магда Є. Гибридная агрессия России: уроки для Европы. Київ: КАЛАМАР, 2017. 268 с.; Фельштинский Ю., Станчев М. Третья мировая война: Битва за Украину. К.: Наш Формат, 2015. 456 с.; Требін М. П. Соціологія війни: український контекст. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2015. № 1148; Тимчук Дм., Карін Ю., Машовець К., Гусаров В. Хроніка російської агресії. К.: Брайт Стар Паблішинг, 2016. 240 с.; Головченко В., Дорошко М. Гібридна війна Росії проти України: історико-політологічне дослідження. К.: Ніка-Центр, 2016. 184 с.; Перепелиця Г.М Україна – Росія: війна в умовах співіснування. К.: Видавничий дім «Стилос», 2017. 880 с.; Горбулін В. П. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.; Копійка В., Дорошко М., Балаюк В. та ін. Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності: монографія / наук ред. М. Дорошко, В. Балаюк. К.: Ніка-Центр, 2018 280 с. 2. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / пер. с фр. М.: Канон, 1995. 352 с. 3. Самые выдающиеся люди всех времен и народов – Сталин, Путин, Пушкин: опрос. URL: <https://regnum.ru/news/2292761.html> 4. Архангельский А. Воскрешение Сталина, или Современные идеологи насилия. URL : <https://www.obozrevatel.com/society/76345-voskreshenie-stalina-ili-sovremennyye-ideologi-nasiliya.htm> 5. Фромм Э. Бегство от свободы; человек для себя / пер. с англ. Мн.: ООО «Попури», 1998. 672 с. 6. налитическая записка по результатам социологического исследования «Народная элита России» / д. соц. н. О. В. Крыштановская. М.: Лаборатория Крыштановской, 2017. 37 с. 7. Лосев І. Азійсько-деспотичні орієнтири. Чому протистояння Москви із Заходом не є тимчасовим. URL: <http://tyzhden.ua/History/192538> 8. Дракахруст Ю. Россияне уже было осознали, что украинцы – другой народ, но здесь им предложили «крымнаш» – Лев Гудков. URL : [Prinhthttps://ru.krymr.com/a/29452745.html](https://ru.krymr.com/a/29452745.html) 9. Бушков А., Буровский А. Россия, которой не было-2. Русская Атлантида: Историческое расследование. Красноярск: Бонус; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. 512с. 10. Кюстин А. де. Россия в 1839 году: В 2 т. / пер. с фр. под ред. В. Мильчиной; коммент. В. Мильчиной и А. Осповата. / пер. В. Мильчиной и И. Стаф. М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1996. 528 с. 11. Портников В. Якщо Росія розпадеться, то сусідом України буде найбільший і найагресивніший шматок. URL : https://www.radiosvoboda.org/a/28969576.html?utm_source=join&utm_medium=cpc&utm_campaign=join&utm_content=73898560 12. Панфілов О. Антирадянські історії. Тернопіль: Мандрівець, 2016. 296 с. 13. Сорокин П. А. Долгий путь : автобиограф. роман / пер. с англ. П. П. Кротова, А. В. Липского. Сыктывкар : Союз Журналистов Коми АССР : Шьпас, 1991. 304 с. 14. Никонов А. Самая большая ложь. URL: <http://a-nikonov.livejournal.com/1447234.html> 15. Чеславский О. «Украденная» союзниками великая победа советского. URL: <http://fakeoff.org/history/ukradennaya-soyuznikami-velikaya-pobeda-sovetskogo-naroda> 16. Пятигорец Д. Помни, россиянин, без США ни тебя, ни твоих предков не было бы в живых. URL: <https://www.obozrevatel.com/abroad/pomni-rossiyanin-bez-ssha-ni-tebya-ni-tvoih-predkov-ne-byilo-byi-v-zhivyyh.htm> 17. Интервью Буша-старшего в 1992 году. URL: <https://politikus.ru/events/45653-intervyu-busha-starshego-v-1992-godu.html> 18. «Русофобия» в стратегии Кремля – оружие массового поражения / Джолантa Дарчевска, Петр Зоховски, Центр восточных исследований, Варшава Польша. URL: <http://sprotyv.info/ru/news/kyev/rusofobiya-v-strategii-kremlya-oruzhie-massovogo-porazheniya> 19. Россияне поставили Украину в один список с США и Великобританией. URL: <https://www.rupor.info/news/138308/rossiyane-postavili-ukrainu-v-odin-spisok-s-ssha-i-velikobritaniye> 20. О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. М.: Наука, 1990. 528 с. 21. Бердяев Н. Судьба России. М.: Изд-во МГУ, 1990. 256 с.

Российское общество: факты массового сознания

В статье анализируется состояние массового сознания современного российского общества, которое, по мнению автора, объясняет и тип политического правления в стране, и агрессивный внешнеполитический курс Кремля. Методологической основой исследования является теория социальных фактов Э. Дюркгейма, который, в частности, считал, что совокупность фактов сознания представляет собой определяющую характеристику любого общества. В качестве эмпирической базы использованы данные массовых опросов российских социологических центров, в частности опубликованные данные «Левада-Центра». Подчеркивается, что массовое сознание российского общества включает в себя следующие факты: 1) «тиранофилия» – иррациональная любовь к политическим лидерам, которые проводят «жесткую линию» во внутренних делах и отличались захватническими войнами на внешней арене; 2) «либертофобия» – состояние сознания, отвечающее концепту Э. Фромма «бегство от свободы», что ведет к систематическому поражению любых реформ демократического содержания; 3) «вестернофобия» – традиционное для российского общества негативное отношение к Западу, а в современной ситуации – к США и Украине, которая как будто бы «предала» восточную соседку; 4) «агрессивный нарциссизм» – самовозвеличивание, идея особой миссии России в мире, что является внутренним оправданием имперской политики, агрессивных войн, которые систематически развязывали ее правительства в последние 500 лет. Комплекс фактов массового сознания образует цивилизационный маркер, который, во-первых, свидетельствует о неевропейском характере российского общества, во-вторых, является основанием для типологического различия украинского и российского обществ, в-третьих, объясняет неслучайный характер военных действий против Украины.

Ключевые слова: российское общество, факты массового сознания, российско-украинская гибридная война, «бегство от свободы».

Отримано 3.09.2018

УДК 316.422.44

КУЛЬТУРНО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Куклин Владимир Михайлович – доктор физико-математических наук, профессор, заведующий кафедрой искусственного интеллекта и программного обеспечения факультете компьютерных наук Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: v.m.kuklin@karazin.ua, ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-0310-1582>

Volodymyr Kuklin – Doctor of Science, Professor, Head of Department of Artificial Intelligence & Software School of Computer Science V. N. Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: v.m.kuklin@karazin.ua, ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-0310-1582>

В статье анализируется влияние технологического прогресса на социальную жизнь. Доказывается, что без современных технологий общество лишается будущего, становится неконкурентоспособным в быстро развивающемся мире, не может обеспечить высокое качество жизни людей. Подчеркивается, что в современных трактовках культуры все больше акцентируется внимание на овладении человеком новейшими технологиями. Эта составляющая культуры как общества в целом, так и отдельного человека может быть названа технологической культурой. Последняя рассматривается в соотношении с такими видами современной культуры, как рыночная, научная, производственная, а также культура государственного строительства. Формулируются выводы о необходимости трансформаций социальных практик в тех обществах, где технологическая культура на макро-, мезо- и микросоциальном уровнях не получила достаточного развития.

Ключевые слова: технологическая культура, освоение технологий, рыночные механизмы, организация государственных институтов, практика научных исследований.

The paper discusses the impact of technological progress on social life. It is shown that without modern technologies society loses the future, is not competitive in a rapidly developing world, and cannot provide a high quality of life for people. It is noted that the modern idea of culture contains an increasing share of the skills of people who have mastered the technology. This component of a common culture can be called a technological culture. The degree of development of market mechanisms by the society, the practice of scientific research, participation in the organization of state institutions and much more are considered in particular. The influence of this component on the economic state of society and, ultimately, on the quality of life of people is discussed.

Keywords: technological culture, development of technologies, market mechanisms, organization of state institutions, practice of scientific research.

Противоречивые стороны культуры

Многие авторы, обсуждая влияние культуры на социально-экономическое развитие стран, неявно предполагают, что практики общественного и индивидуального поведения людей, сформированные, в частности, западной цивилизацией, являются более развитыми, а культурные достижения иных народов не столь прогрессивны. Считается, что критерием эффективности культурной среды Запада является его экономическая и технологическая успешность.

В культурах разных народов может достаточно жестко осуждаться обогащение и некоторые аспекты деловой активности западного образца, например кредитование под проценты в денежном выражении¹, навязчивая реклама, различного вида арбитраж (то есть спекуляции в прежнем, социалистическом сознании)² и т.д., то есть то, что, собственно, и обеспечивает заметный экономический рост. В некоторых странах использование таких практик вполне способно задержать развитие экономики и ослабить темпы роста валового продукта. Но вовсе не факт, что достижения культуры небогатых стран ничтожны и нужно непременно отказаться от всех их принципов и практик.

Несомненно, что экономический рост, высокая технологичность позволяют странам обеспечивать высокое качество жизни людей, создавать развитую инфраструктуру, повышать производительность и обеспечивать взлет образования, науки и искусства. При этом можно обнаружить потери и упущения, на которые пока мало обращают внимание. Это разрушение экологии в угоду экономическому росту, «создание» множества потребностей, отвлекающих средства, добытые напряженным трудом. Это потери

¹ Например, в некоторых арабских странах.

² Достаточно вспомнить, как жестко реагировал социалистический мир на все виды спекуляции.

времени в погоне за деньгами. Потери времени сокращают возможности реализовать индивидуальный потенциал и получить необходимое для реализации творческих качеств человека образование. Это и обогащение, которое формирует страшное имущественное неравенство, чреватое социальными потрясениями³. Это неравенство довлеет над людьми⁴.

С другой стороны, в бедных странах необходимость выживать отбирает в значительно большей степени жизненную энергию и время у людей, не давая им получить хорошее образование и сохранить здоровье, что снижает творческие возможности, заставляет заниматься тяжелым и примитивным трудом. Низкие доходы не позволяют обеспечить приемлемое качество жизни.

Расширение представлений о современной культуре

Современная культура – это многогранная, пронизывающая все стороны жизни общества система взаимодействий, индивидуальных и коллективных связей между людьми в сложной высокотехнологичной среде обитания с развитой инфраструктурой. Первая и основная грань культуры – это поведенческие традиции, национальный темперамент, особенности менталитета, осознание истории, фольклор, литература, изобразительное искусство, музыка и т.д. История каким-то причудливым образом сформировала характер этносов, общин и наций. Все люди, которые принадлежат к этносу или нации, удивительным образом «ощущают себя частью этого сообщества» [1]. Обычно это сторона культуры считается наиважнейшей, что незаслуженно отодвигает в тень остальные грани этого социального феномена.

Вторая, технологическая, сторона культуры обусловлена степенью урбанизации общества, что определяется проникновением в быт и в повседневную жизнь современных технологий и освоением новых элементов инфраструктуры. Люди уже не представляют себе жизнь без современного транспорта, активно осваивают новые системы связи, происходит повсеместная компьютеризация, все привыкли к нововведениям в структуре услуг и т.д. И вряд ли выживут в условиях дикой природы. Для поддержания и развития технологического общества уже недостаточно хорошего общего образования, нужна действенная и дорогая система подготовки узких специалистов-профессионалов, необходимо развитие науки и систем хранения и обмена знаниями и информацией.

И, разумеется, важным элементом современной культуры является существование развитых государственных и общественных институтов, экономических институциональных структур и, конечно, активного гражданского общества.

Не трудно видеть, что все это стороны одного явления – интегральной культуры общества. Исторически отдельные стороны культуры в разных регионах и странах отличаются, но с ростом технологического и экономического развития и активной миграции жизнь в успешных странах все более становится подобной. Что, кстати, весьма беспокоит апологетов сохранения национальной идентичности. Тенденции сближения культуры прежде весьма различных наций и этносов хорошо видны в объединенной Европе.

Так как экономические и технологические достижения по разным причинам в разных регионах различны, в мире наблюдается весьма неоднородное и неравномерное социальное развитие. Причины этого часто видят в различной технологической культуре общин, этносов и наций. Причем под технологической культурой разные авторы понимают различные стороны этого социального феномена.

Если некоторые исследователи искренне полагают, что причиной экономической стагнации и бедности стран являются ментальность и низкая культура взаимодействия местного населения (см., например, [2]), то автор книги [3], пытаясь пояснить «способы сосуществования технологии и общества», привлекает внимание к необходимости повсеместного овладения технологиями, полагая, что именно технологии являются необходимой составляющей общей технологической культуры современного общества. В книге [4], основной причиной отсталости множества бедных стран объявляется неразвитость финансовых рынков, точнее, неумение и, возможно, нежелание капитализировать все активы и ценности, а также неспособность создать необходимую инфраструктуру рыночных механизмов. То есть неумение и неспособность воспользоваться культурными плодами цивилизации, в данном случае финансовым рынком, приводит к деградации общества. Причем важно отметить, что это не только и не столько недостаток профессионализма, а именно недостаточное освоение всем обществом рыночных принципов современной экономики, то есть определенный культурный изъян.

Авторы книги [5] справедливо полагают, что именно неразвитость государственных институтов и политического устройства виноваты в стагнации и в запустении множества бедных стран. То есть недостаток управленческой и политической культуры общества и его элиты, неспособных сформировать

³Полезно напомнить, что основными целями государственного управления являются, кроме экономического роста и улучшения качества жизни, также и социальное спокойствие.

⁴Склонность к обогащению обостряется и оказывается близкой к помешательству в странах, которые освободились от авторитаризма, где люди совершенно напрасно надеются на быстрое достижение стандартов, существующих в развитых странах.

отвечающую современным требованиям политическую систему, подавляет развитие общества. Более сложная система взглядов на социальное развитие представлена в книге [6], где основное внимание уделено пренебрегающим достижениями современной политической культуры постсоциалистическим странам. Критика ущербной политической культуры антиглобалистов и консерваторов в составе различного рода элит представлена в работе [7]. Про гибкость в освоении международного опыта и необходимость освоения культурных ценностей в области теории и практики государственного менеджмента говорят авторы таких работ, как «Иной путь. Невидимая революция в третьем мире», «Прорывные экономики. В поисках следующего экономического чуда» [8, 9]. В значительной степени все эти недостатки связаны с низкой культурой образования, ибо, по мнению Б. Рассела, «образование должно быть направлено не на изучение мёртвых фактов, а на деятельность по созданию нового мира» [10]. Хотя, несомненно, трансформация и реформирование общества, освоение ним интегральных культурных ценностей цивилизации осложняется сопротивлением ретроградов во власти, прагматично заинтересованных в сохранении прежнего уклада жизни [5].

В данной статье обращается внимание не столько на то, что современное представление о культуре содержит все большую долю овладения человеком окружающих его технологий, сколько на то, что без освоения современных технологий общество лишается будущего, неконкурентоспособно в быстро развивающемся мире, не может обеспечить высокое качество жизни людей и потому не может считать себя культурным в современном, расширенном понимании этого понятия. Доказательство заявленного выше и является *целью* данной публикации.

Технологическая культура общества

Развитие культуры в профессиональной деятельности и в урбанистической среде, кроме человеческой коммуникации, все больше становится связанным с взаимодействием с техникой, приборами, автоматическими системами и, наконец, компьютерами и сетевыми структурами. Технологии врываются в жизнь людей, заставляя их все больше времени уделять общению с техническими устройствами. Еще в 1877 году в книге «Основные направления философии техники. К истории возникновения культуры с новой точки зрения» Э. Капп показал необходимость изменить представление о культуре, внести в это понятие аспекты взаимодействия людей с миром техники [11]. Интересна попытка О. Шпенглера в начале прошлого века объединить в единый согласованный культурный массив известные ему в то время знания и опыт (начиная от техники, физики, экономики, биологии, истории, права, политологии, теологии, образования до живописи, музыки, поэзии скульптуры [12, 13]). В последние годы, например, действовал проект FuturICT (Future Information and Communication Technologies), ставящий целью создание «ускорителя знаний, который позволит сталкивать между собой не элементарные частицы, а различные области знания»⁵.

Современный человек уже обнаруживает культуру не только в этическом контексте, где доминируют навыки человеческого поведения, общения и взаимодействия, где сформированы ценности и приоритеты, но также и в профессиональном плане. Ибо современная цивилизация вынуждает людей осваивать многочисленные технологии, а современная жизнь людей проходит в искусственно созданной ими урбанистической среде, все больше отстраняющейся от природной.

Технологии человечество окружают давно: это, например, техника письма и чтения, позднее – умение пользоваться телефонной связью и многочисленными бытовыми приборами. Есть технологии использования инфраструктуры – способность учитывать дорожные знаки, разметку, пользоваться лифтами и эскалаторами, управлять автомобилем в сложных городских условиях и т.п. В последнее время массы людей активно применяют для самых разных операций Интернет, мультимедийные приложения в современных телефонах и т.п. Тот, кто не знаком с перечисленными технологиями, не может их использовать в своей жизни, вряд ли будет считаться культурным человеком. Доля так называемой технологической культуры, то есть уровень освоения людьми технологий, постоянно растет.

Ранее, в прошлые века, культурный человек должен был знать в совершенстве язык общения, хорошо разбираться в литературе, искусстве, владеть хорошими манерами и лишь во вторую очередь быть специалистом. Нынче из-за сложности освоения профессиональных навыков люди вынуждены значительно больше усилий прилагать для освоения технологий, осваивать много знаний, вырабатывать умения и навыки, столь необходимые им для успешной жизни в технологической цивилизации. Все большая доля жизненных сил и времени современным человеком тратится на освоение специальности. Тем значительнее оценка достижений в этой деятельности в глазах окружающих и в его собственном представлении. Эта оценка уже сравнима (а порой оказывается более важной для него и для общества) со степенью освоения им традиционных культурных ценностей – языка, литературы, искусства, навыков поведения и общения.

⁵см. ICT of the Future. URL: https://www.ffg.at/sites/default/files/downloads/page/iktdz_e_0.pdf

Кроме того, в профессиональной среде тоже существует представление о культуре производства, культуре обслуживания, культуре обучения и культуре исследований. Высокая культура профессионала подразумевает глубокое знание характера и объектов деятельности, вызывающие восхищение у коллег навыки и высококачественные результаты. С другой стороны, культура профессионального сообщества определяется технологическими возможностями, инфраструктурой и организацией. Именно высокая культура профессионального сообщества способна создавать высококачественные продукты, шедевры и артефакты, ценность которых оказывается не ниже подобных достижений предшествующих поколений. Поэтому профессионализм для современного человека становится важным критерием его уровня культуры.

Среда обитания с высоким уровнем культуры предполагает высокое качество жизни. Человек в окружении культурных людей чувствует себя лучше, общение и взаимодействие между людьми становится богаче и комфортнее. Высокий профессионализм создает в обществе технологическую среду обитания, которая характеризуется сокращением потерь времени и сил на обеспечение своего существования и существование своей семьи жизненными удобствами, комфортом и удовольствиями. Несмотря на некоторые издержки, в целом технологический прогресс во всех (за малым исключением) уголках планеты непрерывно улучшает жизнь людей.

Производственная культура

Прежде, в прошлые века, в каждой профессии существовали цеховые правила⁶, смысл которых был в большей степени обусловлен беспокойством ее членов о сохранении авторитета и уважения к их деятельности и к их сообществу. Требования эти сохранялись иной раз веками и предусматривали множество ограничений на отклонения в технологии, в условиях труда, в оплате специалистов разных уровней квалификации. Понятно, что технические и технологические революции существенно изменили ряд профессий, некоторые вообще исчезли, но появилось много новых. Однако в общинах, где существовали традиции производства качественных продуктовых линеек, многие походы к технологической дисциплине, к характеру труда к оплате специалистов сохранились⁷. С другой стороны, экспансия производственного капитала в развивающиеся страны подключила к производству множество маргинальных наций, не имевших устойчивого представления о цеховых правилах по крайней мере в новых, недавно освоенных видах деятельности. Высокие требования к технологической дисциплине, в частности применение определенных материалов, выдерживание сроков процедур, характер обработки в одном случае создали в технологически развитых странах прекрасные образцы продукции. С другой стороны, замена нужных материалов из-за их дороговизны или их отсутствия, снижение качества обработки и нарушение процедур во многих странах не позволили даже приблизиться к качеству продуктов развитых экономик. Камнем преткновения часто была недостаточно развитая инфраструктура, отсутствие или неразвитость ряда производств. Но интересно, что перевод производства из развитых стран в развивающиеся продемонстрировал, что часто качество продукции снижалось не только по приведенным выше причинам, а также из-за халатности или безразличия местного персонала к технологическим нормам и дисциплине производства [2]. И это несмотря на жесткий, как обещали, контроль со стороны западного менеджмента. Здесь также просматривается та же проблема безразличия местных исполнителей к своему авторитету и недооценка признания квалификации в глазах коллег по цеху не только в стране, но и в мире.

Любопытно, что это безразличие к своему профессиональному авторитету и даже к собственному достоинству характерно для бывших тоталитарных стран, где жизнь простого человека мало ценилась⁸. Не уважая себя, отчего бы уважать другого. Следствием этого было безразличное отношение к авторскому праву, что порождало не только пренебрежение к авторитету разработчиков и создателей технологий, но и к самим технологиям да и вообще к правилам. Откуда и массовое создание подделок, имитаций, нужно лишь обучиться у приезжих методам и процедурам, а дальше можно обойтись без них. Несомненно, падение качества продукта как в доморощенном производстве, так и прибывшем из развитых стран в маргинальных общинах обыкновено обусловлено недостатками производственной и технологической культуры, то есть отсутствием традиций и практики уважения к своему труду и его результатам (а значит, и к себе тоже), а также пренебрежением к производственной дисциплине и технологическим нормам.

О культуре в науке

Наука – это наиболее «продвинутый» социальный институт, который демонстрирует все преимущества культурных достижений цивилизации. Достаточно большое финансирование науки в развитых демократиях обусловлено возможностью внедрения в народное хозяйство и быт новых технологий, основанных на научных достижениях. Потому так напряженно и нетерпеливо ждет бизнес

⁶ Не путать с практикой профсоюзного движения, где хотя, в первую очередь, отстаивали позиции именно квалифицированных работников. В тоже время деятельность профсоюзов была ориентирована на борьбу с владельцами производства и властями за чисто меркантильные интересы.

⁷ Например, производство сыра в Голландии, вина – во Франции, виски – в Шотландии, инструментов и приборов – в Германии и т.п.

⁸ Парадоксально, но при том эти же люди искренне верили в величие своей нации.

новых научных результатов, а более всего новых технологий, столь необходимых для создания новых продуктов. Ибо на насыщенном рынке только новое, крайне интересное потребителю способно обеспечить высокие доходы и обойти конкурентов. Именно технологии и лежащие в их основе научные достижения создали такой стойкий авторитет науке и ее представителям. Развитые общества готовы содержать дорогостоящую научную инфраструктуру, оплачивать труд ученых и исследователей, тратить немалые средства на обучение, научные контакты, стажировки способной молодежи. Созданная веками культура мирового научного сообщества позволяет не только сохранять, но и умножать интеллектуальный и технологический потенциал цивилизации.

Мировое научное сообщество за много веков признало важные правила взаимоотношений между своими членами. Прежде всего это вопрос приоритета. В устоявшейся практике публикация под своим именем представленных ранее результатов достижений других людей (плагиат) может обернуться для рискнувшего это сделать человека повсеместной обструкцией со стороны ученых. Как известно, наибольшей ценностью в научном содружестве являются создаваемые десятилетиями авторитет и признаваемая коллегами в разных уголках мира научная квалификация ученого. Тем катастрофичнее является обвинение в недобросовестности, которое способно разрушить его научную карьеру. Кроме того, отношение к результатам достижений каждого ученого определяется в конечном итоге признанием его достижений другими членами сообщества, что выражается в цитировании его публикаций, включении его в состав различных научных сообществ и структур, присвоении ему званий и т. п.⁹

Тем не менее в некоторых бедных странах, где правит коррупция и алчность, где мнения научной общественности не учитывают, а сами ученые для своего выживания вынуждены соглашаться с негодными правилами поведения, возможны отклонения от мировых стандартов. Как и все институты в таких сообществах, институт науки в местных условиях демонстрирует во многих своих проявлениях лишь имитацию своего присутствия. Там можно увидеть откровенный и не вызывающий отторжения плагиат, повсеместные незаслуженные оценки представленных результатов, имеющих лишь формальные признаки научных достижений, не способных выдержать серьезную международную научную экспертизу, которую, кстати, или не позволительно проводить, или к которой попросту демонстративно не прислушиваются. Понятно, что отсутствие такой культуры в научной среде чревато разрушением этого научного сообщества, проникновением в его состав дилетантов и недобросовестных людей, что подобно развитию раковой опухоли. При формировании критической массы таких «новых ученых», то есть недобросовестных людей в науке, дилетантов, не способных оценить значение результатов исследований, научное сообщество деградирует. Стоит отметить, что подспудно «новые ученые» осознают истинную ценность своих «достижений», потому не озабочены признанием своего авторитета и квалификации в глазах весьма критичной мировой научной общественности, от которой стараются отгородиться, в частности не предоставляя ей свои научные результаты. Для сохранения своих добытых негодными средствами позиций такие «новые ученые» стараются принизить роль немногих оставшихся добросовестных и квалифицированных специалистов, игнорируя их достижения и ограничивая их возможности. Спасением потенциала такого пораженного метастазами научного сообщества является только выход его лучших представителей на мировую аудиторию.

Однако недостаток средств в бедных странах не только развращает местных ученых, которые для своего выживания соглашаются на негодные с точки зрения мировой научной культуры поступки. Скучное финансирование не дает развиваться дорогостоящему научному эксперименту, подавляет активность ученых, не способных из-за недостатка средств принимать участие в конференциях и семинарах за рубежом. Хотя ни для кого не секрет, что только личное общение¹⁰ позволяет установить продуктивную кооперацию. То есть недостаточная развитость инфраструктуры и научных (а также поддерживающих производственных) технологий, трудности в непосредственных контактах и общении также ослабляют научный потенциал бедных наций.

В условиях недостатка финансовых средств и отсутствия высокотехнологических производств в небогатых и слабо развивающихся странах надеяться на инновационные прорывы почти невозможно; связующим звеном, позволяющим получить доступ к освоению высоких технологий, являются только интегрированные в мировую науку местные ученые, которые только и интересны разработчикам новых высокотехнологических производств в развитых странах.

Рыночная культура

Наибольшее значение для развития экономики и обеспечения высокого уровня жизни людей имеет культура рынков стран. Роль рынков в создании успешной экономики прекрасно раскрыта в книгах [2, 4, 8]. Все, что окружает человека, имеет цену, но только в том случае, если имеют место факты покупки или

⁹ Тем не менее, по известному выражению, «все мы прекрасно знаем, несмотря на звания и регалии, кто чего стоит...».

¹⁰ Интернет может лишь в незначительной степени поддерживать научную кооперацию, но никак не способен ее наладить, нужно длительное личное общение на специально организованных научных встречах, длительные стажировки и совместная работа.

продажи этого всего. Если, к примеру, завод не продают или не покупают, можно говорить лишь о затратах на его создание, но это не будет его ценой. Цену этому заводу может назначить только рынок. Но заводы продаются целиком не часто, потому придумали продавать и покупать его иначе. Под стоимость завода выпускают акции, каждая из которых дает право на небольшую часть стоимости этого завода и на часть прибыли, которую оформляют как дивиденды. Эта процедура называется капитализацией производственного актива, которым в данном случае является этот завод. Интерес покупателей и продавцов определяется ожиданием дивидендов, а также перепродажей меняющих свою рыночную цену акций. Для продажи акций частные лица (как правило, крупные продавцы и покупатели) создают независимые от государства биржи, где эти акции торгуются. Понятно, что страна, где торгуются акции производственных предприятий, обладает капиталом – акциями, которые приносят прибыль описанными выше способами. Поскольку стоимость предприятий во много раз больше ежегодной суммы прибыли, то богатство людей в стране, где предприятия капитализированы, во много раз больше богатства людей в стране, где производственные активы не капитализированы. Обладающие пакетами акций люди могут их продать и купить много чего другого.

Если капитализировать все, что можно капитализировать, выпуская под реальные объекты соответствующие ценные бумаги, можно создать громадное богатство. Это, например, земля. Под каждый клочок земли, которым владеет человек, можно выпустить ценную бумагу. Под каждый дом можно выпустить закладную или даже две. Для получения кредита можно заложить в банке эти ценные бумаги и получить в свое распоряжение довольно большие деньги, так как земля и недвижимость ценятся на рынках очень дорого.

Например, громадный взлет экономики США в XX веке был обусловлен созданием мощной ипотечной системы, куда входили банки, которые собирали закладные на недвижимость, землю и выдавали кредиты, потом уступали закладные гигантским ипотечным компаниям, а последние под них выпускали ипотечные облигации, продавая их на открытом рынке. Банки фактически собирали закладные, получая свои комиссионные. Крупные ипотечные компании из-за своего гигантского масштаба снижали риск неплатежей по ипотечным кредитам до минимума и могли позволить себе снизить (навязывая его банкам) процент ипотеки в сравнении с обычным кредитом. Люди же могли платить небольшой процент за многолетнюю ипотеку и жить в хороших условиях, а обладая недвижимостью, могли ее заложить вместе с землей в банк для получения многолетнего дешевого кредита, достаточного для открытия мастерской, киоска и т.п. США этой ипотечной политикой спровоцировало все население активно работать, что обеспечило мощный взлет благосостояния страны.

Другой пример. Богатство, понимаемое как стоимость недвижимости и активов, денежные накопления минус долги (обязательства), которым владеют взрослые люди в развитых странах, во многие десятки раз превышает богатство людей в странах СНГ. Однако, если бы в этих странах существовал рынок земли и развитый рынок недвижимости (для этого надо оформить на каждый участок земли и на недвижимость закладные), величина богатства наших соотечественников выросла бы в десятки раз и разрыв между развитыми странами и странами СНГ значительно сократился. Если реформировать банковскую систему, привести проценты по кредитам в приемлемые рамки, то люди в этих странах могли бы включиться в хозяйственную деятельность, как это в свое время сделали в США.

Культура в государственном строительстве

Отчего, понимая это, в бедных, так называемых развивающихся странах не торопятся капитализировать все и вся. Понятно, что для этих процедур нужно создать действующие институты, в частности институт фондового рынка, добиться формирования института независимого суда, который ориентируется только на Закон, создать условия для инвесторов, которые будут вкладывать деньги в производство и в услуги. Но этого фактически нет, вместо этого в бедных развивающихся странах существуют имитаторы всех этих институтов, которые частично выполняют некоторые свои функции, а частично – нет.

Именно такие институты, как независимая законодательная власть, меняющая только правила (Закон), исполнительная власть, которая несет ответственность за исполнение этих правил, судебная система, не позволяющая нарушать принятые правила, и средства массовой информации, имеющие разные мотивы в поиске нарушений, способны создать среду обитания, где крайне осложнены такие явления, как узурпирование власти и коррупция [5]. Так же, как в условиях идеального рынка, в идеальной системе управления с жестким разделением властных полномочий и возможностей отдельные люди или группы людей не должны иметь возможность навязывать обществу свои интересы и решения. Демократические общества достаточно близки к этим идеалам, чего никак нельзя сказать о развивающихся странах. Дело в том, что существующее во многих бедных странах положение дел устраивает обладающую властью и владеющую производственными активами местную элиту.

Создание высокой культуры рыночного хозяйства и внедрение эффективной системы разделения властей приведет к тому, что многие нынешние люди во власти и владельцы активов в небогатых

развивающихся странах быстро лишатся своих позиций. Ибо это более высокая культура ведения хозяйства, которую они освоить уже не успеют, а отдавать свои преимущества иным, более искушенным людям не желают.

Независимый суд не даст проводить удобные производственной элите и властям решения. Низкая стоимость предприятий, отсутствие дивидендов отсекают от распределения прибыли миноритарных акционеров. Все доходы предприятий послушный менеджмент отдает владельцам или делит с ними. Низкая зарплата делает население пассивным и позволяет за сравнительно небольшие деньги покупать услуги чиновников и электората. Так что нынешние власти и владельцы активов во многих развивающихся странах заинтересованы в имитации демократических институтов государственной власти, в сохранении низкой правовой культуры и невысокого уровня культуры финансовых рынков.

Можно ли навязать демократию и законопослушность и освободить культуру наций от давления властей? (вместо заключения).

Страх перед будущим

Во все времена люди боялись перемен, точнее, боялись, что они не будут к ним готовы, не смогут справиться с проблемами, которые им готовит будущее. Образованные люди значительно спокойнее вглядывались в будущее. Видимо, они представляли, какой темп перемен стоит ожидать, и осознавали, что в состоянии приспособиться к грядущему. Понятно, что эти настроения в одном случае были иррациональными и мистическими, а в другом – в большей мере самонадеянными. История много раз озадачивала прорицателей из первого лагеря и прогнозистов из второго.

«Пагубная самонадеянность»

Следует напомнить, что представления о том, что большие общности способны бессознательно (как полагал Ж. Б. Ламарк [14]) или сознательно (как сформулировал в своей нобелевской книге [15] П. Э. Самуэльсон) стремиться к большему совершенству, подготовиться к будущему¹¹, вызвали жесткую критику Ч. Дарвина [16] и Ф. А. фон Хайека [17], которые полагали, что эволюция природы и социума – это естественный отбор, когда более приспособленные особи получают преимущества, выживают и со временем доминируют.

Видимо, надежды на осознание будущих проблем большинством человечества достаточно призрачны [18, 19], а уж добиться рациональности в поведении людей из-за борьбы интересов вообще проблематично.

Если отдельные люди в элитах множества стран и осознают вызовы времени и готовы искать на них ответы, то большая часть элит и тем более основное население стран не пытаются даже задуматься о своем будущем, ибо они увязли в сиюминутных проблемах. Обращаться к элите, надеясь на ее благоразумие, по-видимому, бесполезно, так как забравшимся наверх социальной пирамиды нужно сохранить свои позиции и состояния; заниматься будущим процветанием для всех им некогда.

Именно политическая и экономическая среда обитания является причиной проявления того или иного социального поведения общин, которое многие наблюдатели склонны относить к свойственной этим общинам культуре взаимоотношений. Людям часто просто не дают проявить свои способности, не позволяют воспользоваться внешними советами по исправлению их незавидного положения.

Потому *рациональнее менять практики экономической и социальной жизни*, которые заставят людей изменить свои представления, осознать важность обучения и освоения новых знаний и технологий, принять правила и нормы, по крайней мере те, которые хорошо себя зарекомендовали в развитых демократиях.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Anderson B. *Imagined Communities*. Verso Books, 1991. 234 p. 2. Истерли В. В поисках роста: Приключения и злоключения экономистов в тропиках / пер. с англ. М.: Институт комплексных стратегических исследований, 2006. 352 с. 3. Шваб К. Четвертая промышленная революция. World Economic Forum 2016 / пер. АНО ДПО «Корпоративный университет Сбербанка», 2016. 120 с. 4. де Сото Э. Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире / перев. с англ. М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2004. 272 с. 5. Аджемоглу Д., Робинсон Дж. А. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты / пер. с англ. Д. Литвинов, П. Миронов, С. Санович. Москва: Издательство АСТ, 2015. 575 с. 6. Шкаратан О. И. Социология неравенства. Теория и реальность. М.: ВШЭ. 2012. 526с. 7. Норберг Ю. В защиту глобального капитализма / пер. с англ. М.: Новое издательство, 2007. 272 с. 8. де Сото Э. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире. Catallaхu. Москва 1995. 92с. 9. Шарма Р. Прорывные экономики / пер. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013. 352 с. 10. Рассел Б. Образование как политический институт. «The Atlantic». 1916. 11. Капп Э. «Основные направления философии техники. К истории возникновения культуры с новой точки зрения» 1877. 12. Шпенглер О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории. Т.1 Гештальт и действительность / пер. с нем. К. А. Свасьян. М.: Мысль, 1993. 668с. 13. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т.2: Всемирно-

¹¹ Не стоит пренебрегать и эмоциональными, не всегда эгоистическими, а иной раз и альтруистическими мотивами в поведении людей [19].

исторические перспективы / пер. с нем. С. Э. Борич. Мн.: Попурри, 1999. 720 с. **14.** Ламарк Ж. Б. Философия зоологии / пер. с фр. С. П. Сапожникова. М.: Наука, 1911. Режим доступа: <http://www.evolbiol.ru/paperlist.htm> **15.** Самуэльсон П. А. Экономика. / пер. с англ. Севастополь, «Ахтиар», 1995. 384с. **16.** Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора / пер. с 6-го англ. изд. К. А. Тимирязева и др.; заключ. ст. К.А. Тимирязева. М.: Тайдекс Кё, 2003. 494 с. **17.** Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. М.: Изд-во «Новости» при участии изд-ва «Catallaxu», 1992. –304 с. **18.** Сорос Дж. Алхимия финансов. Инфра-М., 2001. 208 с. **19.** Боулз С. Моральная экономика. Почему хорошие стимулы не заменят хороших граждан. М.: Изд-во Института Гайдара. 2017.

Культурно-технологический аспект социально-экономического развития

У статті аналізується вплив технологічного прогресу на соціальне життя. Доводиться, що без сучасних технологій суспільство позбавляється майбутнього, стає неконкурентоспроможним у світі, що швидко розвивається, не може забезпечити високу якість життя людей. Підкреслюється, що в сучасних трактуваннях культури все більше акцентується увага на оволодінні людиною новітніх його технологій. Ця складова культури як суспільства в цілому, так і окремої людини може бути названа технологічною культурою. Остання розглядається у співвідношенні з такими видами сучасної культури, як ринкова, наукова, виробнича, а також культура державного будівництва. Формулюються висновки щодо необхідності трансформацій соціальних практик у тих суспільствах, де технологічна культура на макро-, мезо- і мікросоціальному рівнях не отримала достатнього розвитку.

Ключові слова: технологічна культура, освоєння технологій, ринкові механізми, організація державних інститутів, практика наукових досліджень.

Отримано 6.03.2018

УДК 316.74:001

ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ МЕШКАНЦІВ ХАРКОВА: ПРАКТИКИ, ЗНАННЯ, ПОРЯДКИ

Голіков Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна, e-mail: a.s.golikov@gmail.com; ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

Golikov Alexander – PhD in Sociology, Associate Professor, Sociology Department of V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: a.s.golikov@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

The article analyzes the political values of the residents of Kharkiv. On the basis of «synthetic» theories' methodology (primarily P. Bourdieu), as well as the researches of major theorists and empiricists in the field of political culture (Deutsch, Almond, Verba, Inglehart), the author explores the connection of political values with practices and structures of knowledge about politics (such such as expectations, awareness, preferences, etc.). Based on the results of an empirical study conducted in December 2017 by a team of Sociology Department of the V.N. Karazin Kharkiv National University, author describes the differentiation of political values among Kharkiv citizens. Contradictions and collisions within the structures of political values are demonstrated, various groups of Kharkiv citizens are distinguished depending on political values. A final platoon that political identities, knowledge and practices constitute a single complex internally connected by complex relationships is being formulated.

Keywords: political values, political identities, political practices, Kharkov, knowledge, World Value Survey.

У статті здійснюється аналіз політичних цінностей жителів Харкова. На базі методології «синтетичних» теорій (насамперед П. Бурдьє), а також напрацювань відомих теоретиків і емпіриків в області політичної культури (Дейч, Алмонд, Верба, Інглхарт) автор досліджує зв'язок політичних цінностей з практиками і структурами знання про політику (такими, як очікування, інформованість, переваги тощо). Грунтуючись на результатах емпіричного дослідження, проведеного в грудні 2017 року колективом кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, описуються диференціації політичних цінностей серед харків'ян. Демонструються протиріччя і колізії всередині структур політичних цінностей, виділяються різні групи харків'ян в залежності від політичних цінностей. Формулюється підсумковий висновок про те, що політичні ідентичності, знання і практики є єдиним комплексом, внутрішньо пов'язаний складними відносинами.

Ключові слова: політичні цінності, політичні ідентичності, політичні практики, Харків, знання, World Value Survey.

«Цінність – це значуще, чогось варте; тільки те, що значимо, – цінність. Але що значить «значимо»? Значимо те, що грає важливу роль. <...> Що таке сама по собі цінність? Значимість все-таки не ніщо, вона скоріше є родом і способом, яким цінність, а саме в якості цінності, «є». Отже, цінність є родом буття. Цінність має місце тільки в тому чи іншому ціннісному бутті» (М. Хайдеггер) [1, с. 71].

Сучасна соціологія часто звертається до проблематики політичної культури, в якій виділяються великі проблемні блоки політичних цінностей та політичних ідентичностей. Помітним актом було дослідження Алмонда та Верби, з одного боку, та Інглехарта – з іншого. Однак більшість теоретичних узагальнень, зроблених західними дослідниками, стосуються, по-перше, політично стабільних культур та країн, по-друге, політично спадкоємних процесів, по-третє ж, – суспільств, що не перебувають у радикально та екстремістськи виражених політичних та військових конфліктах. Тоді як в українських соціокультурних умовах жодна з цих трьох кондицій не виконується. При цьому політичні, соціокультурні та соціоекономічні зрушення останніх п'яти років на території України, супроводжувані сутнісними демографічними процесами (зокрема міграційними), не отримали належного висвітлення з точки зору ціннісних трансформацій, тоді як незаперечним є самий ціннісний дизайн цих процесів: обираючи міграцію замість осідлості, той чи інший вектор міграції, той чи інший варіант зайнятості, той чи інший варіант родинної кар'єри тощо, людина не тільки вписує себе в (пост?)глобальні контексти (на мегарівні), але й експлікує та аплікує свої ціннісні структури.

Тенденція реіфікації у дослідженні політичної культури часто призводить до того, що соціологи просто забувають, що за політичними ідентичностями, цінностями та практиками стоять певні знаннєві комплекси, які розгортаються людьми в їхніх повсякденних практиках, у виявленнях ідентичностей та у маніфестаціях цінностей. З цієї точки зору, дослідження української політичної культури (в широкому сенсі цього концепту) під кутом зору дослідження знаннєвих комплексів, що фундують політичні практики, інститути, цінності та ідентичності, є актуальною та цікавою постановою питання.

Ця тематика, безумовно, має солідну джерельну базу в області теорії цінностей взагалі і політичних цінностей зокрема (К. Дейч, Г. Алмонд, С. Верба, Р. Інглхарт), а також в області теорії знання (П. Бурдьє, П. Бергер, Т. Лукман, Г. Гарфінкель, Дж. Остін, Дж. Серль, А. Шюц, К. Мангейм). Однак поєднання цих перспектив досі не було здійснене, тоді як саме чинник знання (як способу освоєння світу) стає все більш значущим у (нео)ліберально конституційованому (пост?)глобальному світі, а особливо на рівні локальних спільнот, що ми і вирішили розглянути на прикладі Харкова.

Отже, *метою* нашого дослідження є виявлення зв'язку політичних цінностей мешканців Харкова з практиками, знаннями та порядками соціального.

Емпіричною основою цієї публікації є результати дослідження «Традиційні, модерні та постмодерні цінності в українському мегаполісі (приклад Харкова)», проведеного у вересні-грудні 2017 року (науковий керівник дослідження – д.с.н., доц. О. О. Мусієздов) із застосуванням індивідуального формалізованого інтерв'ю за місцем проживання (n=800, вибірка репрезентативна за віком, статтю, освітою). Дослідження було проведено за методологією World Values Survey з невеликими модифікаціями.

Теоретичною базою статті є розробки в області соціології знання (зокрема феноменологічної та структурно-конструктивістської її варіації), авторські напрацювання в цій галузі, а також розробки в області політичної культури К. Дейча, Алмонда, Верби, Р. Інглхарта, а також пострадянських дослідників (В. Лапкін, Ф. Семенченко, А. Бикова, Є. Вятр, А. Селезньова, А. Андреєнкова, С. Левшин, А. Коломацький та ін.).

У роботі з символічним і багатозначним підзаголовком «Як люди вирішують власну долю» Карл Дейч зазначає, що саме цінності є центром і джерелом імпульсу для всієї політичної діяльності, вибудовуючи ланцюжок категорій з таких концептів, як ідеології, цінності, політична культура, політична система і власне політика як практика.

При цьому власне політика визначається як встановлення і розподіл цінностей у суспільстві [2, р. 13], в чому К. Дейч є близьким до П. Бурдьє, який, нагадаємо, додав до веберівського визначення держави монополію не тільки на фізичне, але й на символічне насильство [3]. Дейчевські розробки знаходилися в безумовному мейнстрімі розробок 1970х–1980х років: адже саме в ці роки здійснюють свої розробки і публікації класики цієї тематики. Так, у 1973 році М. Рокіч виділив свободу і рівність як дві базові політичні цінності [4, р. 138], а його оппонент–продовжувач Р. Інглхарт розгортає їх до чотирьох «ціннісних індикаторів»: порядок і його збереження; можливість впливати на рішення політиків і уряду; економічна активність держави з регулювання цін; захист свободи слова [5, с. 6].

Однак ще раніше Г. Алмонд і С. Верба констатували, що саме політичні цінності, поряд з почуттями і знаннями, є центральними компонентами детермінації специфічних способів і типів поведінки (безумовно, з урахуванням рамок існуючої політичної системи) [6, р. 247]. Саме з їхньої подачі дослідження політичних цінностей і практик провадиться під омофором концепту політичної культури.

На пострадянському просторі ця проблематика актуалізується в 1990-ті роки, коли з розпадом імплікованої радянською ідеологічною та партійною системою культури відбулося «принципове спрощення низки найважливіших механізмів політичного розвитку, ослаблення потенціалу сформованих (на той момент – О. Г.) інститутів демократії» [7, с. 56]. Як зазначає Ф. Г. Семенченко, «руйнування колишньої ціннісної основи і нестача нових політичних ідеалів зумовлюють сьогоденну ситуацію в українському суспільстві, розколотому на клани, угруповання і невеличкі групи, позбавленому єдиної об'єднуючої платформи» [8, с. 56]. І це тоді, як саме «цінності та ідеали являють собою глибинні шари культури суспільства, органічний результат його історичного розвитку... Механічне їх впровадження неминуче викликати реакцію відторгнення» [8, с. 57], оскільки саме цінності та ідеали забезпечують стійку та відтворювану трансляцію знаннєвих структур у політичному просторі.

Саме тому пострадянський простір на шляху до західного варіанту демократії і адаптації до цінностей ринкового суспільства (нео)ліберального кшталту зазнав чимало проблем, відкатів, обмежень, деформацій, ціннісних катастроф і структурних змін. Ті передумови, які соціологи вказують як базові для цього переходу (урбанізованість, індустріалізованість, секулярність, здатність до політичної мобілізації, руйнування традиційних станів [7, с. 58]), зіткнулися з безліччю «підводних каменів».

Так, одним з них є *тенденція до реархаїзації і до клерикалізації*. Іншим – *патерналістські настрої*, тобто уявлення «про державу як породжуючий початок всіх соціальних благ, всіх прав і обов'язків громадян» [7, с. 59]. Третім часто називають так звану «*наздоганячу модернізацію*»: «"Відкати" і «рецидиви» – результат не тільки надмірних матеріальних нестатків. Вони зумовлені серйозною соціокультурною

невідповідністю поточних процесів тому, що було укорінено і що складало і складає особливість суспільства, на яке «звалилася» лавина змін» [9, с. 75], що утворює розриви між практиками і цінностями, економічною і політичною сферами, інститутами та актами сприйняття. Четвертим є *протистояння колективізму (комунітаризму, в інших інтерпретаціях) і індивідуалізму*. Вже традиційно пострадянська соціологія оцінює першу половину цієї дихотомії негативно, згадуючи «зниження рівня відповідальності», «непричетність окремої людини до рішень», тоді як «індивідуалістична культура передбачає прийняття власної відповідальності за події та їхні наслідки, незважаючи на те, що реальна включеність у процес може бути досить умовною» [10, с. 109]. Нарешті, п'ятим фактором є *поколінський лаг*, що утворився в результаті процесів, які відбувалися протягом 1980-х – початку 2000-х років. Соціально-демографічна структура суспільства стає в ці роки чи не визначальною при конструюванні професійних, освітніх, статусних груп і, відповідно, цінностей, які диференціюють пострадянське суспільство.

Як ми вже вказували вище, фреймовою категорією для ціннісного аналізу є категорія політичної культури. Г. Алмонд зазначає, що кожна політична система включена в особливий зразок, орієнтований на політичні дії. Цей зразок і є політична культура як сукупність індивідуальних позицій та орієнтацій учасників даної системи; як суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичної дії і надає їй значення та змісту [11]. Але таке визначення, хоча і є фреймовим, не дає можливості операціоналізувати політичну культуру. З огляду на це, Є. Вятр та А. Боднар уточнюють, що політична культура є сукупністю а) позицій; б) цінностей; в) способів поведінки, що регламентують стосунки між владою та громадянами. Операціонально її можна виміряти як:

- а) знання про політику, факти, зацікавленість ними;
- б) оцінку політичних явищ з позиції деонтології здійснення влади;
- в) емоційну сторону політичних позицій;
- г) визнані зразки політичної поведінки;
- д) явні і приховані уявлення про різні аспекти життя, а саме:
  - політичні норми;
  - політичні інститути;
  - політичні зразки;
  - способи політичної дії індивідуумів і суспільних груп [12].

Саме тут виникає категорія цінностей, яка займає провідне місце в категоріальному ряду, що використовується для аналізу політичної дії та політичних преференцій громадян, а також для аналізу громадянства як такого. Політичне буття є завжди буттям ціннісним: бути громадянином означає володіти певним набором політичних цінностей. Відгукуватися на альтюсерівську інтерпеляцію [13] означає розпізнавати в ній ті цінності, які є для інтерпелюваного значущими та вагомими.

Класик радянського та пострадянського дослідження цінностей В. Тугаринов визначає цінності як «предмети, явища та їхні властивості, які потрібні членам певного суспільства або класу або окремій особистості як засоби задоволення їхніх потреб та інтересів, а також ідеї і спонукання як норми, цілі або ідеали» [14, с. 261]. В енциклопедичних визначеннях політичні цінності також дефінуються як:

- сукупність ідей та уявлень, а також відповідних соціально-психологічних феноменів (установок, стереотипів, переживань і т.д.);
- політичне цілепокладання (goal-achievement, за Т. Парсонсом), що мертоніанськи тягне за собою вибір засобів і методів діяльності;
- політичні програми як процедурні послідовності практичного застосування знанневих структур (див., зокрема, [15]).

Дослідницьки важливим для визначення цінності є уточнення, яке пропонує М. Рокіч, за яким цінністю є «стійке переконання, що специфічний вид поведінки або кінцева мета існування є соціально кращою, ніж протилежний або зворотний вид поведінки або кінцева мета існування» [4, р. 5]. Інакше кажучи, Рокіч вказує на стійкість цінностей, а також на їхню співвіднесеність одна з одною та з опонуючими цінностями, на наявність цілепокладання, на соціальну вкоріненість цінностей, на їхню відносність та пов'язаність з «значущістю» та «важливістю».

У подальшому ми будемо розглядати політичні цінності перш за все у детермінованості та скорельованості з політичними практиками, політичною участю, політичною дією. В той же час поєднаність цінностей у систему, їхня взаєморельованість та взаємодетермінованість є однією з передумов та гіпотез аналізу ціннісної свідомості політичних агентів.

Зауважимо, що це не тільки наше бачення цінностей. Так, польські політологи М. Карват і В. Мілянський описують структуру політичних цінностей, тісно скорельованих, синхронізованих у практиках, але діахронічно породжуваних одна одну. Зокрема, вони вказують, що потреба в групових зв'язках породжує ціннісні уявлення про цей зв'язок, що зумовлює виникнення уявлень про політичні відносини, відповідні цьому зв'язку [16].

У своєму дослідженні ми також виходимо з того, що політичні уявлення та цінності, які «являють

собою когнітивні компоненти в структурі індивідуальної і масової політичної свідомості» [17, с. 43], є, як пише С. Московічі, формою соціального знання, в якій виділяється три компоненти – «інформація», «установка» і «поле вистави» [18]. Саме тому політичні цінності знаходяться в центрі проблематики дослідження політичної культури.

Ця позиція добре пов'язується з розробками Р. Інглхарта, які саме для дослідження політичних цінностей були широко апробовані в пострадянській соціології [17; 19; 20; 21; 22; 23; 24], хоча і широко дискутуються. Так, відомий критик Інглхарта С. Фланаган стверджує, що існує не одна, а дві ціннісних площини в суспільній свідомості, доповнюючи площину матеріалізму / нематеріалізму ще однією – площиною «авторитаризму / лібертаризму» [25].

Базуючись на результатах досліджень у 43 країнах, Р. Інглхарт у відповідь С. Фланагану нагадує, що, на противагу традиційним цінностям гроно матеріалістичних та постматеріалістичних цінностей є «сильним предиктором демократії», що доведено завдяки кореляційній моделі та індексу демократії/автократії, згідно з яким «держава, що володіє найбільшою підтримкою демократичних принципів і найбільшою відразою до авторитарного правління, матиме тенденцію до встановлення стабільної демократії» [22, с. 154].

Дослідження, здійснене серед мешканців Харкова (листопад-грудень 2017 року), на результати якого ми спираємося у цій статті, підтвердило загальні тенденції, які були зафіксовані в попередніх дослідженнях із застосуванням методики WVS. Як виявилось, так чи інакше цікавляться політикою трохи більше третини респондентів, з них «дуже цікавляться» лише 6,8% опитаних (що, зауважимо, збіглося з показником WVS-2011 для українських міст з населенням понад 0,5 мільйона населення). При цьому загальний показник інтересу до політики залишився приблизно на тому ж рівні.

Зазначимо, що інтерес до політики є достатньо чітко стратифікованим за віком (про це свідчать відповідні коефіцієнти кореляції). Так, «зовсім не цікавиться» політикою майже в 1,5 рази менше пенсіонерів, аніж молоді. Серед останньої, до речі, більше третини не цікавиться політикою зовсім, а ще третина «скоріше не цікавиться», тож ледве більше чверті цікавиться хоч якимось (причому серед тих, хто «дуже цікавиться» політикою, молоді вдвічі менше, аніж у старших вікових групах). Це можна пояснити як поколінським зламом, так і «віковим політичним абсентеїзмом»: молодь соціально та економічно підштовхується до виживання, боротьби за соціальну та статусну позицію, а не до політики або соціальної активності.

При цьому ми спостерігаємо істотно більш високу політизованість україномовних громадян Харкова (див. табл. 1), яка виражена як індексально (причому індекс на 0,3 вище, що в масштабах 4 балів досить помітна різниця – майже 10% від максимуму індексу і 15 % – від базового значення індексу за групою неукраїномовних), так і відсотково (так, «зовсім не цікавиться політикою» майже вдвічі більше респондентів неукраїномовних, ніж україномовних).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на питання: «Наскільки Вас цікавить політика?», в залежності від мови спілкування в родині та етнічної самоідентифікації респондентів (% від тих, хто відповів; індекс, де 1 – мінімальна зацікавленість, 4 – максимальна зацікавленість)

		Мова спілкування		Етнічна самоідентифікація			
		Російська та інші мови в родині	Українська мова в родині	Українці	Росіяни	Інші	В цілому по масиву
1.	Дуже цікавить	6,4	9,8	5,9	10,6	7,5	6,8
2.	Скоріше цікавить	29,2	36,2	27,3	43,0	27,5	30,1
3.	Скоріше не цікавить	32,4	36,8	35,3	21,7	40,0	33,1
4.	Зовсім не цікавить	30,0	17,2	29,5	23,2	25,0	28,2
5.	Не можуть відповісти	2,0	0,0	2,0	1,5	0,0	1,8
	Індекс	2,08	2,386	2,056	2,38	2,175	2,12

Що цікаво, дзеркальну ситуацію ми маємо з національною самоідентифікацією. Виявляється, що серед росіян сумарно не цікавляться та скоріше не цікавляться політикою майже на 20% менше, ніж серед українців, тоді як дуже цікавляться - майже вдвічі більше, а скоріше цікавляться - в 1,7 рази більше. Це свідчить, з одного боку, про етнолінгвістичну специфіку Харкова, з іншого ж – про те, що інтерес до політики не є монофакторним. Втім, в обох випадках ми можемо побачити такий варіант пояснення, як «інтерес дискримінованих»: адже не є секретом, що в повсякденному житті Харкова і зараз ще домінує російська мова, що політизує україномовних, тоді як в публічному дискурсі постійно репродукуються та перевинаходяться ідеологеми, міфологеми, дискурсами та категорії, в яких слово «російський» стає все більш стигмованим. Це цілком узгоджується з такими властивостями політичної мови, як прихована аксіологія; переміщення

політичних текстів у сферу неперевірюваності; оперування помилковими смислами або такими, що виходять за рамки критеріїв істини і брехні; зростання агресивності в міру використання ЗМІ; залучення теоретичних (особливо ігрових) моделей для маскуванню цієї агресивності [27, с. 123].

З огляду на це, не дивно, що ключовою проблематикою дослідження політичних цінностей та ідентифікацій виявляється проблематика опору: адже саме «поняття громадянського опору дозволяє емпірично виміряти абсолютне і відносне число громадян, не згодних з цією політичною системою і системою здійснення влади. Вони можуть культивувати мирні і збройні способи боротьби з владою, в залежності від того, які ресурси вона застосовувала протягом певних періодів часу. Громадянське відчуження існує при всіх формах політичного устрою суспільства, оскільки немає держав, які б не використовували ресурси насильства і маніпуляції. Якщо влада за допомогою засобів насильства і маніпуляції контролює публічні дії, відносини, висловлювання і думки індивідів, то настає атомізація суспільства. Колективні дії поза офіційно санкціонованими формами в таких умовах стають неможливими» [27, с. 124]. В інструментарії, який нами використовувався, було запропоновано чотири варіанти форм політичного протесту (підпис петиції, участь у бойкоті, мирні демонстрації і страйки).

Індексально (див. таблицю 2) очевидно, що політизація 2013-2016 років не пройшла даремно і для східного регіону. Індекс 2017 року для Харкова перевершує все побудовані нами три індекси 2011 року (за результатами WVS): за вибіркою в цілому, по Східній Україні, для міст з населенням понад півмільйону населення. Участь у підписі петицій маніфестували в 1,5 рази більше, ніж у 2011 році, тоді як не брали у цьому участі на 11% менше респондентів (відзначимо, що велика перевага показників 2017 року над показниками 2011 року спостерігається і в потенційній дії: кожен п'ятий з опитаних зазначив, що міг би брати участь у підписанні петицій, що свідчить як про політичну активізацію, так і про популяризацію цього способу політичної дії). Результати дослідження засвідчили також зростання декларованої участі у бойкотах. Хоча індексальне зростання невелике, однак як кількість тих, хто брав участь у бойкотах, так і кількість тих, хто мав таку можливість, істотно зросли: у першому випадку – в 1,5-3 рази за різними показниками, у другому – в 1,5-2 рази. Однак при цьому бойкот залишається найменш затребуваною політичною практикою, хоча кількість тих, хто в ній не брав участі, зменшилась з 7/8 респондентів у 2011 році (а по Східній Україні – і 12/13) до 4/5 у 2017.

Істотно більш затребуваною практикою є мирні демонстрації: кожен сьомий брав у них участь, а ще кожен шостий – міг би брати (загальний індекс трохи менше 1,5 за трибальною шкалою).

Що стосується страйків, то він, як і бойкот, не користується популярністю, проте і в цьому випадку спостерігається слабке зростання участі, а також падіння кількості тих, хто за будь-яких умов не брав би участі в них. Тим не менше, страйки залишаються практикою меншини (лише кожен п'ятий респондент заявив, що брав участь або міг би брати).

Нарешті, ще менш затребуваними виявились інші форми протесту. Індекс цих форм протесту не піднімається вище 1,2 за шкалою від 1 до 3, а кількість тих, хто брав участь у них – вище 3% (тобто статистичної похибки).

Таким чином, вимальовується така картина протестної активності як елементу політичної культури харків'ян станом на 2017 рік (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на питання: «Чи брали Ви будь-коли участь у таких заходах, могли б брати участь, але не брали, або за жодних обставин не брали б участі в них?» (за даними досліджень 2011 та 2017 рр.) (індекс, де 1 – нульова інтенсивність, 3 – максимальна інтенсивність участі)

	2017	2011		
		В цілому по масиву	Східна Україна	Міста з населенням понад 0,5 млн
1. Підпис петиції	1,504	1,331	1,2405	1,4077
2. Участь у бойкотах	1,228	1,14	1,0792	1,1521
3. Участь у мирних демонстраціях	1,496	1,407	1,2627	1,4367
4. Участь у страйку	1,176	1,241	1,1298	1,1909
5. Інші форми протесту	1,162	1,187	1,0887	1,1618

Отже, результати нашого дослідження засвідчили, що домінуючими формами політичного протесту залишаються пасивні та анонімні форми (підпис петиції і участь у мирних демонстраціях), тоді як активні форми, що вимагають безпосередньої участі в організації та в здійсненні політичного протесту (бойкот і страйк) залишаються на маргінесі масової активності. Це відбивається і в істотній різниці індексальних показників (відповідно, 0,33 та 0,22). Втім, у порівнянні з 2011 роком, ми спостерігаємо помітне зростання (падіння ми спостерігаємо хіба що в участі в страйках, стагнацію – по «інших формах протесту»): так, статистично значуще зростання спостерігається за показниками підпису петицій, участі у бойкотах та в мирних демонстраціях.

Аналізуючи різні групи респондентів за показниками політичної активності, ми виявили, що:

- активніше підписують петиції, беруть участь у мирних демонстраціях та в страйках, а також в інших формах протесту ті, хто етнічно ідентифікував себе як «росіяни» та «представники інших національностей»;

- україномовні харків'яни куди більш активно, ніж в цілому по масиву, беруть участь в мирних демонстраціях;

- важливою віссю розрізнення протестної активності виявляється стать респондента: так, чоловіки набагато активніше, ніж жінки, беруть участь або заявляють про свою готовність брати участь у різних формах протесту, зокрема вдвічі активніше звертаються до бойкоту та інших форм протесту

Якщо політична активність (готовність, акціональна передиспозиція) створює лише передумову для реалізації політичної культури, її діяльнісне середовище, то політичні пріоритети і політичні уподобання є власне наповненням, знаннєвим змістом політичної культури. І тут показовим є перш за все вибір жителями Харкова того, що є важливим або неважливим у діяльності як держави взагалі, так і уряду, зокрема (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей на питання: «Що Ви вважаєте найважливішим?»

(у % до тих, хто відповів; респондентам пропонувалося зробити два послідовні вибори)

		Перший вибір	Другий вибір
1.	Підтримка порядку в країні	46,9	24,0
2.	Дати людям більше можливості впливати на прийняття урядом рішень	30,1	25,9
3.	Боротьба із зростанням цін	18,4	33,9
4.	Захист свободи слова	4,6	16,3

Аналізуючи дані, представлені в таблиці 3, вкажемо лише на декілька принципових тенденцій та фактів.

Другий вибір демонструє більшу «розпорошеність», ніж перший: про це говорить як розрив між першим і четвертим показником (42,3% проти 17,6%), так і розриви між сусідніми показниками.

«Постматеріалістичні» цінності набирають істотно менше, ніж «матеріалістичні»: так, підтримка порядку в країні сумарно набрала 70,9%, боротьба зі зростанням цін – 52,3%, тоді як можливість впливати на політичні рішення – 56,0%, захист свободи слова – 20,9%. Інакше кажучи, сумарний показник «матеріалістичних» цінностей (123,2%) перевищує такий же показник «постматеріалістичних» цінностей (76,9%) в 1,6 рази.

Показовим є і те, що «боротьба зі зростанням цін», яка посіла лише третє місце в першому виборі, у другому виборі різко виходить на перше (з істотним відривом). Про це свідчить і крос-табуляційний аналіз: так, для тих, хто обрав у першому виборі «підтримку порядку в країні», у другому виборі найбільш значущою є боротьба зі зростанням цін. «Політичні постматеріалісти» також часто у другому виборі допускають обрання «матеріалістичних цінностей», тож «політичний постматеріалізм» в українських умовах є далеко не гомогенним, нестійким, він знаходиться під впливом економічних і структурних факторів.

Цікаво, що саме «другий вибір» дав ілюстративні кореляції з, по-перше, віковим розмежуванням, а по-друге – з оцінкою здоров'я: так, у молодшій віковій групі багато хто прагне у другому виборі до захисту свободи слова і до впливу на рішення уряду (сумарно понад 50%). У групі респондентів середнього віку основний перерозподіл думок порівняно з молоддю відбувається без зменшення прибічників «захисту свободи слова» і «підтримки порядку в країні»: на 5% більше представників цієї вікової групи бажають боротьби з ростом цін, ніж в середньому по масиву, і менше, ніж за вибіркою, віддають перевагу впливові на рішення уряду. У «зрілій» віковій групі спостерігається близький до базового розподіл (при невеликих процентних відмінностях в межах 4%). Нарешті, в «літній» віковій групі спостерігається підвищена увага до боротьби зі зростанням цін, а також відносна байдужість до свободи слова. Отже, найбільш постматеріалістично орієнтованою виявилась група молоді, найменш – «літня» вікова група, хоча в загальному тенденції в усіх групах доволі подібні і дозволяють нам говорити про більш чи менш єдине ціннісне поле мешканців Харкова як певної спільноти, хоча і з певними варіаціями.

З огляду на традиційне протиставлення демократії порядку, а свободи – рівності, показовим є той факт, що переважна більшість харків'ян заявили, що для них дуже важливо жити в демократичній країні, що це неважливо чи скоріше неважливо (4 і менше балів) заявили лише 5,3% в 2017 році¹, тоді як що це

¹ Для порівняння: в цілому по масиву таких респондентів у 2011 році виявилось 9,0 %, у Східній Україні – 13,4 %, а у великих містах – 8,4 %.

важливо чи скоріше важливо (7 балів і вище) в 2017 році заявили 76,1%². Відповідно, індекс виріс, хоча й несуттєво, до 7,824 (якщо порівнювати з загальновибірковим показником 2011 року – то на 0,014, зі східноукраїнським – на майже 0,7, з показником для великих міст – на 0,07).

На тлі досить високих показників прагнення харків'ян жити в демократичній країні цікавою є їхня думка про те, наскільки демократично управляється наша країна сьогодні (див. таблицю 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей на питання: «Наскільки демократично управляється Ваша країна нині?» (у % до тих, хто відповів, та індексах, де максимальне значення («дуже важливо») – 10, мінімальне – 1)

	2017	2011		
		По масиву в цілому	Східна Україна	Міста понад 0,5 млн мешканців
Зовсім не демократично	22,8	13,3	12,97	15,53
2	15,7	10,6	10,13	9,39
3	19,2	13,6	11,71	15,53
4	9,4	12,8	12,03	9,06
5	10,5	17,0	19,62	13,92
6	6,0	10,6	14,24	14,56
7	5,9	8,7	6,01	8,74
8	2,5	7,7	7,59	8,74
9	1,2	3,1	2,85	2,91
Дуже демократично	0,8	2,5	2,85	1,62
Важко відповісти	6,1	,0		
Індекс	3,18	4,505	6,4304	6,5241

Але ще більш показовим виявилось дослідження ставлення харків'ян до подій 2013-2014 років (див. таблицю 5) та його кореляцій з соціальними, демографічними, політичними та економічними показниками.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на питання: «Як Ви оцінюєте Євромайдан / Революцію гідності?» (у % до тих, хто відповів, та індексах, де максимальне значення («повністю позитивно») – 5, мінімальне – 1)

	Варіанти відповіді	%
1	Повністю позитивно	4,8
2	Скоріше позитивно	13,4
3	В чомусь позитивно, в чомусь негативно	28,9
4	Скоріше негативно	17,5
5	Повністю негативно	26,8
6	Важко відповісти	8,6
	Індекс	2,261

Індекс 2,261 (за мінімального варіанту 1,000), а також кожен дванадцятий, що не зміг відповісти на питання, свідчать про переважно негативне ставлення мешканців Харкова³, яке до того ж гіпотетично може бути марковане невпевненістю в тому, що вони можуть відкрито маніфестувати свою позицію⁴. Лише 18,2% мешканців Харкова заявили про своє позитивне або скоріше позитивне ставлення, тоді як їхніх опонентів – 44,3% респондентів. Ще 28,9% «амбівалентних» та 8,6% «аморфних» (тобто сумарно більше третини респондентів) остаточно ускладнюють картину, яка, втім, стає більш зрозумілою при аналізі ставлення до зазначених подій різних груп мешканців Харкова. Так, до них більш позитивно, ніж в середньому по масиву, ставляться:

– українці за етнічною самоідентифікацією (серед них на 4% менше негативно ставляться до цих подій, 31,3% амбівалентно);

² В 2011 році – 74 %, причому показник «дуже важливо» виріс на 7,3 % насамперед за рахунок переходу «тих, хто вагається» і «не зовсім впевнених» в категорію абсолютно впевнених.

³ І тут можна дискутувати: це ставлення до самих названих подій чи до їхніх наслідків та результатів, але респонденти дали саме таку відповідь на саме це питання. Для нас важливішим виявилось те, що в рамках завдання з диференціації сукупності харків'ян як спільноти з метою дослідження внутрішньої структури їхньої політичної культури цей індикатор спрацював добре.

⁴ Як з боку прибічників цих подій (адже вони, як вони вважають, живуть у переважно ворожо налаштованому до цих подій місті), так і з боку опонентів (які живуть у більш широкому контексті суспільства та країни, де критика цих подій не вітається).

– молодь (в групі до 29 років 25,4% ставиться кумулятивно позитивно, тоді як кумулятивно негативно – 27%);
 – україномовні (серед яких 23,5% ставляться кумулятивно позитивно, а ще 35,8% – амбівалентно);
 – чоловіки (серед яких 23,1% ставляться кумулятивно позитивно);
 – ті, хто має дуже хороше і добре здоров'я (відзначимо, що тут взагалі склалася майже лінійна залежність, якщо аналізувати індекс);
 – дуже політизовані респонденти (ті, хто «дуже цікавиться» політикою), серед яких 36,8% ставляться кумулятивно позитивно, 40,0% – кумулятивно негативно. І тут можливе як постфактумне пояснення («цікавляться політикою нині саме тому, що підтримували та позитивно оцінювали тоді»), так і префактумне пояснення («підтримують та позитивно оцінюють події зараз саме тому, що цікавляться політикою взагалі»), але в рамках застосованого нами інструментарію дати відповідь на цю альтернативу не уявляється можливим.

До тих, хто вагається в оцінках подій 2013-2014 рр., більшою мірою належать:

– вікова група 30-44 років (34,9% представників цієї групи ставляться амбівалентно, 7,6% – не можуть визначитися у своєму ставленні);
 – респонденти з незакінченою вищою і вищою освітою.
 Більш негативно, ніж в середньому по масиву, оцінюють ці події:
 – росіяни за етнічною самоідентифікацією (63% заявили про це; індекс – 1,899 проти 2,331 в українців);
 – «зріла» (45-59 років) (46,5% ставляться кумулятивно негативно) і «літня» (60 і більше років) вікові групи (57,9% проти 12,2% тих, хто кумулятивно позитивно ставляться);
 – російськомовні, серед яких 27,9% «амбівалентних» і 9,2% «аморфних», але і 45,6% тих, хто негативно ставляться до зазначених подій;
 – жінки (13,9% оцінюють кумулятивно позитивно, 49,4% – кумулятивно негативно);
 – вкрай аполітичні (10,2% кумулятивно позитивно ставляться, 53,6% – негативно) і аполітичні респонденти (13,9% кумулятивно позитивно налаштовані, 42,4% – негативно);
 – респонденти з середньою спеціальною, середньою професійною, повною середньою освітою.

Істотно відрізняються і самі групи, виокремлені за критерієм ставлення до подій 2013-2014 рр. (див. таблицю 6). Виразно виділяється тенденція здійснення та готовності до реалізації протестних дій різних форм: так, ті, хто позитивно ставляться до цих подій, навіть страйкували активніше, аніж ті, хто негативно ставляться, реалізовували найбільш доступні протестні дії (підписували петиції або брали участь у демонстраціях).

Таблиця 6

Політична протестна участь мешканців Харкова в залежності від ставлення до подій 2013-2014 роках (у індексах, де максимальне значення (максимальна протестна задіяність) – 3, мінімальне – 1)

		По масиву в цілому	Ставлення (від повністю позитивного до повністю негативного)				
			++	+	+/-	-	--
1.	Підписували петиції	1,504	1,827	1,587	1,53	1,606	1,393
2.	Брали участь у бойкотах	1,228	1,603	1,296	1,226	1,26	1,147
3.	Брали участь у мирних	1,496	1,982	1,562	1,542	1,543	1,376
4.	Брали участь у страйках	1,176	1,5	1,296	1,258	1,303	1,167
5.	Інші форми протесту	1,162	1,498	1,207	1,214	1,218	1,121

Ці дані знов-таки можуть мати як префактумну, так і постфактумну інтерпретацію. Перша полягатиме в тому, що ціннісні орієнтації громадян інспірують їхню політичну активність і орієнтованість на неї. Друга – в тому, що саме внаслідок цієї позиції вони і отримують можливість реалізовувати свою політичну протестність і маніфестувати орієнтованість на неї. Однак наявність лінійної кореляції, зафіксованої в таблиці 6, залишається фактом.

Не менш цікавим ціннісним аспектом є думка респондентів про те, що є важливим або неважливим у діяльності держави (в обох виборах; див. табл. 3). Так, в групі радикальних прихильників подій 2013-2014 років ми виявляємо серйозне превалювання «постматеріалістичних» політичних уподобань (а саме: в першому виборі домінує бажання впливати на рішення уряду, в другому – захист свободи слова), тоді як в групі радикальних супротивників – «матеріалістичних» (в першому виборі домінує підтримка порядку, в другому – боротьба зі зростанням цін). Це зайвий раз ілюструє, наскільки глибоко переплетені політичні практики та цінності, а також наскільки цілісний і складний континуум утворює політична ціннісна площина наших респондентів.

При цьому прихильники цих подій є більш оптимістичними в оцінці режиму управління країною: серед радикальних апологетів лише 39,7% впевнені в тому або іншому ступені недемократичності управління державою, тоді як 29,2% впевнені в тому або іншому ступені демократичності (для

порівняння: серед радикальних опонентів 42,3% впевнені в абсолютній недемократичності, а кумулятивно – 90,9%, тоді як в тій чи іншій мірі демократичності впевнені 3,4%).

Усі ці емпіричні приклади та пояснення є лише прикладом того, як тісно переплетені та взаємопов'язані політичні цінності, практики, настанови, ідентичності, формуючи політичну культуру як цілісний складний комплекс політичних знанневих феноменів (переконань, предиспозицій, очікувань, цінностей, ідеалів тощо).

Безумовно, ми висвітлили далеко не всі аспекти обраної проблематики. Так, подальшого дослідження вимагають політико-ідеологічні та ідеолого-світоглядні виміри політичних цінностей мешканців Харкова, де гіпотетично можна виявити тенденції до лібералізації або неолібералізації, лібертаріанізації або патерналізації. Однак отриманих нами даних вже достатньо, щоб проілюструвати знанневий фундамент політичних практик, цінностей та порядків їхнього здійснення. Цей знанневий фундамент є внутрішньо складно узгодженим, таким, що містить як ідеологічні, так і світоглядні, як міфологічні, так і наукові, як абстрактно-узагальнені, так і повсякденно-конкретні судження. І саме тому дослідження знання як фундаменту політичного ідентичнісно-ціннісного комплексу, знання як набору плінних та постійно (пере)формульованих суджень, рефлексивно або неререфлексивно існуючих, є важливим напрямком сучасних соціологічних студій.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / пер. с нем. М., Республика, 1993. 447 с. 2. Deutsch K. Politics and Government. How People Decide Their Fate. Atlanta, Houghton Mifflin, 1976. 656 pp. 3. Бурдьё П. Социология политики / пер. с фр. сост., общ. ред. и предисл. Н. Шматко. М.: Socio-Logos, 1993. 336 с. 4. Rokeach M. The Nature of Human Values. N. Y.: Free Press, 1973. 438 pp. 5. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. Полис. 1997. № 4. С. 6-32. 6. Almond G. A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitude and Democracy in Five Nations. Princeton, 1963. 574 pp. 7. Лапкин В. В. Трансформация политических ценностей российских избирателей. Политическая наука. 2002. № 2. С. 56-81. 8. Семенченко Ф. Г. До проблеми формування політичних цінностей в сучасному українському суспільстві. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2010. № 99. С. 56-59. 9. Семенченко Ф. Г. Политические ценности украинского общества: экзистенциальный вакуум? Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2014. № 115. С. 74-78. 10. Быкова А. Ю. Взаимосвязь религиозности и политических ценностей российской молодежи. Социология власти. 2011. № 1. С. 106-110. 11. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. Полис. 1994. № 4. С. 122-134. 12. Вятр Е. Социология политических отношений. М.: Прогресс, 1979. 456 с. 13. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования). Неприкосновенный запас. 2011. №3 (77). С. 14-58. 14. Тугаринов В. П. Избранные философские труды. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. 344 с. 15. Политология: энциклопедический словарь / общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. 431 с. 16. Карват М., Милановский В. Политические ценности. Элементы теории политики / под ред. В. П. Макаренко. Р.-н.-Д.: Изд-во Ростов. ун-та, 1991. С. 245-249. 17. Селезнева А. В. Методология исследования политических представлений и ценностей. Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. 2011. № 2. С. 42-53. 18. Moscovici S. The phenomenon of social representations / R. Farr, & S. Moscovici (Eds.) Social Representations. Cambridge, 1984. 19. Андреевкова А. В. Постматериалистические / материалистические ценности в России. Социологические журнал. 1994. № 3. С. 73-81. 20. Башкирова Е. И. Трансформация ценностей российского общества. Полис. 2000. № 6. С. 51-65. 21. Вардомацкий А. П. Сдвиг в ценностном измерении? Социологические исследования. 1993. № 4. С. 46-55. 22. Коломацкий А. В. Анализ политической культуры России и Украины через призму постматериалистических ценностей. Публичная политика. 2016. № 12. С. 153-161. 23. Левшин С. В. Ценности доверия и политические ориентации российского общества в свете исследовательского проекта «World Values Survey». Система ценностей современного общества. 2016. № 44. С. 215-219. 24. Сизов И. В. Теория постматериалистической трансформации ценностей и политическое пространство современной России. Пространство и Время. 2010. № 1. С. 91-97. 25. Flanagan S. Changing values un advanced industrial society. Comparative Political Studies. 1982. № 14. Pp. 403-444. 26. Flanagan S. Value change in industrial society. American Political Science Reviwе. 1987. № 81. Pp. 1303-1319. 27. Сусименко Е. В. Политические ценности и отчуждение. Философия права. 2008. № 2. С. 123-127.

Политические ценности жителей Харькова: практики, знания, порядки

В статье осуществляется анализ политических ценностей жителей Харькова. На базе методологии «синтетических» теорий (прежде всего П. Бурдьё), а также наработок крупных теоретиков и эмпириков в области политической культуры (Дейч, Алмонд, Верба, Инглхарт) автор исследует связь политических ценностей с практиками и структурами знания о политике (такими, как ожидания, информированность, предпочтения и т.п.). Основываясь на результатах эмпирического исследования, проведенного в декабре 2017 года коллективом кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, описываются дифференциации политических ценностей среди харьковчан. Демонстрируются противоречия и коллизии внутри структур политических ценностей, выделяются различные группы харьковчан в зависимости от политических ценностей. Формулируется итоговый вывод о том, что политические идентичности, знания и практики представляют собой единый комплекс, внутренне связанный сложными отношениями.

Ключевые слова: политические ценности, политические идентичности, политические практики, Харьков, знание, World Value Survey.

Отримано 17.09.2018

УДК 316.75

МЕСТО «НАДЕЖДЫ» И «ТРЕВОГИ» В СТРУКТУРЕ СОЦИАЛЬНО ЗНАЧИМЫХ ЧУВСТВ (НА ПРИМЕРЕ ЖИТЕЛЕЙ г. ОДЕССА)

Князева Елена Владимировна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии факультета международных отношений, политологии и социологии Одесского национального университета имени И. И. Мечникова, ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина, e-mail: Knyazeva.elena.mail@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5625-768X>

Olena Kniazieva – PhD in Sociology, Associate Professor, Sociology Department of Faculty of International Relations, Political science and Sociology, Odessa I. I. Mechnikov National University, 2, Dvoryanskaya str., Odessa, 65082, Ukraine, e-mail: Knyazeva.elena.mail@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5625-768X>

Стаття присвячена аналізу домінуючих в українському суспільстві фонових емоційних станів, таким як стан «тривожності, занепокоєння» і «надії», а також їх місця в структурі соціально значущих почуттів. На основі аналізу результатів масових опитувань розкриваються різні аспекти соціального самопочуття, які полягають в судженнях людей про якість життя. Емоції (почуття) розглядаються і як «результати соціальних процесів», і як «причини» соціальних процесів, необхідні для «пояснення самих підстав соціальної поведінки» (Дж. Барбалет). Використовуючи кластерний аналіз, автор доводить, що немає сенсу аналітично виділяти окремі емоції (почуття). Вони в чистому вигляді не виявляються в реальності. У статті також розглядається вплив факторів «надії» і «тривоги» на оцінки одеситами різних аспектів якості життя. Емпіричної базою для вирішення завдань соціологічної інтерпретації послужили репрезентативні опитування, проведені в м. Одесі з 2004 по 2017 рр.

Ключові слова: емоції, почуття, емоційний фон, соціальне самопочуття, надія, тривога, показники якості життя

The article provides an analysis of the background emotional states, dominant in the Ukrainian society, such as «anxiety, worry» and «hope», as well as their place in the structure of socially significant emotions. Different aspects of social well-being, based on people's opinion about the quality of life, are revealed on the analysis of the pollings on a large scale. Emotions (feelings) are interpreted as «results of social processes» and as «reasons» of social processes, essential for «explanations of social behaviour» (J. Barbalet). Using cluster analysis the author demonstrates that it is meaningless to share different emotions. They don't appear in their pure forms. The article also considers the impact of the «hope and «anxiety» on assessment of different aspects of life quality. The empirical base, for the resolving problem of sociological interpretation, was representative pollings, carried out in Odessa between 2004 and 2017.

Keywords: emotions, feelings, emotional background, social state of health, hope, anxiety, quality of life indicators

Одним из наиболее актуальных и востребованных аспектов социологического анализа современных тенденций в Украине является изучение социальных настроений как обобщенной эмоционально-рациональной реакции на социальные изменения. События последних лет в Украине дают немало примеров того, как меняются социальные настроения в зависимости от социально-политического и экономического контекста, являясь отражением эмоционально-рационального восприятия людьми своей жизни, как на микро-, так и на макроуровне.

Несмотря на то, что с самого зарождения социологии ученые обращались к чувствам (эмоциям) как предмету исследования (Ф. Теннис, М. Вебер, Г. Зиммель, Э. Дюркгейм и др.), противостояние эмоционального и рационального привело к доминированию рациональной модели человека и удалению эмоциональных категорий из рационалистического социологического дискурса. Актуально ли сегодня социологическое изучение чувствования или следует сосредоточиться лишь на рациональной составляющей социального поведения? Современные эмпирические исследования убедительно доказывают, что отношение людей к тем или иным социальным реалиям и перспективам не исчерпывается лишь их рационалистическими представлениями и оценками. Ведь человек как существо общественное есть не только личность рассуждающая, рациональная, но и чувствующая, эмоциональная. Род Homo отличается и тем, что он sapiens et rationalis, и тем, что он emotionalis. Об этом часто забывают не только «технари» и экономисты, но и социологи. Между тем эмоции (чувства), как и другие «иррациональные» реакции и мотивации человека чрезвычайно важны. Дело в том, что они обеспечивают

нам способность действовать там и тогда, где и когда мы с точки зрения рассудка, формально-логического разума должны отказаться от каких-либо действий. Например, когда, что бывает сплошь и рядом в реальной жизни, у нас слишком мало информации, чтобы избрать одну из двух взаимоисключающих линий поведения. Или когда существует ситуация «буриданова осла» (равносильных аргументов в пользу выбора любого из двух альтернативных вариантов поведения). Либо в ситуации, когда в сферу нашего рационального нечто не входит только потому, что оно выполняется нами автоматически, без участия сознания. Или когда «за деревьями не видно леса». В таких, да и во многих других, ситуациях способность произвести на интуитивном уровне эмоциональную оценку либо слишком слабых, либо слишком сильных для *ratio*, но все-таки улавливаемых нашим бессознательным сигналов, идущих от того или иного объекта, позволяет нам выбирать «правильное» направление действий, необходимых для достижения успеха. Эмоции, кроме того, придают смысл нашей жизнедеятельности. Они (эмоции) не могут быть полностью заменены разумом уже потому, что их отсутствие угнетает мыслительные процессы, делает человека интеллектуально бездеятельным и лишенным четко выраженных интересов [1].

Чаще всего в социологической литературе можно встретить точку зрения, согласно которой эмоции (чувства) обусловлены социальными причинами [2] (то есть социальные условия запускают эмоции). Следовательно, такие социальные проблемы, как материальное неблагополучие, плохое здоровье, преступность и т. п. порождают у людей определенные эмоции. Э. Дюркгейм в своем учении о социальных фактах важное место отводил эмоциональным явлениям, возникающим в обществе, которые, по его мнению, выполняют функцию «социального клея», обеспечивают общественную солидарность [3]. Дж. Барбалет констатирует, что эмоции имеют социальную природу и в силу этого не могут не интересоваться социологией: с одной стороны, они «результаты социальных процессов», с другой – «причины» социальных процессов, необходимые для «объяснения самих оснований социального поведения» [4, р. 9-10].

Мы солидарны с позицией Дж. Барбалета, и поэтому для описания коллективных эмоциональных реакций мы используем концепт «эмоциональный фон» (Дж. Барбалет использует понятие «эмоциональный климат»). Основой эмоционального фона являются доминирующие в обществе эмоциональные переживания (общие настроения или эмоциональный опыт), которые отражают отношение населения к окружающей ситуации. «Эмоциональный фон» – это и есть характеристика именно эмоций (чувств), которым отводится «роль фона во взаимодействии» [5, с. 138], в отличие от концепции «настроений», которая чаще всего используется как не до конца отрефлексированные «ожидания», «мнения», «предпочтения» и т. п. (типа «украинцы настроены на...», «антироссийские настроения...» и т. д.). Влияя на индивидуальное поведение, коллективный эмоциональный фон может быть источником коллективных действий, которые могут приводить к серьезным изменениям в обществе.

В связи с этим основная *цель* статьи состоит в том, чтобы проанализировать доминирующие фоновые эмоциональные состояния на примере Одессы, а также различные аспекты социального самочувствия, заключающиеся в суждениях людей о качестве жизни¹.

Различают интегральные и частные показатели качества жизни. К числу интегральных показателей относятся уровень удовлетворенности населения своей жизнью и степень уверенности людей в завтрашнем дне. Обратимся к эмпирическим данным массовых опросов, которые были проведены в г. Одессе с 2004 по 2017 гг. (см. табл. 1). Число одесситов, которые удовлетворены своей жизнью, с октября 2004 года возросло с 35% до 54%. Число же тех, кто скорее не удовлетворен своей жизнью, практически не меняется. Однако эта благоприятная тенденция по-прежнему развивается на фоне неуверенности в завтрашнем дне. Неуверенность в ближайшем будущем продолжает испытывать преобладающее большинство (77%) горожан. По сравнению с 2004 годом не изменились и частные показатели качества жизни, под которыми понимается степень удовлетворения различных материальных и духовных потребностей людей. Но эти изменения столь незначительны, что о сколько-нибудь существенных переменах говорить не приходится. Как видно из приведенной ниже таблицы, относительно благополучными остаются только субъективные оценки населением состояния своего здоровья. К тому же, показатели качества жизни отличаются своей относительной устойчивостью во времени.

Данные этой же таблицы дают представление о самых актуальных проблемах горожан. Как и прежде, к ним относятся: низкий уровень доходов населения; трудности с улучшением своих жилищных условий; невозможность получения качественной медицинской помощи; неблагополучная криминальная ситуация.

По всем без исключения аспектам качество жизни характеризуются одесситами либо как неудовлетворительное (плохое), либо (в лучшем случае) как посредственное. Ни по одному параметру с

¹ С октября 2004 года социологический центр «Пульс» (г. Одесса) провел серию репрезентативных исследований, одной из центральных задач которых была оценка качества и уровня жизни одесситов. С подробными результатами исследований можно ознакомиться на сайте центра «Пульс»: <http://puls.od.ua>.

2004 г. по 2017 г. в замерах одесских социологов качество жизни не называлось большинством наших сограждан хотя бы хорошим.

В числе наиболее болезненных для большинства наших земляков социальных проблем были и остаются получающие в среднем, около 2 баллов (из пяти возможных): отсутствие уверенности в завтрашнем дне; низкий уровень доходов, не обеспечивающих сколько-нибудь достойную жизнь; отсутствие возможности получить качественную медицинскую помощь; чувство безопасности от возможного насилия, посягательств на личное достоинство, жизнь и имущество на вечерних и ночных улицах города.

На весьма посредственном уровне удовлетворяются прочие материальные и духовные запросы и потребности наших граждан (они получают в среднем около 3 баллов): в достойном материальном (экономическом) положении; реализации своих умений и знаний; быть здоровыми; иметь возможности культурно провести свободное время; быть удовлетворенными своей жизнью; в транспортных услугах высокого качества; жить в экологически чистой окружающей среде.

Таблица 1
Динамика оценок различных аспектов качества жизни (октябрь 2004² г. апрель 2017³ г.,
индексы⁴ баланса оценок +/-, %)

	Октябрь 2004	Август 2005	Август 2007	Июль 2008	Август 2009	Сентябрь 2010	Октябрь 2011	Май 2013	Апрель 2017
Могут ли доходы – заработная плата, пенсия обеспечить более-менее достойную жизнь	-52	-59	-50	-52	-63	-57	-64	-60	-48
Состояние здоровья	6	6	15	12	...*	...*	...*	15	20
Возможности получить качественную медицинскую помощь	-54	-57	-43	-44	-57	-49	-64	-53	-43
Возможности реализовать свои способности, умения, знания	-12	...*	-19	-21	-28	-22	-27	-20	-3
Возможности культурно отдохнуть, провести свое свободное время	-19	...*	-6	-9	-18	-18	-27	-12	12
Возможности полноценно провести отпуск, каникулы	-57	...*	-41	-48	...*	...*	...*	-50	...*
Удовлетворенность жилищными условиями	-23	-19	-7	-14	-15	-5	-15	4	
Возможности улучшить свои жилищные условия	-65	-68	-61	-66	-70	-63	...*	...*	...*
Чувствуют ли себя в безопасности на улицах вечером, ночью	-46	-47	-41	-51	-49	-34	-48	-46	-37
Материальное положение семьи	-27	-23	-17	-20	-27	-32	-29	-22	-10
Уверенность в завтрашнем дне	-54	-62	-54	-59	-70	-59	-72	-64	-51
Удовлетворенность жизнью	-10	-3	-6	-3	-10	-1	-8	15	-4

Чтобы выявить особенности эмоционального фона жизни населения Одессы, респондентам предлагалось выбрать из списка позитивных и негативных эмоциональных переживаний те, которые они чаще всего испытывают, думая о своей нынешней жизни. В нашем исследовании в Одессе 2017 г. в ответах на вопрос: «Какие чувства Вы чаще всего испытываете, думая о своей нынешней жизни?» (можно было назвать любое число ответов), большинство населения указало на отрицательные чувства: тревога (35%) и гнев (21%), огорчение (20%). Каждый десятый сегодня испытывает страх, растерянность или безысходность. И только два чувства были «позитивные»: надежда (40%) и интерес (22%) (см. табл. 2). Следует отметить, что известный российский социолог Ю. Левада считал, что по характеру своего действия чувство «надежды» аналогично беспокойству, тревоге, которые он рассматривал как «неуверенные ожидания нежелательных событий или последствий». По его мнению, и надежда, и тревога

² Октябрь 2004 г. используется нами как базовая точка отсчета, т. к. именно тогда центр «Пульс» впервые зафиксировал не 2-3 отдельных показателя качества жизни, а весь их комплекс.

³ В апреле 2017 г. опрос был проведен независимой группой в рамках открытого независимого исследования. Опрошено 800 респондентов в возрасте 18+ на улицах Одессы (уличный опрос, техника «лицом-к-лицу»). Метод формирования и объем выборочной совокупности обеспечили возможность достоверно судить по данным выборочного опроса о ситуации в Одессе. Выборочная совокупность построена по контролируемым социальным характеристикам (полу, возрасту, району проживания). В целом по выборке фактическая погрешность выборки по этим характеристикам не превышает $\pm 2,6\%$, коэффициент достижимости RR2 – 40%.

⁴ Индексы – обобщенные показатели, характеризующие баланс различных ответов на один и тот же вопрос; их величина может колебаться от +100 (при полном преобладании позитивных ответов) до -100 (при 100-процентном господстве негативных ответов). Так, если значение индекса – положительная величина, то это означает преобладание положительных ответов над отрицательными.

* Здесь и далее комбинация символов «...» указывает на то, что в соответствующем исследовании тот или иной показатель не фиксировался.

занимают «средние» позиции между оптимистической уверенностью и полным отчаянием, но как бы в разных направлениях по отношению к условному «центру». Поэтому относить «тревогу, беспокойство» к негативным чувствам, а «надежду» к позитивным, по его мнению, неправомерно [6, с. 464].

Таблица 2

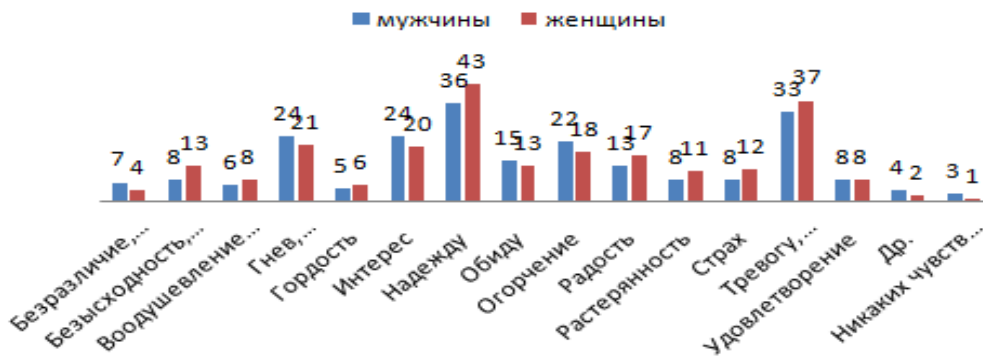
**«Какие чувства вы чаще всего испытываете, думая о своей нынешней жизни?»
Одесса, 2014 - 2017 гг. (% от числа опрошенных*)**

	Март 2014 г. (n=1000 чел.)	Июнь 2015 г. (n=800 чел.)	Апрель 2017 г. (n=800 чел.)
Безразличие, равнодушие	6	15	6
Безысходность, подавленность	8	29	10
Воодушевление, прилив сил	4	5	7
Гнев, возмущение	28	23	22
Гордость	7	3	6
Интерес	8	9	22
Надежду	22	33	40
Обиду	11	20	14
Огорчение	18	23	20
Радость	6	4	15
Растерянность	14	24	10
Страх	25	22	10
Тревогу, беспокойство,	54	61	35
Удовлетворение	2	4	8
Никаких чувств по этому поводу не испытываю	2	4	2

Как видно из таблицы 2 в 2017 году «надежда» занимала первое место в ряду социальных эмоций (поведенческих установок) одесситов. Обращает на себя внимание также примерное равенство надежды и ее негативного аналога «тревоги, беспокойства».

Анализ эмоционального состояния наших сограждан с марта 2014 г. по апрель 2017 г. демонстрирует его прямую взаимосвязь с событиями в стране. Вполне закономерно, что наиболее ощутимые изменения в эмоциональном фоне одесситов произошли на начальной стадии политического кризиса в стране и военного конфликта, весной 2014 года. В дальнейшем эмоциональное состояние одесситов продолжало ухудшаться вплоть до лета 2015 года. Прежде всего это выразилось в тревожных настроениях. Следует отметить, что по сравнению с июнем 2015 года и мартом 2014 г. число горожан, испытывающих чувство тревоги и беспокойства, существенно снизилось. Если в марте 2014 года чувство тревоги и беспокойства испытывали больше половины горожан (54%), в июне 2015 года уже практически 2/3 одесситов (61%), то в апреле 2017 года их число уменьшилось практически вдвое. Кроме того, одесситы стали меньше бояться. Число испытывающих страх также сократилось с 25% в 2014 г. и 22% в 2015 г. до 10% в 2017 (см. табл. 2).

Различия в испытываемых чувствах между мужчинами и женщинами имеют место, но проявлены слабо (рис. 1). Отдельно следует отметить разве что такие чувства, как тревога (37% женщин против 32% мужчин), надежда (43% женщин и 36% мужчин), интерес (20% женщин и 24% мужчин). Можно сказать, что надежда – это «женская» поведенческая категория, по смыслу противопоставленная уверенности, интересу и т. п. «мужским» характеристикам.

* Сумма ответов не равна 100%, т.к. респонденты могли ответить столько ответов, сколько считали нужным. Разница показателей (по столбцу) сколько-нибудь значима, когда она более 4%.

Рисунок 1. Распределение ответов на вопрос: «Какие чувства вы чаще всего испытываете, думая о своей нынешней жизни?» в зависимости от пола респондентов (массив 2017 года, в %)

В зависимости от возраста, как правило, позитивные чувства чаще испытывает молодежь, а негативные – люди старшего возраста. Так, больше всего испытывающих тревогу среди тех кому «за 50» (45%), а среди молодежи до 30 лет – вдвое меньше – лишь 20% (рис. 2).

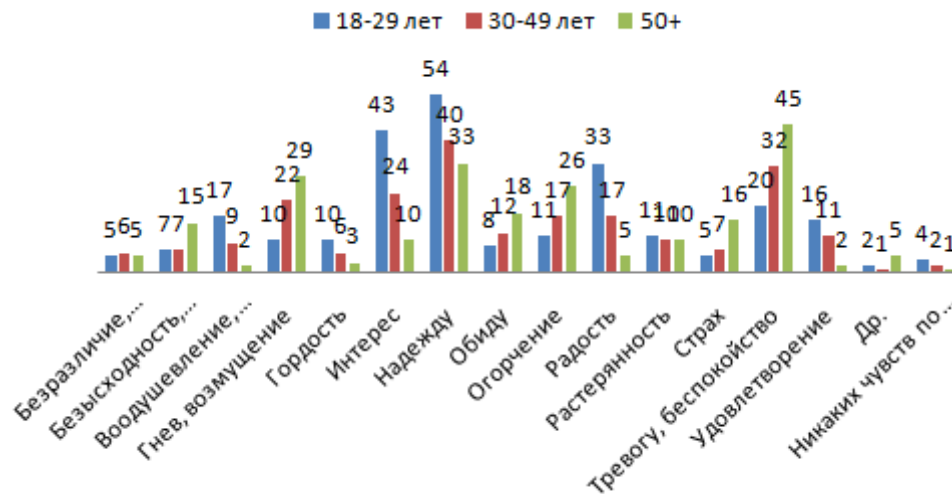

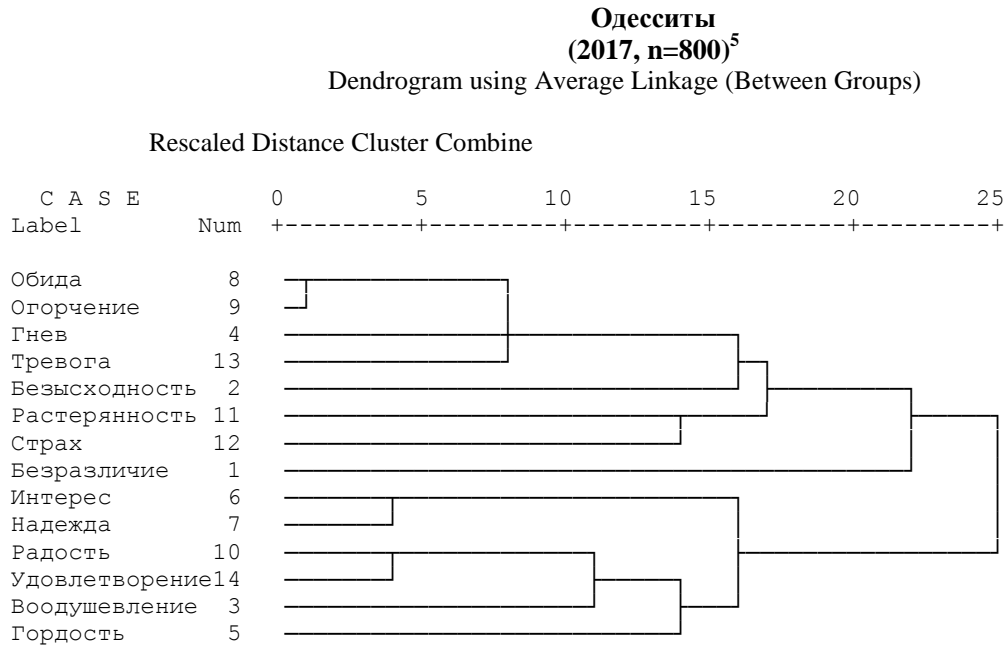
Рисунок 2. Распределение ответов на вопрос: «Какие чувства вы чаще всего испытываете, думая о своей нынешней жизни?» в зависимости от возраста респондентов (массив 2017 года, в %)

А вот испытывающих радость от настоящей жизни среди молодежи – 33%, тогда как среди тех, кому больше 50-ти лет в шесть раз меньше – лишь 5%(!). Удовлетворение испытывают 17% молодежи и лишь 2% людей в возрасте старше 50 лет. Чувство надежды также присуще больше молодежи (54%). Следует отметить также, что 43% молодых людей в возрасте до 30 лет испытывают интерес, тогда как представители старшей возрастной группы лишь 9%.

Иными словами, одесситы оценивают свое настоящее с «тревожной, беспокойной надеждой». При этом подчеркнем, что бессмысленно аналитически выделять отдельные эмоции (чувства). Они в чистом виде не проявляются в реальности. Они складываются в комбинации, цепочки, циклы, спирали. Это вывод подтверждается результатами использования средств иерархического кластерного анализа данных опроса «Открытое мнение – Одесса 2017». В качестве единиц анализа выступили чувства, которые испытывали респонденты, думая о своей настоящей жизни. Метод кластеризации – Between-groups linkage; мера близости для бинарных переменных – мера Ланса и Уильямса (Lance and Williams).

Интересно, что в нашем исследовании не подтвердилась гипотеза о том, что «надежда часто комбинируется с тревогой, беспокойством», как утверждают российские исследователи О. Симонова и Ю. Левада (хотя этот вывод требует дальнейших наблюдений и проверки). Если правильно интерпретировать коэффициент Lance and Williams, то получается, что те, кто указывал «надежду» в качестве наиболее часто испытываемого чувства, редко указывали какие-то другие чувства. На первом шаге объединены «обида» и «огорчение» (см. таблицу 3). «Тревога, беспокойство» комбинируются с «гневом». Дендрограмма (см. рис. 3) наглядно демонстрирует, что «надежда» присоединяется к остальным «положительным» чувствам, объединяясь с «интересом» – одной из «первичных высокотонусных положительных эмоций» [2, с. 33]. Эти чувства расположены довольно близко другу к другу. Следует отметить также, что чувства, имеющие меньшую дугу связи, то есть более близкие друг к другу, чаще встречаются в ответах респондентов совместно, а «далекие» – редко сочетаются.

Социология эмоций (чувств) как отдельная область социологического знания насчитывает уже несколько десятилетий. Тем не менее, в общественности практически не обращают внимание на эмоциональную составляющую общественных преобразований [7, с. 316]. В процессе нашего исследования попытаемся не только показать место «надежды» и «тревоги, беспокойства» в структуре социально значимых чувств, но и подойти к этим понятиям как категориям общественного мнения и общественного поведения, выдвинув ряд методологических предположений: (1) эмоции (чувства) необходимо рассматривать в контексте конкретных социальных отношений; (2) простая классификация эмоций (чувств) на позитивные и негативные не всегда работает – эмоции (чувства) всегда существуют в единстве и взаимопереплетении; (3) без учета эмоционального фона любое описание социальных процессов будет фрагментарным и неполным.

Рисунок 3. Дендрограмма, демонстрирующая объединение чувств (эмоций) в иерархическом кластерном анализе

Таблица 3.

**Протокол объединения чувств (эмоций) в иерархическом кластерном анализе
Agglomeration Schedule**

Stage	Cluster Combined		Coefficients	Stage Cluster First Appears		Next Stage
	Cluster 1	Cluster 2		Cluster 1	Cluster 2	
1	8	9	,560	0	0	4
2	6	7	,607	0	0	10
3	10	14	,609	0	0	6
4	4	8	,662	0	1	5
5	4	13	,665	4	0	9
6	3	10	,709	0	3	8
7	11	12	,752	0	0	11
8	3	5	,754	6	0	10
9	2	4	,778	0	5	11
10	3	6	,789	8	2	13
11	2	11	,798	9	7	12
12	1	2	,873	0	11	13
13	1	3	,918	12	10	0

Проанализируем значение доминирующих в украинском обществе надежды и тревоги в контексте конкретных социальных отношений. В социально-психологической литературе «надеждой» чаще всего называют сложное чувство, возникающее при действии любого сильного желания и при предвосхищении успеха. По мнению ряда исследователей, «в случае появления новых затруднений надежда уступает место тревоге или отчаянию, но ни в коем случае нельзя сказать, что она смешивается с отчаянием, порождая тревогу; скорее всего, по мере уменьшения благоприятности обстоятельств, чувство, коренящееся в нашем желании, изменяется незаметными градациями от надежды к тревоге и далее – к отчаянию» [8].

Российский социолог Ю. Левада отмечает, что в анкетных опросах надежда и тревога часто относятся к разряду чувств, что, по его мнению, не вполне точно. Авторитетный исследователь предлагает

⁵ Массив данных опроса «Открытое мнение – Одесса 2017» находится в открытом доступе в формате файла данных SPSS. Ссылка для скачивания: <http://puls.od.ua/index.php/kollegi/open-opinion-2017.html>

рассматривать «надежду» как категорию массового поведения, как особый тип поведенческих реакций, установку на определенный тип деятельности, отношения к своим и внешним силам, к ситуации, к будущим событиям и последствиям социальных акций. При этом Ю. Левада выделяет следующие черты надежды как поведенческой категории: 1) установка на позитивные, желаемые события; 2) действует в ситуации высокой неопределенности; 3) явная или неявная апелляция к какой-то внешней силе – от случая до авторитета. «В нормальной ситуации никто не станет «надеяться», что булочной продается хлеб, а поезд ходит по расписанию; в ненормальной, катастрофической ситуации упование на «авось» приобретает значение» [6].

Если человек переживает тревогу или страх, он может оценивать эти эмоции как негативные. Социологи же указывают на то, что эти эмоции функциональны: заставляют мобилизоваться к действию или, наоборот, не совершать его [2, с. 31]. «Тревога», как и страх, обусловлены общественными угрозами, они характеризуются предвосхищением опасности. Чувство «социальной тревоги» социологи рассматривают как разделяемое «предощущение» опасности как возможного развития социальной угрозы [9, с. 8]. Помимо объективных (внешних) факторов (военный конфликт на Востоке Украины, кризисная ситуация в экономике и политике, растущее социальное неравенство и др.), первостепенное значение имеют и такие субъективные факторы, как «удовлетворенность жизнью», «уверенность в завтрашнем дне», «оценки относительно высокозначимых областей жизни», «материального неблагополучия» и др.

«Тревога» есть опасение в ситуации, когда под угрозой оказывается ценность, которая, по ощущению человека, жизненно важна для существования его личности [10]. Р. Мэй считает, что тревога «при прочих равных условиях, мучительнее, чем страх: тревога «охватывает» или «заполняет»; человек испуган, но «не знает точно, чего боится».

Теперь обратимся к вопросу как действуют факторы «надежды» и «тревоги» в различных группах населения и в зависимости от оценок различных аспектов качества жизни.

Таблица 4.

Влияние факторов «надежды» и «тревоги» на оценки одесситами различных аспектов качества жизни (апрель 2017 г., индексы * баланса оценок +/-, %)

	Значения индексов	
	фактор надежды	фактор тревоги
Есть ли сейчас у вас возможности реализовать свои способности, умения, знания? (Ip)	11	-25
Могут ли ваши доходы...обеспечить вам, вашей семье более-менее достойную жизнь? (Id)	-39	-63
Удовлетворены ли вы состоянием окружающей среды в том районе, где вы живете?(Ic)	2	-10
Есть ли у вас финансовые возможности получить (при необходимости) качественную медицинскую помощь?(Im)	-36	-60
Есть ли у вас возможности культурно провести свое свободное время - сходить в кино, театр, музей, прочитать книгу и т.п.? (Ik)	34	-1
Устраивает ли вас то, как работает городской транспорт?(It)	25	7
Чувствуете ли вы себя в безопасности на улицах вечером, ночью?(Ib)	-40	-60
Удовлетворены ли вы, в общем и целом, своей жизнью?(Iud)	23	-16
Чувствуете ли вы уверенность в завтрашнем дне?(Iuv)	-40	-69
интегральный индекс	-5	-33

Приведенные в таблице 4 данные обнаруживают одну весьма существенную особенность оптимистической надежды в современном украинском обществе: их носителями являются преимущественно благополучные, удовлетворенные в целом своей жизнью группы населения, обладающие ресурсами для реализации своих способностей, знаний и умений. Обделенные ресурсами, обделены и надеждами и чаще всего не рассчитывают на улучшение собственного положения. Так, например, те, кто в настоящее время испытывают чувство «надежды», положительно оценивают свои возможности реализовать свои навыки и умения (Ip. = 11) и скорее удовлетворены своей нынешней жизнью (Iud. = 23), а те опрошенные, которые на время опроса испытывали чувство тревоги – отрицательно оценивают свои возможности (Ip. = -25) и скорее не удовлетворены своей нынешней

* В Таблице 4 представлены обобщенные показатели – индексы (I), характеризующие баланс различных ответов на один и тот же вопрос среди двух групп респондентов: тех, кто «в настоящее время испытывает чувство надежды» - условно мы назвали ее «фактор надежды» и тех, кто в настоящее время испытывает чувство тревоги (условно мы их назвали «фактор тревоги»); их величина может колебаться от +100 (при полном преобладании позитивных ответов) до -100 (при 100-процентном господстве негативных ответов). Так, если значение индекса – положительная величина, то это означает преобладание положительных ответов над отрицательными.

жизнью (Иуд.= -16). Как представляется, и надежды и тревоги исполняют существенные и относительно устойчивые функции в структуре социальных настроений, имеют свои эмпирические референты. Наблюдаются характерные взаимовлияния показателей надежд и тревог с показателями качества жизни. Впрочем, что неудивительно, соотношение позитивных и негативных эмоциональных оценок настоящего неодинаково в различных социальных группах. Больше всего этот баланс зависит от субъективной оценки своего материального положения. Самый худший он у людей, которые относят себя к практически нищим. Чем выше уровень благосостояния (по самооценке), тем больше положительных эмоций и тем меньше отрицательных.

Таким образом, в настоящее время, как показывает эмпирический анализ, эмоциональный фон в Одессе (как и по стране, в целом) формируется и окрашивается в большей степени негативными, а не положительными эмоциями. При этом, необходимо помнить, что эмоции (чувства) – это феномен, которым можно управлять. Решения, которые игнорируют чувства людей, могут быть восприняты недоброжелательно и привести к неблагоприятным последствиям. Главное, что рассмотренные нами доминирующие в обществе чувства «надежд» и «тревоги» характеризуются высокой готовностью их носителей действовать во имя достижения желанных целей. А поскольку готовность к действию концентрирует в себе как созидательные, так и разрушительные силы, то выход этих сил на свободу, может быть чревато непредсказуемыми для общества последствиями. Чтобы не допустить такого развития событий, необходимо внимательно следить за состоянием эмоционального фона в стране и своевременно предпринимать меры компенсаторного характера.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Горбунова М. Ю., Фиглин Л. А. Эмоции как объект социологических исследований: библиографический анализ. *Социологические исследования*. 2010. №6. с.13-23. 2. Симонова О. «Страх комбинируется с надеждой» *Платформа*. 2017. № 2. с.28-35. 3. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / пер. с фр., составление, послесловие и примечание А. Б. Гофмана. М.: Канон, 2005. 352с. 4. Barbalet J. M. *Emotion, Social Theory and Social Structure: A Macrosociological Approach* / J. M. Barbalet. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 210 p. 5. Деева М. От индивидуального к разделяемому аффекту: постдюркгеймовская традиция в социологии эмоций. *Социологическое обозрение*. 2010. Т.9. № 2. 6. Левада Ю. А. Сочинения: избранное: социологические очерки, 2000-2005 / Ю. А. Левада: [сост. Т. В. Левада]. Москва: Издатель Карпов Е. В. 2011. 507 с. 7. Злобіна О. Емоційна складова суспільних перетворень (на прикладі становлення майдану) *Соціальні виміри суспільства*. 2014. № 6. с.314-326. 8. Магдаулол У. Различение эмоции и чувства. Психология эмоций: хрестоматия. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 6 с. 9. Емельянова Т.П. Феномен коллективных чувств в психологии больших социальных групп. *Социальная и экономическая психология*. Том 1. № 1. с. 3-22. 10. Мэй Ролло. Смысл тревоги / перевод М. И. Завалова и А. Ю. Смбуриной. Москва: Институт общегуманитарных исследований. 2016. 416 с.

Место «надежды» и «тревоги» в структуре социально значимых чувств (на примере жителей г. Одесса)

Статья посвящена анализу доминирующих в украинском обществе фоновых эмоциональных состояний, таких как состояние «тревожности, беспокойства» и «надежды», а также их места в структуре социально значимых чувств. На основе анализа результатов массовых опросов раскрываются различные аспекты социального самочувствия, заключающиеся в суждениях людей о качестве жизни. Эмоции (чувства) рассматриваются и как «результаты социальных процессов», и как «причины» социальных процессов, необходимые для «объяснения самих оснований социального поведения» (Дж. Барбалет). Используя кластерный анализ, автор доказывает, что бессмысленно аналитически выделять отдельные эмоции (чувства). Они в чистом виде не проявляются в реальности. В статье также рассматривается влияние факторов «надежды» и «тревоги» на оценки одесситами различных аспектов качества жизни. Эмпирической базой для решения задач социологической интерпретации послужили репрезентативные опросы, проводимые в г. Одессе с 2004 по 2017 гг.

Ключевые слова: эмоции, чувства, эмоциональный фон, социальное самочувствие, надежда, тревога, показатели качества жизни

Отримано 4.09. 2018

УДК 76 + 655.533 + 391]: 316.77 (06)

ДИЗАЙН НАЦІОНАЛЬНО ІДЕНТИФІКОВАНИХ ОБ'ЄКТІВ ВІЗУАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНА ТЕХНОЛОГІЯ

Удріс-Бородавко Наталя Сергіївна – кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри графічного дизайну Київського національного університету культури і мистецтв, вул. Євгена Коновальця, 36, Київ 01601, Україна, e-mail: udris.nata@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1831-5476>

Natalia Udris-Borodavko – Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Graphic Design Kiyv National University of Culture and Arts, вул. 36 Yevhena Konovaltsia, Kyiv 01601, Ukraine, e-mail: udris.nata@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1831-5476>

Стаття присвячена вивченню дизайну національно ідентифікованих об'єктів візуальної комунікації в сучасній Україні як соціокультурної технології. Розглянуті її суб'єкти – графічні дизайнери, їхні клієнти, навчальні заклади, які готують дизайнерів, науковці, об'єкти – соціальний простір українського суспільства та поведінка людей. Власне графічний дизайн визначається автором як проектна діяльність зі створення візуальних об'єктів, що забезпечує безособистісну соціальну комунікацію, соціальну процесуальність та соціалізацію членів суспільства. Розглянуто основні соціальні функції графічного дизайну (інформативну, інтерактивну, функцією афіліації, регулятивну) та додаткові (естетичну та експресивну), визначено їхні особливості. Автором наголошується, що для сучасного українського суспільства актуальним є урізноманітнення форм українізації візуальної комунікації, а перспективи розвитку українського дизайну об'єктів візуальної комунікації пов'язані з формуванням національно орієнтованих проектів. В контексті динаміки українського суспільства в напрямку зміцнення його цілісності та відчуття унікальності технологія дизайну національно ідентифікованих об'єктів візуальної комунікації в Україні у своєму розвитку проходить три стадії: додавання, модифікації і трансформації. Кожній стадії притаманний свій рівень дизайну – від аматорського до професійного. Сучасна стадія модифікації ілюструється прикладами реалізованих проектів, зокрема потенціал графічного дизайну як соціокультурної технології проілюстровано оглядом конкурсу щодо бренду Євробачення-2017.

Ключові слова: візуальна комунікація, бренд Євробачення-2017, соціокультурна технологія, графічний дизайн

The article is devoted to the study of the design of nationally-identified objects of visual communication in contemporary Ukraine as a sociocultural technology. The subjects of this technology are graphic designers, their clients, educational institutions, which train designers, scientists. The object of technology is the social space of Ukrainian society and the behaviour of people. The author defines graphic design as a project activity for creating visual objects that provides impersonal social communication, social processuality and socialization of society members. In the article the basic social functions of graphic design (informative, interactive, affiliation, regulative) and additional (aesthetic and expressive) are considered. The author emphasizes that forms variety of the Ukrainianization of visual communication is very important for the modern Ukrainian society. Prospects for the Ukrainian design development of visual communication objects are related to the formation of nationally-oriented projects. In the context of the Ukrainian society dynamics to strengthen its integrity and sense of uniqueness, the technology of nationally-oriented design of visual communication objects in Ukraine comes through three stages: adding, modifying and transforming. Each stage is characterized by its level of design – from amateur to professional. Contemporary stage of modification is illustrated by examples of implemented projects, particularly the author illustrates the potential of graphic design as a sociocultural technology by reviewing the Eurovision brand-2017.

Keywords: visual communication, brand of Eurovision-2017, sociocultural technology, graphic design

Поняття «візуальні комунікації» є одним з домінуючих у сучасних наукових дослідженнях в галузі соціології культури, культурології, соціальних комунікацій тощо. Візуальні комунікації – це процес обміну інформацією, яка представлена об'єктами візуального сприйняття. У більшості випадків розробка візуального контенту пов'язана з графічним дизайном. Численна продукція графічного дизайну створює потужний комунікативний простір, який формує культурні пріоритети, ціннісні орієнтири та естетичні смаки широкого кола адресатів і, як наслідок, – їхню соціальну поведінку та взаємодії. Тому проектування візуальних комунікацій, тобто цілеспрямований процес створення носіїв інформації, що сприймається через зоровий канал, є важливою та актуальною темою наукової аналітики саме в галузі соціології культури.

Аналітика візуального та медіаобразності в контексті впливу на соціокультурний стан суспільства проводиться науковцями-гуманітаріями переважно як узагальнення, присвячена вона викладенню вже

наявних результатів поширення візуальних комунікацій та їхнього впливу на стан суспільства та особистості в цілому. При цьому вивченню дизайн-проектів, що функціонують в українському суспільстві, з точки зору соціології культури присвячено мало уваги. Таких само робіт, які працюють «на випередження» та розглядають графічний дизайн як механізм досягнення певних цілей соціального моделювання, ще менше. Особливу вагомість даний аспект набуває в контексті потреб винайдення та активного впровадження соціокультурних комунікативних технологій, спрямованих на зміцнення національної ідентифікації українського соціуму. Зазначені аспекти обумовлюють актуальність цієї статті.

Своє дослідження ми ґрунтуємо на міждисциплінарному підході та спираємось на наукові розвідки в галузі, соціальних комунікацій, теорії дизайну, мистецтвознавства, соціології дизайну. Матеріал статті базується на соціокультурній теорії, виходячи з її трактування соціальним філософом М. Михальченком. Він вважає, що соціокультурна теорія «має за мету не тільки поєднати філософський, соціологічний і культурологічний підходи до аналізу суспільного життя, але і проінтерпретувати історичні форми суспільного життя (чому одні народи живуть так, інші – за іншими способами буття), обґрунтувати різні системи соціальної комунікації» [1, с. 40], «прагне визначити мету і засоби виховання, освіти і науки як культуротворчих складових загального процесу суспільного життя» [1, с. 41]. На жаль, серед культуротворчих елементів автор не вказує дизайн як процес проектування об'єктів візуальної комунікації. М. Михальченко звертає увагу, що важливою складовою соціокультурної теорії і методології є «реальне виявлення можливостей формування більш ефективних програм розвитку суспільства» [1, с. 43]. Сутність цього полягає, на його думку, у створенні передумов для посилення творчих здібностей людей, виходу за межі вже складених культурних форм, пошуку більш ефективних програм діяльності.

Візуальна комунікація останніми роками активно досліджується в галузі соціології культури. Базовими, зокрема, можна вважати роботи Г. Беккера, П. Штомпки, Дж. Грейді [2, 3]. Серед українських соціологів цією проблематикою займаються О. Даниленко, О. Бондар [4, 5] Аспекти візуального та медіаобразів ґрунтовно розглянуті в дисертаційному дослідженні української вченої К. Батаєвої. Важливим для теми цієї статті є сформульоване визначення візуального як «візуальних фактів, які конструюються й сприймаються у сфері соціокультурних взаємодій» [6, с.12], а також спостереження, що «у соціокультурній візуалістиці віддають перевагу інтерпретуванню вже існуючих візуальних фактів, масово розтиражованих у мас-медіа, але не створенню нових відео-артефактів» [6, с.11]. Також значна увага даного дослідження присвячена узагальненню «медіаобразу» як синтезу численної кількості доробок в сфері семіології, семантики, символічного інтеракціонізму тощо. При цьому аспекту важливості використання саме національних символів у соціокультурному візуальному українського комунікативного простору увагу автором не приділено.

В сфері мистецтвознавства та мистецької педагогіки протягом останніх 7-10 років активно розкривається тема «етнодизайну», яка на перший погляд безпосередньо пов'язана з тематикою цієї статті. Так, А. Руденченко у своєму дисертаційному дослідженні з педагогіки мистецтва на основі вивчення численної кількості наукових матеріалів українських та зарубіжних авторів пропонує авторське визначення сутності етнодизайну як «педагогічно доцільно організованого процесу передачі попередніми поколіннями наступним регіонального досвіду художнього проектування з урахуванням автентичних особливостей формотворення і декорування предметного довкілля» [7, с. 31]. Беручи до уваги міждисциплінарність художньо-проектної діяльності, сучасні гуманітарні, мистецькі та технічні знання, методи художнього проектування та технічного конструювання, А. Руденченко робить акцент на створенні етнокультурного предметного середовища, не торкаючись питання інформаційного простору. В наукових статтях з етнодизайну інших авторів, зокрема І. Юрченко [8], наголошують на необхідності введення етнічних елементів в сучасний графічний дизайн і рекламу, однак їхні дослідження стосуються аналітики проектів лише в контексті законів візуалізації і графіки. Доктор мистецтвознавства, В. Даниленко розглядає проблему ширше, зауважуючи, що «майбутнє українського дизайну полягає у формуванні національно орієнтованого світобачення» [9, с. 186] і водночас зазначає, що далеко не всі українські дизайнери «переймаються думкою про виявлення у дизайнерському творі національної ідентичності» [9, с. 127]. Автор говорить про несформовану в них соціальну відповідальність за власні проекти.

Ми вважаємо, що загалом обмежена кількість досліджень соціокультурної комунікації в українському суспільстві за допомогою національно ідентифікованих дизайн-об'єктів створює проблему когнітивного розриву між практичною площиною (проектними концепціями в дизайні як проектуванні об'єктів візуальної комунікації) і теоретичною (соціологічним прогнозуванням їхнього функціонування в українському соціумі). В той же час, на нашу думку, графічний дизайн як процес забезпечення візуальних комунікацій у суспільстві може бути використаним як організаційний механізм змін та соціокультурна технологія. Така позиція є концептуальною базою нашого дослідження. Поняття «організаційний механізм» та «соціальна технологія», на наш погляд, багато в чому пов'язані, презентуючи більш теоретичний чи прикладний характер понять. Згідно з теорією Л. Бевзенко, організаційними механізмами можна вважати комплекс дій, що здійснюються відповідно до визначених цілей і детально розроблених планів, мають конкретного соціального суб'єкта [10, с. 7]. Соціальна технологія трактується як «засіб упорядкування та організації цілеспрямованої практичної діяльності, сукупність прийомів, спрямованих

на визначення або перетворення соціального об'єкту, досягнення заданого результату» [11, с. 823]. За думкою В. Подшивалкіної, соціальна технологія являє собою процес, який упорядковує не тільки систему засобів, що застосовуються, але й, головне, регламентує діяльність суб'єктів по відношенню до інших суб'єктів. Технологія пов'язує цілі, матеріальні засоби та упорядковує діяльність суб'єктів і факторів з досягнення певної мети. Технологія без смислів не є технологією. Вона стосується діяльності перш за все людей, а не механізмів та матеріальних засобів. [12, с. 31].

Графічний дизайн як професійна галузь є структурованою системою соціальних дій та взаємодій, що регламентується, передусім, законодавством, нормативними документами, а також цілями соціальних суб'єктів, що беруть пряму чи опосередковану участь у проектах. Як галузь суспільно-виробничої діяльності людей, графічний дизайн є складовою культури та підпорядковується цілям цієї сфери. Суб'єктами організаційного механізму і технології у візуальних комунікаціях, що забезпечуються графічним дизайном, виступають графічні дизайнери, їхні клієнти, навчальні заклади, які готують дизайнерів, науковці. Об'єктом виступає соціальний простір українського суспільства, а також поведінка людей відповідно до поширеного розуміння. Актуальність дослідження окремих аспектів графічного дизайну як соціальної технології, а саме в українського графічного дизайну українському суспільстві на даному етапі розвитку обумовлює мету та завдання статті.

Мета статті – вивчення дизайну національно ідентифікованих об'єктів візуальної комунікації в сучасній Україні як соціокультурної технології.

Завдання дослідження:

- Виявити соціальні функції графічного дизайну в комунікативному просторі українського соціуму.
- Дослідити вплив етнічно ідентифікованих об'єктів графічного дизайну на соціальну реальність в Україні
- З'ясувати ознаки дизайну національно ідентифікованих об'єктів візуальної комунікації як соціокультурної технології.

Результати дослідження. Дизайн об'єктів візуальної комунікації сьогодні вже не тлумачиться лише як розробка певних інформаційних арт-об'єктів (візуальних чи вербальних). Графічним дизайном вважається, передусім, художньо-проектна діяльність, мета якої - візуалізація інформації, призначеної для масового розповсюдження, завдання якої – впровадження у конкретне життя людини та суспільства нових предметно-інформаційних об'єктів, які створюють неоднозначну ситуацію в предметному світі [13, с. 105, 124]. Дизайн-розробка обов'язково містить соціально-культурну складову, а на етапі обґрунтування ідеї та проекту втілення ідеї необхідними є соціологічна та соціально-економічна аналітика [13, с. 124]. В межах викладання дисципліни «Соціологія дизайну» нами вводиться наступне авторське визначення: графічний дизайн – це проектна діяльність зі створення візуальних об'єктів, яка забезпечує безособистісну соціальну комунікацію, соціальну процесуальність та соціалізацію членів суспільства. Ми вважаємо, що дизайн об'єктів візуальної комунікації виступає системочинником водночас людини і середовища та вносить в реальність новий соціокультурний зміст.

Виходячи з належності дизайну графічних повідомлень до візуальних комунікацій, нами сформульовано його функції в контексті соціокультурної реальності. Виходячи з розповсюдженого визначення графічного дизайну, первинною можна вважати *інформативну функцію*. При цьому для нас важливим є не стільки утилітарний аспект (тобто передача конкретних даних), скільки той факт, що об'єкти візуальної комунікації наповнені образами, які створюють змістовно-емоційне підґрунтя, забарвлення, контекст подачі. Семантика образів в об'єктах візуальної комунікації є темою багатьох наукових досліджень, розкривається також і в наших публікаціях [14]. *Інтерактивна функція* забезпечує порозуміння різних соціальних груп та організацію між ними соціальної взаємодії. Сприйняття інформації за допомогою візуальних повідомлень пов'язано з *функцією афіліації* [15] – створення у адресатів відчуття приналежності до групи, формування їхньої готовності бути з іншими та ідентифікувати себе відмінними від інших соціальних груп. Важливою є *регулятивна функція*, тобто функція сприяння соціальній інтеграції суспільства та підвищення соціальної активності громадян. Додатковими (або побічними) функціями візуальної комунікації вважаємо *естетичну*, тобто задоволення потреб у якісній графічній складовій, та *експресивну*, яка полягає у зміні емоційних станів груп адресатів. Графічний дизайн як процес можна вважати структурованою системою соціальних дій та взаємодій, що виконує комплекс соціальних функцій, спрямованих на досягнення певних цілей. У варіантах, коли всі соціокультурні функції об'єднані однією метою, проект графічного дизайну стає соціокультурною технологією.

Застосування графічного дизайну як соціальної технології є необхідним для моделювання таких наслідків поширення візуальної інформації, що були б позитивними і корисними для соціуму, зокрема українського. В контексті утвердження української ідентичності, зокрема у сфері культури та соціальної комунікації, наразі актуальним є урізноманітнення форм українізації візуальної комунікації, і не лише за рахунок вербальних складових (текст та мова його презентації), а й невербальних елементів (основних та/або другорядних). Національно-ідентифіковані елементи об'єктів візуальної комунікації – це засоби,

завдяки яким реалізується соціокультурна технологія. Серед них ми виділяємо: групу соціокультурних змістовних одиниць та групу виключно графічних форм. До першої групи відносимо створення частково українізованого іміджу персонажів графічної продукції шляхом акцентування на характерних засобах невербального спілкування (жести, міміка) та використання елементів традиційного одягу у сучасних інтерпретаціях; демонстрація типових для українського соціуму соціальних взаємодій, в тому числі і фрагментів звичаєвих традицій та обрядової ритуалістики; відображення предметно-просторового середовища об'єктами природи (рослинного й тваринного світу), архітектури, пам'ятників, товарів українського виробництва тощо, знайоме адресату як «наше, українське». До другої групи відносимо композиційну розмітку площини друкованої продукції на основі знаку традиційної культури України; орнаментальні композиції з елементів-символів традиційної української культури та упізнаваних елементів-символів соціального оточення; колірні сполучення елементів українського декоративно-прикладного мистецтва; лєтерінг із застосуванням українських шрифтів.

Розробка національно ідентифікованих проєктів візуальної комунікації в Україні періоду незалежності налічує близько 15-17 років. І хоча рівень дизайну на перших етапах був вкрай низьким, їхню наявність можна трактувати як стадію додавання, «під час якої до моделей поведінки і світогляду, які формуються, додається інформація, що тягне за собою позитивні зміни» [16, с. 32]. Це є ніщо інше, як перша стадія соціокультурної комунікаційної технології. За визначенням О. Холода, це така система маніпулятивних дій-комплексів, що спрямована на позитивну або нейтральну зміну поведінки соціуму [16, с. 11, 27]. В контексті динаміки українського суспільства в напрямку зміцнення його цілісності та відчуття унікальності, технологія дизайну національно ідентифікованих об'єктів візуальної комунікації в Україні у своєму розвитку проходить всі три стадії – додавання, модифікації і трансформації.

Авторські повсякденні спостереження говорять про поступове збільшення якісних і сучасних розробок візуального контенту на основі української знаково-символічної системи. Сьогодні велика кількість проєктів візуальної ідентифікації, реклами, оформлення книг, упаковок виконується на основі сучасних модифікацій національної айдентики. Серед поширених та зразкових проєктів можна зазначити рекламні кампанії ТМ «Наша ряба», «Чернігівське», «Слов'яночка», «Київстар», упаковки ТМ «Казкове Молоко», «Вран'ка», «Квас «Старокиївський»», комплексна культурна програма «Країна мрій», гурт ДахаБраха та інші. Потужною сферою, де активно поширено брендуння на основі національної символіки, є туристична галузь. Знаки та рекламна продукція Херсону та Херсонщини, Миколаєва, Рівного, Житомира, Хмельницького, Чернігова, регіону Тернопілля, туристичний бренд «Ukraine» побудовані на поєднанні та осучасненні елементів традиційної символіки, кольорових сполучень тощо. Це дозволяє робити висновки, що сьогодні дизайн національно ідентифікованих об'єктів візуальної комунікації знаходиться на проміжній стадії модифікації, під час реалізації якої «завдають вагомих змін у моделях поведінки індивідів у суспільстві» [16, с. 39].

Вважаємо, що кінцева стадія поширення дизайну національно ідентифікованих об'єктів візуальної комунікації – стадія трансформації, – під час якої «формуються нові моделі поведінки індивідів у суспільстві» [16, с. 41], проявиться у суттєвому кількісному збільшенні продукції графічного дизайну з використанням національно ідентифікованих знаків і символів. Головне при цьому, щоб проєкти були сучасними, а знаки та образи на їх основі – ненав'язливими. Крім цього, суспільні обговорення та семінари фахівців з приводу розвитку дизайну саме в Україні, що проводились у 2017, 2018 році зорієнтовані на формування структури, що об'єднує навчальні заклади, фахові дизайн-студії, фестивалі й виставки, нормативні документи, інформаційні ресурси для синтезу проєктів візуальної комунікації, наукові розробки тощо [17, 18]. Це надає підстави до формування та утвердження графічного дизайну саме як соціокультурної технології.

Одним з наочних прикладів позитивного кейсу дизайну візуальних комунікацій на основі національної ідентифікації, є іміджевий стиль для Євробачення-2017, яке проводилось у травні в м. Київ. Цей кейс можна трактувати як потенційно соціокультурну технологію, а реакцію соціальної активності українців на його поширення скоріше як самоорганізаційний механізм, що розширив сферу впливу організаційного. За Л. Бевзенко, самоорганізаційні механізми являють собою власну глибинну спонтанну активність соціальної системи. Спроєктувати їх не можливо, але за умов знань та прогнозування можна ефективно використати в регулятивних цілях [10, с. 7].

В процесі розробки айдентики було запропоновано декілька різних концепцій, яких об'єднувало одне: національна упізнаваність, наявність української ідентифікації. Один проєкт базувався на естетиці петриківського розпису; другий варіант на основі наївного мистецтва Марії Приймаченко [19]. Третій – на стилізації форми і декору традиційної української жіночої прикраси «намиста» [20]. Обрано та затверджено останній варіант, який, на наш погляд, виглядав стилістично сучасно та унікально.

Цілі проєкту полягали і в створенні айдентики тогорічного конкурсу як такої, і у більш глобальній культурологічній місії – унікальній ідентифікації України як країни проведення у порівнянні з іншими приймаючими країнами. Основними *суб'єктами* у цьому проєкті вважаємо рекламні агентства Banda

Agency і Republique, які на час розробки об'єдналися у гурт «Редизайн», оргкомітет Євробачення, Міністерство культури України. Об'єктом є локація проведення заходу, медіаканали, що містили інформаційні повідомлення до, під час та після проведення конкурсу, навколишнє середовище міста Київ з носіями брендової графіки. Також об'єктами впливу цього проекту вважаємо прямих учасників конкурсу (співаків), українських та іноземних глядачів, соціально активних членів українського суспільства, що брали участь в обговоренні бренду у соцмережах. Засобами технології виступають графічні рішення комунікативного образу, брендвана поліграфічна та сувенірна продукція, об'єкти зовнішнього простору, декоровані відповідним чином, PR-матеріали, що супроводжували поширення бренду. Дії творчої групи регламентувались нормативними положеннями міжнародного конкурсу та законодавством України.

Під час впровадження проекту у користування реалізовано всі соціальні функції графічного дизайну в контексті соціальних комунікацій, що визначені нами вище. По-перше, проект забезпечив візуальну комунікацію серед усіх задіяних в заході категорій населення передаючи не лише утилітарну інформацію, але й образну. Образ, закладений у цей бренд, візуально засновано на символіці традиційної української жіночої прикраси «намисто», а змістовно – на поєднання окремих різноманітних елементів (культури, способів життя, цінностей тощо) у єдине ціле.

По-друге, обговорення цього проекту та його конкурентів викликало неабиякий резонанс у соцмережах. На основі прихильності до кожного з двох проектів стихійно сформувались угруповання, члени яких усвідомлювали та демонстрували свою причетність і доволі активно вступали в інформаційну взаємодію через дискусії. Ці групи об'єднували людей різних за віком, статусом, професією, регіоном проживання тощо. Автор цієї статті спостерігав за перебігом дискусій в коментарях у соцмережі Facebook, часткове підтвердження активності можна знайти у матеріалах медіаресурсів [21, 22]. В той же час членів кожної групи об'єднував факт соціальної та етнічної ідентифікації, оскільки дискусії точились не стосовно введення українських графічних елементів у брендуння, а щодо того, який проект якнайкраще демонструватиме унікальність України.

Проект, що створювався передусім для візуальної комунікації, спровокував і вербальну активність серед населення, комунікативні процеси зосередилися на питаннях візуалізації етнічної приналежності, національних традицій тощо. Можна сказати, що цьому сприяло виконання проектом естетичної та експресивної функцій. Ну і нарешті, цей проект вигідно презентував професійну соціальну групу дизайнерів України на міжнародній арені, оскільки у 2018 році здобув дві найпочесніші у сфері дизайну нагороди: першу премію в категорії Best of the best в номінації Communication Design на престижному світовому конкурсі Red Dot Design Awards [23] та бронзову нагороду у категорії Design lions на фестивалі Канські леви [24]. Проект продовжує існувати в інформаційному та матеріальному просторі вже понад рік, оскільки повсякденні спостереження говорять про функціонування брендваних автобусів, користування сувенірними носіями (жіночі прикраси, футболки), розміщення елементів дизайну середовища на вулицях Києва.

Звісно, не кожен національна ідентифікована дизайн-розробка має подібний масштабний ступінь впливовості на соціальну реальність. Однак кожен з проектів візуальної комунікації так чи інакше може бути складовою соціокультурної технології, спрямованої на формування у адресатів відчуття приналежності до етнічної соціальної групи, унікальної ідентичності, національної цілісності. Ми вважаємо, що така технологія повинна підтримуватись державними програмами з частковим фінансуванням тих проектів, що реально сприяють модифікації і трансформації соціальної реальності в зазначеному напрямку. На стадії підготовки фахівців графічного дизайну, тобто в стінах навчальних закладів, ідея впровадження національно-ідентифікованої знаково-символічної системи реалізується у навчальних проектах студентів. Однак на стадії розробки проектів для замовників виникають проблеми, пов'язані з індивідуальним баченням замовників проектів, вузькому розумінні етнічної стилістики, бажанню дизайнерів зробити мінімалістичні за стилем та беземоційні проекти в парадигмі глобалізації. Тому ми вважаємо, що висвітленню в різних ЗМІ проектів, які виконують потрібні державі функції треба приділяти увагу на рівні державної культурної політики та максимально мотивувати дизайнерів розробляти подібні проекти.

Висновки. Проектування об'єктів візуальної комунікації, які більшою мірою аналізуються в сфері теорії дизайну та мистецтвознавстві, мають багато аспектів для соціокультурного вивчення. Впливовість на соціальну реальність графічного дизайну через виконання соціальних функцій говорить про можливість його застосування у соціокультурному вимірі. Дизайн національно ідентифікованих об'єктів візуальної комунікації як концепція розвитку українського дизайну в контексті оригінальності своїх позицій на світовому рівні, треба розглядати як соціокультурну технологію для закріплення позитивних змін в українському суспільстві. Важливим напрямком аналізу візуального контенту, спроектованого українськими дизайнерами, в соціології культури можуть бути кількісні та якісні дослідження візуального матеріалу, тобто об'єктів візуальної комунікації, які продукуються в українському суспільстві. Рівень динаміки наявності національно знакової системи в об'єктах візуальної комунікації може говорити про рівень поширення ідей візуальної ідентифікації

етнічної приналежності та унікальності і серед дизайнерів, і серед замовників, що ініціюють комунікацію. Ми вважаємо, що ефективна діяльність дизайнера – запорука успішної візуальної комунікації у соціумі між різними соціальними групами і прошарками, а графічний дизайн як проектування національно ідентифікованих об'єктів візуальної комунікації може стати вагомим маркером, за якими український соціум відрізнятиметься від інших та буде упізнаваним в світі.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Михальченко М. Філософія освіти і соціокультурна теорія. *Філософія освіти*. 2005. №1. С. 38-51. 2. Штомпка П. Візуальна соціологія. Фотографія як метод дослідження. М.: Логос, 2010. 168 с. 3. Grady J. The Score of Visual Sociology URL: <https://www.researchgate.net/publication/249071049> (дата звернення 26.08.2018) 4. Даниленко О. А. Парадоксы повседневности: осмысление в русле визуальной социологии. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. N 1053. Вип.31. Харків, 2013. С. 94-108. 5. Бондар В. С., Одинак Я. М. Візуальна соціологія: розширення епістемологічних меж соціологічної науки. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. 2011. Том 122. С. 3-9. 6. Батаєва К. Феномен медіа-візуальності: досвід соціокультурного аналізу : автореф. дис. ... докт. філос. наук. Харків, 2014. 37 с. 7. Руденченко А. Теоретичні і методичні засади навчання етнодизайну студентів у вищих мистецьких навчальних закладах : автореф. дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2017. 42 с. 8. Юрченко І. Досвід використання орнаменту в проектно-художній творчості та освітньому процесі. *Становлення і розвиток етнодизайну: український та європейський досвід: матеріали I міжнар. наук.-практ. конф.* 2012. С. 179–187. 9. Даниленко В. Майбутнє європейського дизайну: Чехія, Польща, Україна. Харків, 2007. 197 с. 10. Бевзенко Л. Соціальна самоорганізація і механізми регуляції соціального поведіння. *Український соціологічний журнал*, 2014. № 1–2. С. 6-16. 11. Щербина В. Технологія соціальна *Энциклопедический социологический словарь*. М.: ИИСПАИ, 1995, с.823-824. 12. Подшивалкина В. Социальные технологии: проблемы методологии и практики. Кишинев: Центральная типография. 1997. 351с. 13. Дизайн: Словник-довідник. Ін-т проблем сучасн. мист-ва НАМ України. Київ: Фенікс, 2010. 384 с. 14. Удріс Н. Візуальна комунікація в мовах суспільних трансформацій: оновлення семантичного простору. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*, 2015. Вип. 35. С. 60-67. 15. Болотова А., Жуков Ю. Психологія комунікацій. URL: http://www.e-reading.club/chapter.php/1044092/0/_Bolotova_-_Psihologiya_kommunikaciyu.html (дата звернення 26.08.2018). 16. Холод О. М. Комунікаційні технології. Київ. 2011. 312 с. 17. У Києві відбудеться форум із дизайн-мислення та інновацій (14-15 вересня 2017). URL: <https://www.culturepartnership.eu/ua/article/forum-ukraine> (дата звернення 26.08.2018). 18. Український культурний фонд розпочинає серію секторальних стратегічних сесій. URL: https://ucf.in.ua/news/25_06_2018 (дата звернення 26.08.2018). 19. Наливайко В. Петриківка чи звірі Марії? URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/3008/164/100339/> (дата звернення 26.08.2018). 20. Celebrate diversity Eurovision 2017 URL: <http://banda.agency/eurovision/> (дата звернення 26.08.2018). 21. Соцмережі про логотип «Євробачення-2017»: Були і кращі варіанти. URL: https://zik.ua/news/2017/01/31/sotsmerezhi_pro_logotyp_yevrobachennya2017_buly_i_krashchi_variandy_1034871 (дата звернення 26.08.2018). 22. Намисто Тимошенко, ковбаса та шини: реакція юзерів на логотип «Євробачення 2017». URL: <https://tsn.ua/glamur/namisto-timoshenko-kovbasa-ta-shini-reakciya-yuzeriv-na-logotip-yevrobachennya-2017-872203.html> (дата звернення 26.08.2018). 23. Брендинг ВДНГ та айдентика Євробачення 2017 отримали Red dot award. URL: <http://telegraf.design/news/brending-vdng-otrimav-red-dot-award/> 24. МІП: Розробник єдиного бренду України отримав «Канського лева» за «Євробачення-2017» URL: <https://mip.gov.ua/news/2447.html> (дата звернення 26.08.2018).

Дизайн национально идентифицированных объектов визуальной коммуникации в современной Украине как социокультурная технология

Статья посвящена изучению дизайна национально идентифицированных объектов визуальной коммуникации в современной Украине как социокультурной технологии. Рассмотрены ее субъекты – графические дизайнеры, их клиенты, учебные заведения, которые готовят дизайнеров, ученые, объекты – социальное пространство украинского общества и поведение людей. Собственно графический дизайн определяется автором как проектная деятельность по созданию визуальных объектов, обеспечивающую безличную социальную коммуникацию, социальную процессуальность и социализацию членов общества. Рассмотрены основные социальные функции графического дизайна (информативную, интерактивную, функцией аффилиации, регулятивную) и дополнительные (эстетическую и экспрессивную), определены их особенности. Автор отмечает, что для современного украинского общества актуальным является разнообразие форм украинизации визуальной коммуникации, а перспективы развития украинского дизайна объектов визуальной коммуникации связаны с формированием национально ориентированных проектов. В контексте динамики украинского общества в направлении укрепления его целостности и ощущения уникальности, технология дизайна национально идентифицированных объектов визуальной коммуникации в Украине в своем развитии проходит три стадии: добавление, модификации и трансформации. Каждой стадии присущ свой уровень дизайна – от любительского до профессионального. Современная стадия модификации иллюстрируется примерами реализованных проектов, в частности потенциал графического дизайнера как социокультурной технологии проиллюстрировано обзором конкурса бренда Евровидение-2017.

Ключевые слова: визуальная коммуникация, бренд Евровидение-2017, социально-культурная технология, графический дизайн.

Отримано 6.05.2018

УДК 316.346.32-053.9 (477)

ЗДОРОВЕ СТАРІННЯ І ПОТРЕБИ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ В УМОВАХ ДЕПРИВАЦІЙНОЇ БІДНОСТІ

Сопко Руслана Іванівна – викладач кафедри соціології та соціальної роботи, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», пл. Народна, 3, Ужгород, 88017, Україна, e-mail: ruslana.sopko@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5999-7752>

Ruslana Sopko – lecturer of department of sociology and social work of State institution of higher education «Uzhhorod National University», 3, Narodna Sq., Uzhhorod, 88017, Ukraine, e-mail: ruslana.sopko@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5999-7752>

У статті представлено результати соціологічного дослідження «Реалізація потреб людей похилого віку. Вивчення думки людей похилого віку та членів їхніх сімей», здійсненого в Закарпатській області. Проаналізовано потреби та проблеми життєдіяльності людей похилого віку, а також думку членів сімей, які здійснюють догляд за ними. Визначено державні інституції та інструменти, залучені для забезпечення соціальної допомоги людям старшого покоління. Підкреслено вплив соціальної допомоги на рішення членів сім'ї здійснювати сімейний догляд за своїми рідними. Надано дефініцію поняття «дериваційна бідність». Розглянуто специфічні потреби людей похилого віку Закарпатської області в умовах деривації. Зроблено висновок про те, що соціологічні дослідження та врахування їхніх результатів у контексті ефективної соціальної політики держави сприятимуть підвищенню потреб даної категорії населення.

Ключові слова: старіння населення, потреби, люди похилого віку, соціальна допомога, сімейний догляд.

In the article we analyze the results of the sociological research «The implementation of the needs of the elderly. The study of the opinion of the elderly and their members of family» in the Transcarpathian region. We investigate the needs and problems in the activity of the elderly, and also pay attention to the opinion of the family members, that are taking care about them. It is indicated which public institutions and instruments are involved in providing social assistance to the older generation. We emphasize on the importance of social assistance according to the decision of family members to take care about their relatives. We characterize the notion of the derivational poverty. The specificity of the needs of the elderly people of the Transcarpathian region in terms of derivation is considered. We make the result that satisfaction and taking into account the needs of this category of the population indicates an effective social policy of the state.

Keywords: the population aging, the needs, the elderly people, the social assistance, family care.

Соціально-економічне розшарування українського суспільства спричинило поляризацію населення, тобто спрямованість соціальної та економічної мобільності до полюсів соціальної структури. Сучасними дослідниками означеної проблеми висловлюється думка про те, що попередня, класова стратифікація, яка ділила людей на вертикальні прошарки, поступово змінюється горизонтальною диференціацією [1]. З огляду на це, необхідно визначити не місце людини (чи соціальної групи в суспільній ієрархії: вона у її вершині чи підніжжі), а те в центрі вона чи на периферії (тобто зараз йдеться не про поняття «верх-низ», а про поняття «всередині-зовні»). Сьогодні в багатьох країнах світу, зокрема в Україні, певна частина населення не просто бідна, що означає нестачу необхідних ресурсів, вона викинута з суспільного способу життя, а інша, хоча і не бідна, все одно виключається із нього через численні механізми дискримінації. Чимало робіт зарубіжних і вітчизняних науковців присвячені так званій інтегрованій бідності, коли незважаючи на низькі життєві стандарти, люди не випадають із соціальних мереж, будь то сім'я чи безпосереднє оточення. В епоху, яка прийшла на зміну «золотого віку» (Welfare State), ми спостерігаємо «просунуту» маргінальність, що виражає себе у формі андеркласу або соціальної ексклюзії [1]. В результаті з'являються нові групи людей, зосереджені на соціальній периферії («зовні»), так звані деприваційні групи. Аналізуючи відмінності між бідністю і соціальною ексклюзією, П. Абрахамсон вбачає причину бідності у фрустрації потреб, натомість причину ексклюзії – у дискримінації з боку інститутів інтеграції. Можливими засобами захисту в ситуації бідності він вважає соціальні трансферти (гарантований мінімальний дохід), у ситуації ексклюзії – соціальні послуги (міри активації).

З цього приводу ведуться активні дискусії: чи вважати групу «депривованих» суб'єктами реальних процесів інтеграції до суспільного життя або ж вони лише об'єкти різного виду політики. Долучаючись до таких дискусій, українські науковці намагаються виокремити види депривації, їхню якісну структуру і кількісний «поріг», при цьому відмічають, що індивіди чи групи позбавлені будь-чого не за власним вибором, а тому, що не можуть собі цього дозволити [2]. Визначення «якісного наповнення» означає відповідний ступінь депривації, а

кількісний поріг – перехід від одного ступеня до іншого. Отже, перебування індивіда чи домогосподарства на одному із ступенів депривації дозволяє зарахувати їх до однієї із деприваційних груп, а досягнення відповідного кількісного «порогу» означає перехід з однієї групи до іншої. Таким чином, деприваційні групи – це сукупність людей, які досягли кількісного «порогу» депривації, який характеризується відповідним «якісним наповненням» в силу обставин, які не залежать від них, а тому потребують соціального захисту держави.

Таким чином, сучасні трактування розширюють традиційне розуміння бідності, яке базувалося на монетарних критеріях. У національній доповіді «Цілі розвитку тисячоліття: Україна 2013» воно визнається таким, що повністю себе вичерпало. Щораз активніше використовується концепція деприваційної бідності (бідності за умовами життя), коли бідність оцінюється не за ресурсами, які є у тієї чи іншої родини, а на основі переліку благ, яких позбавлені окремі індивіди чи групи людей. Вона охоплює широкий спектр ознак – від харчування, забезпеченості непродовольчими товарами і послугами, безпечного природного чи соціального середовища до можливості включатися в суспільне життя та доступності закладів соціальної інфраструктури. Сюди належать і доступ до здорового способу життя, якісного харчування, якісних медичного обслуговування та освіти, нормальних побутових умов, а також доступ до роботи, що відповідає освітній кваліфікації людини. Крім того, дедалі більшого значення при оцінці бідності набувають такі чинники, як доступ до чистої питної води та стан довкілля. Саме ці ознаки найбільш точно відображають реальну ситуацію з умовами життя людей похилого віку в Україні.

Джерелом інформації про умови життя людей похилого віку є дані державної статистики та результати соціологічних досліджень, які дозволяють виявити ряд нових додаткових тенденцій, які не фіксуються офіційною статистикою. В Україні перше дослідження умов життя населення з точки зору деприваційного підходу було здійснено у 2007 р. в рамках обстеження умов життя домогосподарств (ОУЖД), що здійснюється Державною службою статистики України на постійній основі. За результатами опитування 2007 р. межа деприваційної бідності в Україні встановлена на рівні 4 позбавлень, тому з урахуванням ступеня позбавлення виокремлюють такі групи населення: 1) відсутні позбавлення; 2) з 1-2 позбавленнями; 3) з 3-4 позбавленнями; 4) з 5-6 позбавленнями; 5) з 7 та більше позбавленнями.

Деякі науковці виокремлюють такі ознаки деприваційної бідності: 1) ознаки бідності, пов'язані з харчуванням і необхідними предметами гігієни; 2) неможливість оновлювати одяг, взуття для всіх членів сім'ї; 3) немає коштів для придбання основних предметів тривалого користування в разі їхньої відсутності; 4) депривації у сфері медичних послуг; 5) немає коштів для проведення в разі крайньої необхідності ремонту будинку, квартири; 6) дитячий блок депривацій для сімей, які мають неповнолітніх дітей. Поширення кожної з них в нашій країні залежать від соціально-демографічних чинників, особливостей домогосподарства, типу населеного пункту, де проживає індивід, сім'я чи група людей. Серед груп населення, які потерпають від деприваційної бідності, перш за все (наразі в Україні) називають людей похилого віку. В силу зазначених вище та інших факторів люди похилого віку мають низький рівень життя і відчувають різні депривації, пов'язані із задоволенням найбільш значущих потреб. Тому в рамках соціальної політики держави розробляються різні механізми профілактики, пом'якшення та подолання об'єктивної позбавленості й дефіцитарності, а також підвищення можливостей у задоволенні потреб.

Повноцінна життєдіяльність людей похилого віку, як і будь-якої іншої категорії населення, неможлива без надання їм різних видів допомоги та послуг, що відповідають їхнім потребам. Надання соціальних послуг у рамках соціального обслуговування необхідні, коли життєві обставини – які додаються до старості бідність, самотність, ексклюзія тощо обмежують можливості реалізовувати потреби самостійно. Таким чином, у сфері соціального обслуговування (надання соціальних послуг) постійно доводиться мати справу із первинним та комплексним оцінюванням потреб клієнтів, а відтак і зіставленням наявних потреб з можливостями щодо їхнього задоволення та пошуком необхідних для цього ресурсів. Така діяльність потребує наукових обґрунтувань і спеціальних досліджень, зокрема щодо особливостей потреб людей похилого віку, які проживають спільно з дорослими дітьми, а також готовності останніх сприяти їхньому задоволенню та схильності обох категорій до використання з цією метою соціальних послуг.

Наукове вивчення людських потреб здійснюється представниками різних галузей соціогуманітарного знання. При цьому для розуміння потреб людей похилого віку використовують такі підходи, як діяльнісний підхід О. М. Леонт'єва, який природу потреб пов'язує з їхньою предметністю; класифікація потреб М. М. Бережного, в межах якої виокремлюються такі види буття людини: біологічне, соціальне і духовне; теорія ієрархії потреб А. Маслоу, який своє бачення потреб обґрунтував, виходячи з активної природи людини, здатної впливати на своє життя; трирівнева теорія К. Альдерфа, яка акцентує увагу на потребах існування, потребах у соціальних зв'язках та потребах зростання; теорія двох факторів Ф. Герцберга, що розкриває чинники позитивних емоцій щодо роботи, теорія набутих потреб Д. Мак-Келланда, серед яких розглядаються влада, успіх, незалежність.

Метою даної статті є виявлення чинників гідної старості в умовах деприваційної бідності.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що теоретико-методологічною основою нашого дослідження є концепція самоактуалізації А. Маслоу. Визначальним фактором вибору саме цієї концепції є

гуманістична спрямованість, зокрема акцентування на прагненні індивіда до розвитку та самовдосконалення. Останнє є співзвучним ідеям та принципам активного старіння. Запропоновану А. Маслоу ієрархічну модель людських потреб ми використали при аналізі можливостей людей похилого віку у реалізації різного рівня потреб та ресурсів соціальної роботи щодо підвищення таких можливостей. Це дозволило нам також проаналізувати узгодженість діяльності тих чи інших органів, служб та установ у системі соціального захисту людей похилого віку із станом і динамікою потреб отримувачів послуг, що є одним із головних принципів стратегічного планування соціальних послуг для людей похилого віку.

Актуалізація тих чи інших потреб вимагає налаштування на їхнє обслуговування. Але й у випадку, коли окремі потреби, наприклад потреба самореалізації, йдуть на спад, не варто відмовлятися від пропозицій щодо їхнього задоволення, як це зазвичай відбувається. Такий підхід суперечитиме ідеям розвитку потенціалу клієнтів і змін у суспільстві в їхній інтересах, що закладені у визначенні професійної соціальної роботи XXI століття. Для прикладу: відмова від принципу освіти впродовж усього життя і навчання людей похилого віку новим видам діяльності обмежить їхні можливості працевлаштування, а, відповідно, і забезпечення базових потреб. Таким чином, використання теорії А. Маслоу може стати важливим науковим підґрунтям при розробці довгострокових планів соціальної роботи з цією категорією населення. Визначивши ступінь задоволеності потреб людей похилого віку, можна прогнозувати, які саме потреби можуть стати домінуючими в майбутньому.

У сфері соціального обслуговування (надання соціальних послуг) постійно доводиться мати справу з первинним та комплексним оцінюванням потреб клієнтів, а відтак і зіставленням наявних потреб з можливостями щодо їхнього задоволення та пошуком необхідних для цього ресурсів. Така діяльність потребує наукових обґрунтувань і спеціальних досліджень, зокрема щодо особливостей потреб людей похилого віку, які проживають спільно з дорослими дітьми, а також готовності останніх сприяти їхньому задоволенню та схильності обох категорій до використання з цією метою соціальних послуг.

Беручи до уваги, які компоненти навколишнього середовища (фізичного і соціального) формують умови для задоволення потреб людей похилого віку, необхідно враховувати, що суспільство організує життя за своїми власними законами і задоволення потреб залежить як від середовища проживання, так і від особистої активності та ступеня адаптивності отримувачів соціальної допомоги. Кожна людина визначає важливі для себе потреби й інтереси, але лише частину з них вона може забезпечити самостійно, решта потребує співпраці й узгодженості з іншими членами суспільства. Певні потреби може забезпечити лише держава, розвиваючи належним чином соціальну інфраструктуру.

У квітні-червні 2014 року соціологічна лабораторія Ужгородського національного університету провела дослідження в містах і селах Закарпатської області, метою якого було вивчення думки літніх людей та членів їхніх сімей щодо потреб людей похилого віку та можливостей їхнього задоволення. Всього було опитано 422 особи. Серед них 135 осіб (32%) віком до 45 років, 88 осіб (20,9%) віком 45-59 рр., 124 особи (29,4%) віком 60-74 рр., 68 осіб (16,1%) віком 75 і старше, 7 осіб, що становить 1,7% опитаних, не зазначили свій вік. Таким чином, з тих, що відповіли, 192 (46,3%) – літні люди (від 60 до 75 і старше), 223 (53,7%) – члени сімей людей похилого віку (від 45 до 59 років).

Дотримуючись методології дослідження здорового старіння, зокрема виходячи з піраміди потреб Маслоу [3], ми сформулювали питання в анкетах таким чином, щоб виявити як фізіологічні, так і екзистенційні потреби.

Звернемося до отриманих нами даних. Почнемо з аналізу відповідей наших респондентів на питання про те, чи вистачає їм продуктів харчування (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи вистачає Вам продуктів харчування?»
(% від тих, хто відповів)

<i>Вік</i>	<i>Вистачає</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>Не вистачає</i>
до 45	84	11	5
45-59	80	9	11
60-74	81	11	7
75+	96	3	1
В цілому по масиву	84	10	6

Як бачимо, переважна кількість осіб всіх вікових груп вважає, що продуктів харчування вистачає. Серед тих, хто вважає, що продуктів харчування не вистачає переважають особи віком 45-59 р. На нашу думку, останнє пояснюється там, що респонденти цієї вікової групи мають допомагати як своїм дітям, так і своїм батькам, а в деяких випадках і тим і іншим.

Що стосується питання про те, чи вистачає респондентам необхідного одягу, то відповіді на нього розподілилися практично однаково у всіх вікових групах. При цьому частіше говорили про те, що їм вистачає одягу, у віковій групі 75+ (93%). Лише близько 5% респондентів у цілому по масиву опитаних

зазначили, що їм не вистачає необхідного одягу.

Відповіді наших респондентів на питання щодо їхніх життєвих умов представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи вистачає Вам належних житлових умов?»
(% тих, хто відповів)

<i>Вік</i>	<i>Вистачає</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>Не вистачає</i>
до 45	83	11	5
45-59	74	13	12
60-74	83	7	8
75+	73	15	12
В цілому по масиву	80	11	9

Як бачимо, і тут відповіді розподілилися аналогічно попередньому запитанню. Абсолютна більшість опитаних (80% по масиву в цілому) стверджують, що належних житлових умов їм вистачає. Водночас майже кожний десятий з опитаних вказав на існування житлових проблем. Перш за все це стосується вікових груп 45-59 років та 75+ років, тобто тих респондентів, які живуть, з одного боку, зі своїми батьками, з іншого – зі своїми дорослими дітьми.

Отже, отримані нами дані свідчать про те, що задоволення основних вітальних потреб (у харчуванні, одязі, житлових умовах) не викликає особливих проблем у наших респондентів. Водночас абсолютна більшість опитаних на питання, чи вистачає їм (чи їхнім батькам) належної пенсії, надали негативні відповіді (70% по масиву в цілому). Найбільше наголошують на цій проблемі респонденти у віці 75+ (82,4%), питома частина пенсії яких витрачається на лікування. Так, майже 62% опитаних у цій віковій групі скаржилися на суттєві проблеми зі здоров'ям. Зазначимо, що про дефіцит здоров'я говорили респонденти всіх вікових груп. Навіть серед наймолодших із них (віком до 45 років) кожний другий відповів, що йому не вистачає здоров'я.

Щоб поліпшити своє матеріальне становище, люди прагнуть працювати вже після виходу на пенсію, проте далеко не всі мають таку можливість. Так, серед опитаних у групі 60-74 років більше 37% відзначили, що не змогли працевлаштуватися після виходу на пенсію, в групі 75+ таких відповідей було ще більше – 49%.

Проте «не хлібом єдиним» живе людина, в тому числі у похилому віці, на нашу думку, саме у цьому віці вона, як ніколи, потребує любові та поваги з боку рідних та друзів, потребує спілкування, адже старість – це у багатьох випадках вік самотності. Чи вистачає всього цього нашим респондентам? Як виявилось, нестачу любові та поваги більше відчувають люди найстаршої вікової групи (75+) – більше 16% опитаних, менше наші наймолодші респонденти (до 45% років) – 6-7%. Це зайвий раз підтверджує відому істину про те, що діти одержують більше любові від батьків, ніж батьки від дітей.

Що стосується спілкування, то і цьому випадку віковій групі 75+ бракує його частіше, ніж іншим групам (на це вказав кожний п'ятий з опитаних віком 75+). Винятком є лише вікова група 45-59 р., в якій дефіцит спілкування також відчуває кожний п'ятий. Проте, на нашу думку, причини незадоволеності потреби у спілкуванні у цих групах різні: в групі 75+ це самотність, дефіцит уваги з боку оточуючих людей, у групі 45-59 р. – брак часу на спілкування, пов'язаний із зайнятістю на роботі, з виконанням сімейних обов'язків тощо.

Щодо питання повноцінного дозвілля, то відповіді на нього також засвідчують, що такого дозвілля частіше не вистачає найстаршим віковим групам (60-74 р., та 75+) – майже 43% та 38%, відповідно. Як уявляється, це зумовлено як матеріальними причинами, так і браком спілкування, уваги та допомоги з боку оточуючих.

Невипадково саме найстарші респонденти відносно частіше жаліються на нестачу допомоги з боку близьких людей: близько 13% у віковій групі 60-74 р. та близько 15% у групі 75+.

Хто ж, окрім близьких, має допомагати людям похилого віку?

В Україні важлива роль у соціальному захисті літніх людей, допомозі їм належить установам, що забезпечують стаціонарні та нестаціонарні форми обслуговування. До стаціонарних форм можна віднести будинки-інтернати, мережа яких існує ще з радянських часів. На сьогодні в Україні забезпечено стале функціонування 324 будинків-інтернатів соціального захисту населення, в яких перебуває близько 55 тис. інвалідів та громадян похилого віку [3]. Вони призначені, в основному, для самотніх літніх людей, які мають значно обмежену здатність до самообслуговування, пересування та потребують стороннього догляду і допомоги. Крім того, будинки-інтернати дозволяють вирішувати проблеми спілкування, дозвілля та медичного обслуговування пенсіонерів. Однак побудовані за типом гуртожитків, вони далеко не завжди задовольняють потреби в рівні комфорту і затишку, якості харчування та обслуговування. Згідно з даними дослідження Л. В. Єгорової [3, 130 с.], 86,0% опитаних людей віддали перевагу комплексному лікуванню в умовах відділення медико-соціальної реабілітації територіальних центрів і лише 5,8% обрали б, при можливості, довготривалий медичний нагляд в умовах інтернату або лікарні для хронічних хворих. Інші соціологічні дослідження, які проводилися саме серед літніх людей, свідчать про те, що більшість із них хочуть отримувати медичну допомогу вдома чи у спеціалізованому центрі (майже 90%), і лише близько 6%

опитаних бажають провести старість у будинках для престарілих [4]. Обґрунтовуючи модель біопсихосоціального догляду за контингентом пацієнтів похилого віку вдома, науковці [5] стверджують, що вона повинна бути орієнтована на підвищення якості життя і полягає в модифікації внутрішнього і зовнішнього середовища пацієнта в основному за рахунок підтримки активності шляхом активізуючої та когнітивної гімнастики, мінімізації пасивного догляду для досягнення максимально можливого рівня самостійного функціонування, а не просто у здійсненні догляду з метою задоволення базових потреб.

Звичайно, навіть найкращий будинок-інтернат не замінить людині родину. Священний обов'язок дітей – доглядати своїх престарілих батьків. Сьогодні держава надає допомогу особам, які доглядають за людьми похилого віку (в тому числі їхнім дітям). Але про таку допомогу знають далеко не всі. Як свідчать результати нашого дослідження, більшість респондентів усіх вікових груп щось чули про це, але детально про таку допомогу нічого не знають (від 57% у групі 75+ до 45% у групі віком 45-59 років).

Відповідаючи на запитання «Чи впливає виплата соціальної допомоги на рішення членів сім'ї здійснювати сімейний догляд за своїми рідними?», більшість опитаних по всіх категоріях обрали варіант «важко сказати» (у віковій групі до 45 р. – 58,6%, 45-59 р. – 50,6%, 60-74 р – 55,4%, 75+ – 66,7%). Ствердну відповідь надали, відповідно, 21,1%, 28,7%, 24,8%, 19,7%. Високо була частка тих, хто вважає, що виплата допомоги не вплине на сімейний догляд (20,3%, 20,7%, 19,8%, 13,6%, відповідно).

Наше дослідження засвідчило, що на Закарпатті велику підтримку людям похилого віку надають члени їхніх сімей та близькі. Ми виявили, що, хоча більшість літніх людей можуть вести незалежне і продуктивне життя і не потребують багато догляду, їхні сім'ї та громади стикаються зі зростаючими труднощами при догляді за ними. Водночас ми зафіксували зростаюче число літніх людей, які виступають в якості основних опікунів для онуків або інших молодих членів сім'ї. суттєво змінюються міжпоколінські стосунки, зокрема причини конфліктів між поколіннями; відбувається зміна внутрішньосімейних ролей: діти переймають батьківські опікунсько-заборонні функції.

Незважаючи на тенденцію зростання соціальної допомоги людям похилого віку, сім'ї, особливо жінки, як і раніше, забезпечують більшу частину догляду за літніми людьми в домашніх умовах. У той же час, все частіше самі літні люди піклуються про інших людей похилого віку. Перед сімейними доглядальниками часто стоїть завдання балансування між доглядом за членами сім'ї та обов'язками у суспільстві. З огляду на це, надзвичайно позитивними є здійснені державою кроки щодо призначення соціальної допомоги сім'ям, які доглядають за своїми немічними членами, а також компенсаційної виплати особам, які постійно надають соціальні послуги громадянам похилого віку та іншим категоріям осіб, не здатним до самообслуговування [8]. Впровадження такого виду послуг дало змогу не обмежувати право людини похилого віку на отримання соціальних послуг тільки в стаціонарній установі або через територіальний центр. Людина, яка має потребу у послугах, за її вибором може отримувати їх від фізичної особи. Таким чином соціальні послуги було наближено безпосередньо до місця проживання літньої людини, яка потребує постійного стороннього догляду. Непрацюючим фізичним особам, які постійно надають соціальні послуги громадянам похилого віку, призначається щомісячна компенсаційна виплата. Компенсація фізичним особам пенсійного віку, які надають соціальні послуги, призначається, виходячи з прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Інтеграція та підтримка інших неформальних доглядальників (таких, як друзі і сусіди) також має важливе значення і вимагає сильної солідарності між поколіннями на рівні громад.

Підсумовуючи зазначене вище, підкреслимо, що домашня опіка (догляд) в Україні ще не є окремим напрямком у системі охорони здоров'я чи соціального захисту населення і кількість надавачів послуг у цій сфері сьогодні є абсолютно недостатньою, а потреба у такому виді послуг залишається надзвичайно великою. Для цього є три основні причини. По-перше, переважна більшість людей у старшому віці бажає продовжувати жити вдома, а не в закладах. По-друге, система опіки вдома є економічно вигідніша і набагато ефективніша. По-третє, опіка над близькими і рідними є частиною культури і традицій України, як і більшості інших країн світу. Отже, попри економічний фактор, намагання суспільства і держави відповідати усталеним традиціям є підставою для того, щоб забезпечувати необхідні умови для опіки вдома. Оскільки в сучасному світі потреба в довготривалому догляді людей зростає, в деяких країнах, наприклад у Німеччині, Люксембургу, Австрії, Голландії та ін., розроблюються і створюються (попри існуюче медичне страхування) системи окремого страхування на випадок, якщо людині знадобиться опіка. Програми такого страхування подекуди покривають також витрати на навчання родичів основам піклування за близькими, а також багато інших витрат.

Якісному обслуговуванню людей похилого віку сприятиме розпочата робота з унормування універсальних (державних) стандартів соціальних послуг, які визначають рівність вимог до всіх суб'єктів надання соціальних послуг (незалежно від форми їхньої власності); порядок фінансування забезпечення індивідуальних потреб отримувачів соціальної послуги; правила складання індивідуального плану й укладання договору про надання соціальної послуги; принципи і зміст соціальної послуги, місце і терміни її надання; принципи інформаційно-методичного забезпечення соціальної послуги, критерії оцінки ефективності її надання тощо. Так, державний стандарт денного догляду [7] застосовується для організації надання соціальної послуги особам похилого віку та іншим категоріям населення, які не здатні до

самообслуговування і потребують постійної сторонньої допомоги. До комплексу послуг включено організацію денного відпочинку (сну) (за потреби); харчування (від одно- до чотириразового) (за потреби); спостереження за станом здоров'я відповідно до медичних показань та рекомендацій; надання психологічної підтримки та рекомендацій стосовно здорового способу життя та раціонального харчування (бесіди, спілкування, консультації психолога, соціального працівника, соціального педагога); сприяння в організації денної зайнятості, дозвілля (читання книг, журналів, газет тощо; допомога у написанні й прочитанні листів; допомога під час занять рукоділлям, малюванням тощо; проведення ігор).

Соціальна послуга догляду вдома розглядається як комплекс заходів, що здійснюються за місцем проживання (вдома) отримувача соціальної послуги протягом робочого дня суб'єкта, що надає соціальну послугу догляду вдома, який спрямований на створення умов для забезпечення життєдіяльності осіб, які частково або повністю втратили / не набули здатності до самообслуговування [6]. Зміст та обсяг соціальної послуги догляду вдома для кожного отримувача соціальної послуги визначаються індивідуально залежно від ступеня індивідуальної потреби та зазначаються в договорі. Основні заходи, що складають зміст соціальної послуги догляду вдома, передбачають: допомогу у веденні домашнього господарства; надання інформації з питань соціального захисту населення; допомогу в отриманні безоплатної правової допомоги; допомогу в оформленні документів, внесення платежів; допомогу у самообслуговуванні; допомогу в організації взаємодії з іншими фахівцями та службами; навчання навичкам самообслуговування; допомогу у забезпеченні технічними засобами реабілітації, навчання навичкам користування ними; психологічну підтримку (бесіди, спілкування, мотивацію до активності, консультації психолога) тощо.

В Україні за останні роки зроблені важливі кроки щодо інституціалізації системи соціальної підтримки людей похилого віку. Одним з найбільш масштабних кроків є організація мережі територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг), які, окрім стаціонарного обслуговування, надають соціальні послуги особам похилого віку вдома, а також в умовах тимчасового та денного перебування. Окрім базових соціальних послуг (догляд вдома, соціальна адаптація, соціально-медична, грошова та натуральна допомога), територіальними центрами соціального обслуговування запроваджено інноваційні соціальні послуги, зокрема соціально-педагогічну послугу «Університети третього віку», паліативну допомогу за місцем проживання, послуги транспортних служб, забезпечення гарячим харчуванням (їдальні) тощо. Служби термінової соціальної допомоги надають тим, хто цього гостро потребує, гаряче (і найчастіше безкоштовне) харчування, продуктові набори, одяг, взуття, предмети першої необхідності.

На нашу думку, все це разом з любов'ю і опікою людей похилого віку з боку членів родини сприятиме їхньому здоровому старінню, активній та продуктивній життєдіяльності.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность. Общественные науки и современность. 2001. № 2. С.158-166. 2. Маслоу А. Мотивация и личность / пер. А. М. Татлыбаевой. К.: PSYLIB, 2004. URL: <http://psylib.ukrweb.net/books/masla01/index.htm> (дата звернення 13.07.2018). 3. Сгорова Л. В. Оптимізація надання медичної допомоги людям похилого і старечого віку в умовах відділення медико-соціальної реабілітації територіального центру соціального обслуговування пенсіонерів: автореф. дис... канд. мед. наук: 14.02.03 К., 2010. 24 с. 4. Люди похилого віку мають бути соціально та фізично активними (публікація МОЗ) URL: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/pre_20130920_a.html (дата звернення 20.09.2013). 5. Пономарева И. П., Султанова С. С., Процаев К. И. Биопсихосоциальная модель ухода за пациентами пожилого и старческого возраста на дому. Современные проблемы науки и образования. 2013. № 5. URL: www.science-education.ru/111-10747(дата звернення 13.07.2018) 6. Про затвердження Державного стандарту догляду вдома: наказ Мінсоцполітики України від 13.11.2013 № 760. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1990-13/page#n14>(дата звернення 13.07.2018). 7. Про затвердження Державного стандарту денного догляду: наказ від 30.07.2013 № 452. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1363-13/page> (дата звернення 13.07.2018). 8. Про затвердження Порядку призначення і виплати компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги: постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2004 № 558(Дата оновлення 17.09.2014). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/558-2004-p> (дата звернення 13.07.2018).

Здоровое старение и потребности пожилых людей в условиях депривационной бедности

В статье представлены результаты социологического исследования «Реализация потребностей пожилых людей. Изучение мнения пожилых людей и членов их семей», осуществленного в Закарпатской области. Проанализированы потребности и проблемы жизнедеятельности пожилых людей, а также мнение членов семей, ухаживающих за ними. Определены государственные институции и инструменты, используемые для обеспечения социальной помощи людям старшего поколения. Подчеркнуто влияние социальной помощи на решение членов семьи осуществлять семейный уход за своими родными. Представлено определение понятия «депривационная бедность». Рассмотрены специфические потребности пожилых людей Закарпатской области в условиях деприваций. Сделан вывод о том, что социологические исследования и использование их результатов в контексте эффективной социальной политики государства будут содействовать повышению потребностей данной категории населения.

Ключевые слова: старение населения, потребности, люди пожилого возраста, социальная помощь, семейный уход.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ

УДК 37.06;378

SOCIAL EXCLUSION AND INCLUSION IN HIGHER ECONOMIC EDUCATION

Лисиця Надія Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор, Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця, пр. Науки, 9 А, Харків 61166, Україна, e-mail: nmva0908@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8726-1331>

Nadiia Lysytsia – Doctor of Science (Sociology), Professor of S. Kuznets Kharkiv National University of Economics, 9-A Nauki Ave., Kharkiv 61166, Ukraine, e-mail: nmva0908@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8726-1331>

Інформація в соціальних мережах основне джерело, що визначає вибір професії випускниками шкіл. Вибір випускниками шкіл вищої економічної освіти в останні роки підданий коливанням, які викликають занепокоєння не тільки співробітників університетів, але і вчених. Спостерігаються явища соціальної ексклюзії у вищій економічній освіті, що обґрунтовує необхідність його дослідження і актуальність даної статті. Метою статті є аналіз причин і наслідків соціальної ексклюзії і визначення перспектив соціальної інклюзії в вищу економічну освіту. Показано, що соціальна ексклюзія у вищій економічній освіті з'являється через експліцитні та імпліцитні причини. Розглянуто показники адаптації студентів до двох систем відносин. Контент аналіз вимог роботодавців до випускників показує, що випускникам вищих навчальних закладів не вистачає навичок ведення переговорів, вмінь правильно складати сценарії презентацій, знань емоційного інтелекту, які забезпечують емоційний контроль в процесі комунікативних практик. Для набуття досвіду успішних комунікацій рекомендовано використання стратегій, запропонованих В. Юрі. Залежно від конкретної ситуації, мотивації і системи відносин (викладач - студент або випускник - роботодавець), можливе застосування різних стратегій В.Юрі для досягнення інклюзії або недопущення соціальної ексклюзії, демотивації, втрати інтересу до економічної освіти, яка необхідна для організації власного бізнесу та успішної самореалізації. Запропоновано етапи забезпечення соціальної інклюзії у вищій економічній освіті, які і є перспективами вдосконалення вищої економічної освіти.

Ключові слова: соціальна ексклюзія, соціальна інклюзія, вища економічна освіта, адаптація, відчуження, перспективи.

Information in social networks is the main source that determines the choice of a profession by school leavers. The choice of higher economic education by school leavers in recent years is subjected to fluctuations, which cause concern not only for university staff, but also for scientists. We can observe social exclusion in higher economic education, which justifies the need for its study and the relevance of this article. The purpose of the article is to analyze the causes and consequences of social exclusion and determine the prospects for social inclusion in higher economic education. It is shown that social exclusion in higher economic education appears because of explicit and implicit reasons. The indicators of adaptation of students to two systems of relations are considered. Content analysis of the requirements of employers graduates shows that graduates of higher education institutions do not have enough skills of conducting negotiations, abilities to suggest scenarios of presentations, knowledge of emotional intellect, which secure emotional control in the process of communication. To get experience of successful communication, it is recommended to use W. Ury strategies. Depending on the situation, motivation and relationship system (teacher – student; graduate–employer) it is possible to apply various strategies of W. Ury to achieve inclusion in higher economic education and prevent social exclusion, poor motivation, lack of interest in economic education, which is necessary for organization of business and successful self realization. Stages of ensuring social inclusion in higher economic education, which are the prospects for social inclusion, are suggested.

Keywords: social exclusion, social inclusion, higher economic education, adaptation, alienation, prospects.

Formulation of the problem. The last decades have changed the information space: it has become saturated with various kinds of information. Information ceased to be regulated and practically ceased to be monitored, since social networks are the access to any source of information. The greatest interest to information of social networks is demonstrated by youth. First, they are more technologically advanced than people of the older generation. They are a generation Z, the information space for them is a normal way of life, not an involuntary

necessity. Secondly, they view social networks as a source of objective information or, at least, do not feel the imposition of opinions through this source. They believe that the decision to believe or not to believe information in social networks they take themselves. It is not surprising that when choosing a higher economic education, young people turn to information in social networks to make a final decision about the institution of higher education. As a result, there is a sense of social exclusion or inclusion. The phenomenon of social exclusion or social inclusion appears as a consequence of the perception of information about the rating of the university, the specialties offered by universities, acquaintance with the feedback of students who are already studying at the university, information about the staff of professors and lecturers who deliver lectures and conduct seminars. It is known that, exclusion implies “exclusion, alienation, distancing from the main course of public life ... ” [1]. Inclusion is the opposite process of involving people into social life. However, the problems of social exclusion and social inclusion in higher economic education were not considered by scientists, that justifies the relevance of this article.

Analysis of recent research.

The problems of social exclusion and inclusion were the subject of study of the classics of sociology E. Giddens, E. Durkheim, X. Silver and modern scientists. F. Borodkin, V. R. Schmidt, M. Castells, L. Kurmysheva and others. F. Borodkin considered various types of situations of exclusion [2]. V. Schmidt analyzes the relationship of social problems, studying exclusion and inclusion [3, 4]. LK Kurmysheva notes that the possibility of a significant reduction in exclusion through inclusion methods is possible. Generalizing the classical theory of stratification, the author identifies the categories that explain the division of people in society [5].

The purpose of the article is to analyze the causes and identify possible consequences of social exclusion and the prospects for social inclusion in higher economic education. To achieve the purpose, it is proposed to solve the following tasks: to analyze the degree of research of the problem in the sphere of education, determine the reasons for social exclusion and social inclusion in higher economic education, justify alienation in higher economic education, consider ways of adaptation of students to the educational environment and professional systems of relations.

Social exclusion in the sphere of higher economic education is explained by a number of reasons: sometimes these are explicit reasons, for example, poor academic performance, insufficient motivation or loss of motivation for learning in the process of education, lack of understanding of the scope of their professional competencies, inability to combine the development of professional skills at work and in the process of study, which leads to disorientation and ignoring the lessons. Implicit reasons: cognitive dissonance, state of uncertainty as a basis for hesitation in choosing a direction in the field of economic education.

Alienation from a full and qualitative professional education occurs when:

- there is an excessive theorizing of subjects;
- there is a fear of staying out of work in the labor market;
- there is a fear of losing the opportunity of successful work;
- there is a shortage of money in the family of parents or in their family;
- conviction that in practical work it becomes possible to get more knowledge, skills and, as a consequence, the priority is given to work;
- the desire to get another diploma abroad, which is significant for getting an opportunity to work in Europe.

Social exclusion in higher economic education is manifested in the process of adaptation of students to two systems of relations: formal – study, when there is a need to build relationships “student-teacher”, “student-employer” and informal – the relationship with costudents in the university. Indicators of adaptation in these systems of relations, and, hence, inclusion can be: the ability to combine good normal study with work and personal life; full inclusion in the professional environment and achievement of success in work and study; a well-formed system of values, on the basis of which priority is built on the degrees of responsibility and self-identification of oneself as a specialist is observed; respect for the professional environment and yourself as a part of this environment.

Indicators of poor adaptation to these systems are: inability to combine study with work, study with personal life, study and active hobby, poorly formed cognitive spirit, cognitive dissonance, lack of a formed system of values and, as a consequence, lack of setting for specific professional competencies, domination of the state of uncertainty, which prevents from making a good impression on the employer.

The reason for poor adaptation is the lack of information about the knowledge that is necessary for a modern employer, lack of practical skills, which lowers self-esteem, inability to identify and choose strategies and tactics for self-development in accordance with labor market requirements, ensuring of productivity and competitiveness.

M. Castells noted that “productivity and competitiveness are the determining processes of the information economy. The productivity, in the essence, is a derivative from innovation, and competitiveness – from flexibility. Thus, firms, regions, countries, economic units of all kinds, bring their production relations to increasing innovation and flexibility. The information technology and cultural possibilities of its use are essential for the

implementation of new production functions. In addition, a new type of organization and management, aimed at simultaneous adaptability and coordination, becomes the basis for the most effective management system” [6, p. 496].

“Millions of people constantly find and lose paid work, are often included in informal activities, and a significant number of them are involved in the grass-roots structures of the criminal economy. Moreover, the loss of a stable connection with a place of work, the weak positions of employees in contracting lead to higher levels of crisis situations in the lives of their families: temporary loss of work, personal crises, illnesses, drug addiction, alcohol, loss of savings, credit. Many of these crises are related to each other, generating a spiral of social exclusion going down” ... [6, p. 500]. The “spiral of social exclusion” is partially observed now in higher economic education. We may use as evidence of this the data based on the studies by A. Kashin, E. Polshchikova, Y. Sakhno, who noted, assessing the quality of graduate training, that the latter have poorly formed practical professional skills, and skills in working with clients, insufficient skills to solve problem situations, as a consequence of the gap between the theoretical knowledge, received at institutions of higher education and their practical use in real conditions [7].

Content analysis of requirements of employers to graduates of institutions of higher economic education allows the author to present the most popular of them. Experience of mounting advertising campaigns, work as a manager of social networks; knowledge of the programs Adobe Photoshop, Adobe Illustrator, Coral Draw; energy, responsibility, creativity; orientation at self development; skills of team work; ability of brainstorming; knowledge of the English language (Upper Intermediate); experience of work in SMM, SERM; understanding the essence of financial market; abilities to write texts; experience to work with data basis; good communicative skills; orientation at the result; emotional control; ability to work with many tasks;; ability to life long learning [8].

Y. Balatsky writes about the reasons for exclusion in higher economic education. “Destructive information competition, as a consequence of gadgets use; psychological rejection because of the monologous format of lectures; the lecture offered as a sermon; clip consciousness of students; presence of a taboo on mechanisms of compensation (communication with a neighbor) [9, c. 73-74]. There is an exclusion in higher economic education not only because of the wrong model of students' behavior, but also because of teachers who can not or do not want to solve the problems they face. Y. Balatsky notes that the problems can be reduced to the following: “decreased oratorical motivation due to the decrease in the number of students in groups, migration zigzags of teachers, as a result of short-term employment contracts, inability to move to dialogue with students, and replication of knowledge in the format of lectures, detachment of lecturers from production process, which makes the lectures purely theoretical” [9, p. 77-78].

Y. Balatsky considers the phenomenon of “excessive skills” to be the cause of the problematic employment of graduates and students. [9, p. 81]. Graduates, on receiving a diploma with distinction, possessing a large volume of theoretical knowledge, do not find a job in their specialty, since enterprises need specialists with specific skills that were not given special attention to at university. An example of such skills can be negotiation skills. Such skills are outside the specific profession, because they are in demand almost everywhere, where there is a need to work with people: partners, competitors, customers. “Today, people need to cultivate mental flexibility, psychological stability, professional adaptability” [9, p.81]. For this, it is necessary to learn to negotiate. Negotiation will become the environment for the implementation of the above qualities. The skills and habits of negotiation contribute to the development of prospects for inclusion in higher economic education, since business is a concept involving interaction, at least of two or more actors. Moreover, such subjects will allow them to form “soft skills”, that is, practical communication skills within the framework of professional activity, the skills of conducting successful presentations, skills of negotiating and maintaining emotional control, the need and lack of which were noted by Y. Balatsky and A. Kashin, Y. Polshchikova, Y. Sakhno as a result of conducted sociological studies.

It is interesting to note that significant become the strategies, suggested by W. Ury: “Balcony”, “BATNA”, “Listen to their shoes”, “Reframe”, “Positive No”, “Golden Bridge”. These strategies, used in different situations, can help to find the adequate approach to the compromise with the partner and prepare the inclusion into the system of human people interaction [10].

Conclusions of the study and prospects for further research. For successful social inclusion in higher economic education, the following actions may be proposed, which, perhaps, will be prerequisites for prospects of inclusion in higher economic education. All actions are reduced to such stages.

- 1) Formulation of competencies based on the study of employers' requirements and the use of skills in modern business technologies, which will provide an opportunity of updating curricula, programs, offering the actual directions of training specialists.
- 2) Revision of teaching methods, which presuppose the variability of giving information to students and the dialogue regime in the process of lectures and seminars. As a consequence, not only the “clip-consciousness” of students is activated, but analytical thinking will also turn on.
- 3) Training strategies and tactics of negotiating taking into account the characteristics of partners and situations, which will preserve the information space of professional activity and gain business experience, improve the skills of choosing strategies and tactics of negotiating in the interests of partners.
- 4) Identifying ways of finding compromises based on mutual benefits as a result of conducting a focus group interview with representatives of enterprises, employers and those

who are potential employees. 5) Acquaintance with the rules of opposition to manipulation with the aim of achieving communicative neutrality and providing a basis for joint fruitful activity. 6) The definition of significant, priority values in the professional sphere and the choice of behavior patterns that coincide with the expectations of partners, which will secure mutual understanding and a result that would satisfy both sides of the interaction. All of the above mentioned are the prospects of successful social inclusion in higher economic education. As a result, there is a motivated choice of professions, ensured successful professional career. Further studies in this direction will allow us to identify and forecast changes in the behavior of consumers of economic educational services and improve the processes of adaptation to the formal system of relations: “student-teacher”, “student-employer”. The successful system of “student-employer” relations will form the basis for the preparation of a platform for organization of training personnel at enterprises and life long learning.

BIBLIOGRAPHY: 1. Armstrong F., Armstrong D., Barton L (Ed) Inclusive Education: Policy. Contexts and Comparative Perspectives. London: London Press, 2001. 2. Бородкин Ф. М. Социальные эксклюзии. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Borodkin_Soc_zhur_2000_3.pdf 3. Шмидт В. Р. Социальная эксклюзия и инклюзия в образовании: учебное пособие. М.: МВШСЭН, 2006. 183 с. 4. Шмидт В. Р. Междисциплинарный подход к проблеме социальной эксклюзии. Журнал исследований социальной политики. Т.2. № 4. 2004 С. 547-566. 5. Курмышева Л. К. Инклюзивное образование: зарубежный опыт. Сибирский педагогический журнал. № 9. 2012.С. 221- 224. 6. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика. Общество. Культура. М., 2000. 606 с. 7. Кашин А., Польщикова Е., Сахно Ю. Выпускники українських ВНЗ очима роботодавців. Київський міжнародний інститут соціології. URL: https://www.yourcompass.org/docs/Employees%20on%20University_Graduates.pdf 8. <https://rabota.ua/ua/zapros/маркетолог> 9. Балацкий Е.В. Новые тренды в развитии университетского сектора. Мир России, 2015. № 4. С. 72-98. 10. Ury William. Getting to Yes with yourself: (and other worthy opponents). Harper Thorsons, 2015. 192 p.

Информация в социальных сетях основной источник, определяющий выбор профессии выпускниками школ. Выбор выпускниками школ высшего экономического образования в последние годы подвержен колебаниям, которые вызывают беспокойство не только сотрудников университетов, но и ученых. Наблюдаются явления социальной эксклюзии в высшем экономическом образовании, что обосновывает необходимость его исследования и актуальность данной статьи. Целью статьи является анализ причин и последствий социальной эксклюзии и определение перспектив социальной инклюзии в высшем экономическом образовании. Показано, что социальная эксклюзия в высшем экономическом образовании появляется из-за эксплицитных и имплицитных причин. Рассмотрены показатели адаптации студентов к двум системам отношений. Контент анализ требований работодателей к выпускникам показывает, что выпускникам вузов не хватает навыков ведения переговоров, умений правильно составлять сценарии презентаций, знаний эмоционального интеллекта, которые обеспечивают эмоциональный контроль в процессе коммуникативных практик. Для приобретения опыта успешных коммуникаций рекомендовано использование стратегий, предлагаемых В. Юри. В зависимости от конкретной ситуации, мотивации и системы отношений (преподаватель – студент или выпускник – работодатель), возможно применение разных стратегий В. Юри для достижения инклюзии или недопущения социальной эксклюзии, демотивации, потери интереса к экономическому образованию, которое необходимо для организации собственного бизнеса и успешной самореализации. Предложены этапы обеспечения социальной инклюзии в высшем экономическом образовании, которые и являются перспективами совершенствования высшего экономического образования.

Ключевые слова: социальная эксклюзия, социальная инклюзия, высшее экономическое образование, адаптация, отчуждение, перспективы.

Отримано 17.09.2018

УДК 316.74: 316.752

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ПЕРШОКУРСНИКІВ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ МІЖУНІВЕРСИТЕТСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

Мурадян Олена Сергіївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політичної соціології, декан соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, Харків 61022, Україна, e-mail: olena.muradyan@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0990-9635>;

Сальнікова Світлана Анатоліївна – кандидат соціологічних наук, доцент, завідувачка лабораторії соціологічних досліджень Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, просп. Волі, 13/319, Луцьк 43025, Україна, e-mail: Salnikova.Svitlana@eenu.edu.ua, sv.salnikova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6368-9480>;

Сидоров Микола Володимир-Станіславович – кандидат фізико-математичних наук, доцент, завідувач кафедри методології та методів соціологічних досліджень Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 64/13, Київ 01601, Україна, e-mail: myksyd@knu.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5333-8393>;

Середа Олексій Сергійович – асистент, факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 64/13, Київ 01601, Україна, e-mail: as_sereda@knu.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3501-0092>;

Olena Muradyan – Candidate of Sciences (in Sociology), Associate professor at Political Sociology Department, Dean of the School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 6 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: olena.muradyan@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0990-9635>;

Svitlana Salnikova – PhD in Sociology, Associate Professor, Head of the Laboratory of Sociological Research, Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ukraine, 13/319 Volya Avenue, Lutsk, 43025, e-mail: Salnikova.Svitlana@eenu.edu.ua, sv.salnikova@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6368-9480>;

Mykola Sydorov – Candidate of physical and mathematical sciences, Associate professor, Head of the Department of Methodology and Methods of Sociological Research Taras Shevchenko National University of Kyiv, 64/13 Volodymyrska street, Kyiv, 01601, Ukraine, e-mail: myksyd@knu.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5333-8393>;

Oleksii Sereda – Assistant professor, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Volodymyrska street 64/13, Kyiv, 01601, Ukraine, e-mail: as_sereda@knu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3501-0092>;

У статті здійснено аналіз результатів соціологічного дослідження, проведеного серед студентів, які 2016 року вступили на 1 курс спеціальності «Соціологія» таких ЗВО України, як Київський національний університет імені Тараса Шевченка (КНУ), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (ХНУ) та Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (СНУ). Ці університети репрезентують, відповідно, центральну, східну та західну частини країни. В межах дослідження методом анкетування проводилось суцільне опитування першокурсників зазначеної спеціальності. Анкета містила блок оцінки ціннісних орієнтацій за методикою Шварца PVQ21. Авторами проаналізовано 10-факторну та 7-факторну моделі та статистично значущі відмінності по кожній з них. Для 10-факторної моделі такі відмінності були виявлені для факторів: традиція, гедонізм, досягнення, влада та стимуляція; для 7-факторної – гедонізм, стимуляція, конформність-традиція та самоствердження. Виявилось, що регіональні відмінності є більш значущими між Заходом (СНУ), з одного боку, та Центром (КНУ) і Сходом (ХНУ) з іншого, аніж між Центром (КНУ) та Сходом (ХНУ). Зафіксована відмінність між ціннісними орієнтаціями студентів різних ЗВО трактується авторами як втілення міжрегіональних відмінностей ціннісно-нормативних систем, способу життя та світогляду.

Ключові слова: методика Шварца, цінності, порівняльний аналіз, центровані індекси, регіональні відмінності.

In this paper, we analyze the differences in value orientations of the first year students of the speciality «Sociology» of three Ukrainian universities in 2016: Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv), V.N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv) and Lesya Ukrainka Eastern European National University (Lutsk); universities represent respectively the central, eastern and western parts of the country. A full survey was conducted using the questionnaire method, the questionnaire contained a block of evaluation of value orientations according to the Schwarz method PVQ21. The authors analyzed 10-factor and 7-factor models and statistically significant differences for each of them. For the 10-factor model such differences were found for factors: Tradition, Hedonism, Achievement, Power and Stimulation; for the 7-factor – for Hedonism, Stimulation, Conformity-Tradition and Self-affirmation. It turned out that regional

differences are more significant between the West (ENU) and the Center (KNU) and the East (KhNU) than between the Center (KNU) and the East (KhNU). The fixed difference between the value orientations of students of different universities is interpreted by the authors as the embodiment of inter-regional differences in value-normative systems, way of life and worldview.

Keywords: Schwarz method, values, comparative analysis, centered indices, regional differences.

Постановка проблеми. У світлі активного реформування інституту вищої освіти в Україні, зокрема щодо вступної кампанії, точаться дискусії про те, скільки і якого рівня першокурсників вдалося набрати тому чи іншому університету, чи є змістовним усереднений показник вступного балу першокурсників як один із ключових критеріїв встановлення рівня підготовки фахівців у ЗВО, чим зумовлений значно нижчий рівень прохідного балу для деяких точних наук, аніж для ряду гуманітарних чи прикладних.

Але не менш цікавим за ці очевидні теми є питання про ціннісні орієнтації першокурсників. Окрім певної суми знань, репрезентованої отриманими на ЗНО балами та середнім балом атестату, першокурсники приходять до університету зі своїми поглядами, настановами, цінностями тощо. Звичайно, вони змінюються, викристалізуються у процесі навчання у виші, та все ж задають тональність ціннісному дискурсу цілого покоління. Доречно буде припустити, що ці погляди та цінності також завдають певного впливу під час визначення старшокласників, до якого ЗВО вступати. І хоча перелік факторів вступу достатньо довгий (згадуваний вже вступний бал, батьківський вплив, технічні нюанси вступних механізмів тощо), для цінностей чи то ціннісних орієнтацій також може мати місце в цьому переліку. Якою є питома вага ціннісних орієнтацій порівняно із іншими факторами вибору, яка доля майбутніх студентів надає їм помітного значення під час визначення бажаного ЗВО, на якому саме етапі вибору актуалізується ціннісний фактор (чи то на самому початку, під час складання персонального переліку вишів; чи то після завершення прийому документів, коли абітурієнт обирає поміж ЗВО та спеціальностей, доступних з урахуванням його особистого конкурсного балу), нарешті, які саме цінності й ціннісні орієнтації мають вплив на цей вибір? Усі ці питання є досить перспективними із соціологічної точки зору, але всі вони є питаннями другого порядку. Питанням же першого порядку можна вважати зміст ціннісних орієнтацій абітурієнтів й студентів в цілому, без звужування дослідницького фокусу до масштабів лише впливу конкретних орієнтацій на освітній вибір. Із урахуванням особливої важливості цінностей для конфліктних та розділених суспільств, до яких за певними характеристиками належить й українське суспільство [1; 2], варто також поставити питання про макрогрупові відмінності ціннісних орієнтацій абітурієнтів і студентів. Оскільки для українського суспільства є характерними не тільки типові як для країн залежного капіталізму соціальне розшарування, але й певні регіональні та ідеологічні або світоглядні розколи й розмежування (наслідки гострих політичних процесів), то варто чекати віддзеркалення цих розколів й розмежувань (зокрема регіонального) у ціннісній сфері. Отже, спираючись на вищезазначене, визначимо вплив характерних для українського суспільства розшарувань, розмежувань та розколів на цінності та ціннісні орієнтації молоді як онтологічний аспект проблемної ситуації, а необхідність моніторингу щодо ціннісних орієнтацій студентства крізь призму регіонального розділення як гносеологічний аспект проблемної ситуації. В рамках цього дослідження ми спробуємо визначити ціннісні орієнтації вчорашніх абітурієнтів, тобто студентів-першокурсників, які вступили на спеціальність «Соціологія», а також відповісти на запитання, чи існують регіональні відмінності у контексті «Захід-Центр-Схід» між ними.

Аналіз досліджень проблеми. Методології вивчення ціннісного аспекту життєдіяльності суспільства можна присвятити окрему наукову працю. Більшість досліджень, де використовувалися авторські методології (таких вчених, як Р. Інглхарт, К. Клакхон, М. Рокич, Ф. Тромпенаарс, Г. Хофстеде, Ш. Шварц, Є. Головаха і Н. Паніна та ін.), є складовими міжнародних, національних чи локальних проектів, отже, кожен з цих методологій можна вважати певною мірою визнаними такими, що працюють на емпіричному рівні. Тут ми не можемо оминати увагою напрацювання Харківської соціологічної школи, у доробку котрої низка загальнонаціональних та міжнародних досліджень студентської молоді (керівник проектів проф. Сокурянська Л. Г.) [4]. Послугуючись конкретними методиками вивчення ціннісних орієнтацій (М. Рокіч, Р. Інглхарт), автори засвідчують значний ціннісний зсув у свідомості українського студентства, зокрема «досить яскраво виражену тенденцію «модернізації» та «постмодернізації» ціннісних переваг вузівської молоді» [4, с. 218].

Крім того, варто зауважити, що проблематика ціннісних розходжень та відмінностей надзвичайно актуалізується в контексті досліджень макросоціальних процесів. Висуваються гіпотези щодо ціннісної зумовленості цих процесів, зокрема процесів радикалізації у розділених суспільствах [2]. У світлі цих гіпотез вивчення ціннісних орієнтацій студентства може надати неординарні дані щодо впливу цінностей та ціннісних орієнтацій на радикалізацію політичної свідомості та практик, а також поглиблення соціальних розколів та розломів (за умови політичного сприяння). Безумовно, для такого функціонування необхідні

наявні розходження між ціннісними орієнтаціями різних макросоціальних груп. Це робить особливо значущим дослідження регіонального зрізу ціннісних орієнтацій студентів.

Задля вивчення ціннісних орієнтацій студентства взято методику Ш. Шварца, котра передбачає у повній версії 10 базових цінностей, поданих 21 твердженням (так званим ціннісним портретом), та 7 – у скороченій [6]. Фрагмент використовуваної анкети у даному дослідженні подано у Додатку, хоча більш детальний опис можна подивитися у відповідних працях соціологів, зокрема у [3, с. 231–235; 5, с. 59].

Емпіричну базу нашого дослідження становлять масиви даних, отримані авторами у таких університетах України: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк) та Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, що репрезентують, відповідно, центральну, західну та східну частини України. Суцільне опитування проводилося виключно серед студентів першого курсу бакалаврату у вересні 2016 року, аби уникнути впливу такого потужного агента, як університет. Обсяг є таким: КНУ – 55 (факультет соціології), СНУ – 36 (факультет соціальних наук), ХНУ – 104 (соціологічний факультет).

Метою даної роботи є виявлення відмінностей ціннісних орієнтацій студентів-першокурсників спеціальності «Соціологія» трьох українських університетів.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування результатів дослідження. Розподіл першокурсників за регіонами проживання до вступу до ЗВО (див. табл. 1) вказує на те, що основними донорами студентів-соціологів у зазначених університетах є все ж таки локальні спільноти; західний університет покриває Північний Захід країни (решту вочевидь «відтягують» інші центри соціологічної освіти), східний, відповідно, – Схід, зокрема області, що є частково непідконтрольними Україні, центральний – головним чином Київ та область і малою мірою інші області країни. Студентів із АР Крим та міста Севастополь, Закарпатської та Миколаївської областей у цих трьох ЗВО немає.

Таблиця 1

Розподіл студентів-першокурсників за регіонами проживання, 2016

	КНУ	СНУ	ХНУ		КНУ	СНУ	ХНУ
АР Крим	-	-	-	Миколаївська	-	-	-
Вінницька	2	-	1	Одеська	2	-	2
Волинська	2	25	-	Полтавська	2	-	7
Дніпропетровська	1	-	5	Рівненська	2	1	-
Донецька	3	-	11	Севастополь (місто)	-	-	-
Житомирська	-	-	1	Сумська	1	-	1
Закарпатська	-	-	-	Тернопільська	1	1	1
Запорізька	1	2	1	Харківська	-	-	61
Івано-Франківська	1	-	-	Херсонська	-	-	1
Київська (без Києва)	5	-	-	Хмельницька	1	-	-
Київ (місто)	26	-	-	Черкаська	1	-	3
Кіровоградська	-	-	1	Чернігівська	1	-	-
Луганська	-	-	8	Чернівецька	2	-	-
Львівська	1	7	-				

Порівняння центрованих індексів згідно методики Шварца як за повною, так і за скороченою версією демонструє схожі результати (див. табл. 2).

Першокурсники із Заходу України досить часто виявляють крайні позиції згідно побудованих індексів; виняток становить лише індекс стимуляції. Студенти західного ЗВО є найбільшими традиціоналістами та конформістами (1,6 та 1,8), найменшими – східного (1,1 та 1,3). Майбутні соціологи зі СНУ також найменш зорієнтовані на досягнення та владу, тобто на самоствердження, виявляють низькі показники гедонізму і самостійності, але найбільше потребують безпеки і готові піклуватися про людей та навколишнє середовище.

Першокурсники зі Сходу України у більшості випадків демонструють середні позиції (гедонізм, досягнення, влада, універсалізм, доброта, самостійність), проте, як зазначалося вище, є найменшими традиціоналістами та конформістами і найменше схильні до стимуляції; у потребі безпеки схожі зі студентами КНУ. Такі відмінності, ймовірно, пояснюються особливостями способу життя, що формується специфічною індустріально-урбаністичною культурою, характерною для східних областей більшою мірою, ніж для центральних та західних. Згадаймо наше припущення про те, що ціннісні орієнтації можуть впливати на початковий (під час подання заяв) та підсумковий (під час остаточного визначення після завершення конкурсного відбору) вибір конкретного ЗВО. Якщо це припущення є вірним, тоді можна розглядати, наприклад ХНУ як такий університет, що на думку, за думкою його абітурієнтів, найбільшою

мірою втілює цінності саме такої культури і, навпаки, найменшою мірою пов'язаний із незначущими для вступників традиціоналізмом й конформізмом.

Першокурсники, які навчаються у КНУ, займають «центристські» позиції щодо конформності та традиціоналізму; вони декларують найвищі показники за індексами гедонізму, досягнення, влади, самостійності та стимуляції.

Таблиця 2

Центровані індекси згідно методики Шварца

10-факторна модель			7-факторна модель				
Фактор	ЗВО	Середній бал	Фактор	ЗВО	Середній бал		
Конформність	КНУ	1,425	Конформність- Традиція	КНУ	1,351		
	ХНУ	1,298		ХНУ	1,227		
	СНУ	1,806			СНУ	1,722	
Традиція	КНУ	1,311				Гедонізм	КНУ
	ХНУ	1,147		ХНУ			2,355
	СНУ	1,639		СНУ	2,125		
Гедонізм	КНУ	2,660		Самоствердження	КНУ	2,660	
	ХНУ	2,355			ХНУ	2,355	
	СНУ	2,125			СНУ	2,125	
Досягнення	КНУ	2,636	КНУ		2,319		
	ХНУ	2,411			ХНУ	2,186	
	СНУ	2,083				СНУ	1,618
Влада	КНУ	2,019	Безпека				КНУ
	ХНУ	1,826			ХНУ		2,000
	СНУ	1,147			СНУ	2,278	
Безпека	КНУ	2,046	Піклування про людей та природу	КНУ	0,762		
	ХНУ	2,000		0,799	2,059		
	СНУ	2,278			0,802	2,312	
Універсалізм	КНУ	2,033				Самостійність	КНУ
	ХНУ	1,950		ХНУ			2,788
	СНУ	2,216		СНУ	2,639		
Доброта	КНУ	2,336		СНУ	2,783		
	ХНУ	2,261			ХНУ	2,295	
	СНУ	2,412			СНУ	2,472	
Самостійність	КНУ	2,891	СНУ	2,472			
	ХНУ	2,788		КНУ	2,783		
	СНУ	2,639		ХНУ	2,295		
Стимуляція	КНУ	2,783	СНУ	2,472			
	ХНУ	2,295		КНУ	2,783		
	СНУ	2,472		ХНУ	2,295		

Криві ціннісних орієнтації студентів Центру та Сходу є схожими (див. рис. 1), а от крива Заходу від них відрізняється. Багато дослідників, вивчаючи українську ціннісно-нормативну систему, звернули увагу на відмінність не між Заходом і Сходом країни, а між Заходом і Центром [3, с. 267; 7]; таку ж тенденцію демонструють дані нашого дослідження. Так, соціологічна молодь зі СНУ (західного університету) найбільше цінує традицію та конформність, безпеку та універсалізм, і найменше – владу (до слова, знецінення влади (або зниження владних прагнень) є характерною рисою розвинених європейських суспільств). До центрального університету вступають студенти з цінностями гедонізму, досягнення, стимуляції і влади.

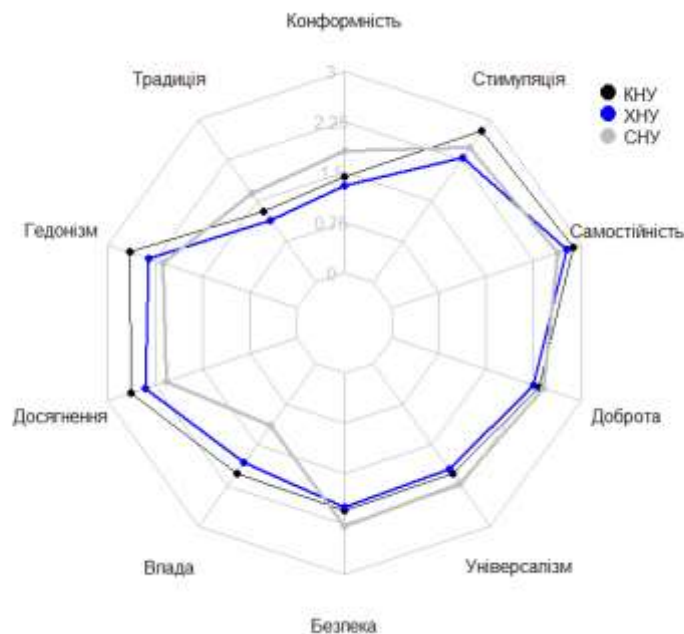

Рисунок 1. «Круг Шварца», 10-факторна модель

Зауважимо, що об'єднання в межах семифакторної моделі факторів «досягнення» та «влада» до фактору «самоствердження» є, з нашої точки зору, найменш обгрунтованою трансформацією десятифакторної моделі. На рівні теорії об'єднання це видається суперечливим, оскільки не враховує ймовірну різницю рівнів інтерпретації респондентами індикаторів, що відповідають цим факторам: адже якщо «досягнення» актуалізується на індивідуальному та особистісному рівні, то «влада» – ще й на груповому, соціальному та інституціональному рівнях. Можливо, саме емпіричне втілення цього протиріччя відображено в даних нашого дослідження: якщо порівняти результати застосування 10-факторної (див. рис. 1) та 7-факторної (див. рис. 2) моделей, можна побачити, що відмінність ціннісних орієнтацій студентів SHU від КНУ і ХНУ за фактором «самоствердження» у 7-факторній моделі зумовлене саме відмінностями за фактором «влада» в моделі 10-факторній, тоді як за фактором «досягнення» відмінність не є настільки помітною. З урахуванням цього зауваження можна припустити, що для західних студентів є характерною «позаполітична» ціннісна система, в якій функції політичних цінностей виконують цінності традиції та конформності, що є дополітичними за своєю природою і становлять певну альтернативу політиці як ціннісно-нормативній системі, подібно до моралі та релігії. Це припущення опосередковано підтверджується «альтруїзмом» студентів SHU, що виявляється в особливій значимості цінності піклування про людей і природу; ця цінність найяскравіше проявляється у діяльності волонтерів, організаційні взаємозв'язки між котрими мають, як правило, горизонтальний характер.

За використання 7-факторної моделі, звісно, таке припущення видається не до кінця зрозумілим, але 10-факторна модель дозволяє вважати його обгрунтованим та таким, що заслуговує на подальшу перевірку.

Таблиця 3

P-value критерію Стьюдента для незалежних вибірок для 10-факторної моделі

	КНУ - ХНУ	КНУ - SHU	ХНУ - SHU
Конформність	0.616	0.167	<u>0.058</u>
Традиція	0.430	0.189	0.035
Гедонізм	0.153	0.038	0.366
Досягнення	0.274	0.034	0.190
Влада	0.351	0.002	0.009
Безпека	0.837	0.386	0.255
Універсалізм	0.604	0.415	0.190
Доброта	0.716	0.765	0.489
Самостійність	0.574	0.277	0.504
Стимуляція	0.020	0.191	0.452

Регіональні відмінності підтверджуються і критерієм Стьюдента (див. табл. 3), зокрема перевірка на статистичну значущість відмінності ознак попарно засвідчує найменшу відмінність між ціннісними орієнтаціями студентів-першокурсників КНУ і ХНУ лише за цінністю стимуляція. Студенти ЗВО України,

розрізнені за регіональним фактором, статистично різняться за цінністю традиції та влади: на Заході більш цінною є традиція, аніж влада, на Сході – навпаки. Найбільше ціннісних відмінностей між студентами Центру та Заходу щодо гедонізму, досягнення та влади. Це не суперечить нашому припущенню про позаполітичний характер ціннісно-нормативної системи західних областей та дозволяє доповнити його припущенням про зв'язок «політичного» характеру ціннісно-нормативної системи східних областей із специфікою індустріально-урбаністичного способу життя. Щодо відмінностей між Центром та Заходом за фактором гедонізму, то, можливо, їхнім фундаментом є особлива мотивація певної частини абітурієнтів столичного ЗВО. Адже не є відкриттям, що до столиці деякі абітурієнти прагнуть не лише заради високої якості освіти, а ще (може, й більшою мірою) заради престижу й «столичного життя», яке у свідомості багатьох має прямий зв'язок саме зі складовими гедонізму – розвагами й «легким» проведенням часу. До того ж будь-яка адміністративна столиця завжди «притягує» тих, хто прагне влади.

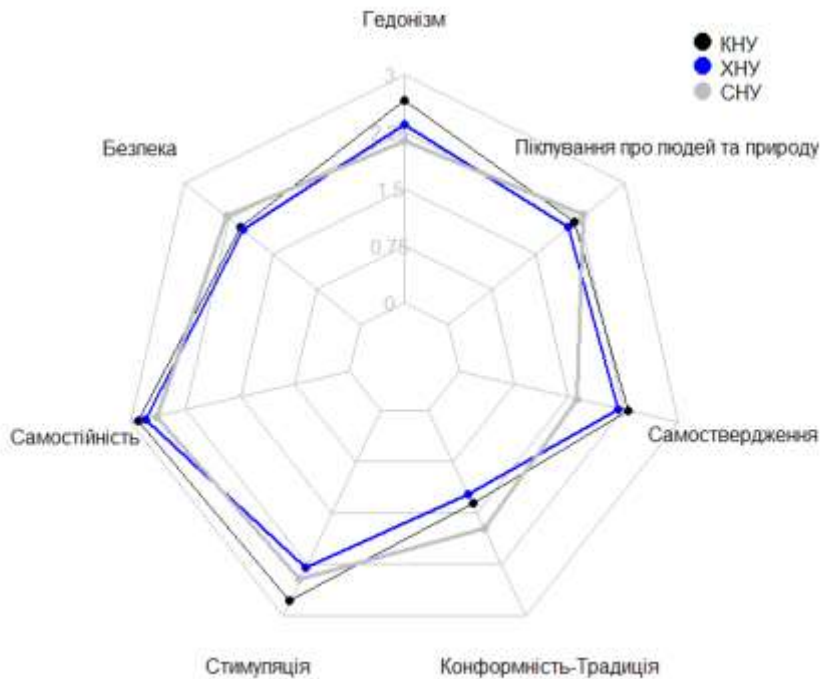

Рисунок 2. «Круг Шварца», 7-факторна модель

Таблиця 4

P-value критерія Стьюдента для незалежних вибірок для 7-факторної моделі

	КНУ - ХНУ	КНУ - СНУ	ХНУ - СНУ
Гедонізм	0.153	0.038	0.366
Безпека	0.837	0.386	0.255
Самостійність	0.574	0.277	0.504
Стимуляція	0.020	0.191	0.452
Конформність-Традиція	0.545	0.092	0.020
Самоствердження	0.457	0.003	0.012
Піклування про людей та природу	0.473	0.415	0.167

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Зафіксована під час аналізу результатів нашого дослідження різниця між ціннісними орієнтаціями студентів різних ЗВО трактується нами як втілення міжрегіональних відмінностей ціннісно-нормативних систем, способу життя та світогляду. Питання про те, яким є ступінь, усталеність та значущість цих відмінностей, є цікавим з точки зору подальших досліджень. Також цікавим видається певне протиріччя між отриманою картиною позаполітичних (дополітичних) ціннісних орієнтацій студентів-першокурсників «західного» ЗВО та стереотипом щодо найбільшої політичної активності молоді саме західних регіонів.

Виходячи з отриманих результатів, можна зазначити, що дослідження ціннісних орієнтацій студентів-першокурсників має перспективи як на розширення (перш за все через включення до вибірки студентів інших спеціальностей задля проведення порівняльного аналізу ціннісних орієнтацій, наприклад, «гуманітаріїв» та «технарів»), так і на поглиблення дослідницького фокусу. Так, видаються цікавими можливі дослідницькі питання про динаміку ціннісних орієнтацій студентства, про усталеність ціннісної ієрархії впродовж навчання, про вплив ЗВО на структурному, комунікативному та міжособистісному рівнях

на зміни цінностей та ціннісних орієнтацій. Робота над цими питаннями може стати «віддзеркаленням» перевірки припущення про те, що ціннісні орієнтації абітурієнтів впливають на вибір ЗВО.

Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує також зв'язок ціннісних орієнтацій студентів-першокурсників із різними соціальними розмежуваннями, характерними для українського суспільства, зокрема із поселенським та регіональним розмежуванням. Роль ціннісного фундаменту у відтворенні цих розмежувань, у їхньому гіпотетичному перетворенні на розколи (в термінології С. Ліпсета й С. Роккана) може стати темою окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Дубликаш, Т., Литовченко, А., Мурадян, С., Никулин, В. Радикализм в идеологиях и практиках поддержки интеграционных и дезинтеграционных проектов в разделенных обществах. Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства, збірник наукових праць. Х.: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 38-45. 2. Литовченко, А., Мурадян, Е. Ценностная обусловленность радикализации разделённых обществ. Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 26-27 листопада 2015 р.) / Укладачі А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, А. О. Мігалуш. Київ : Талком. С. 69-71. 3. Магун, В. С., Руднев, М. Г. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами. Украинское общество в европейском пространстве. Киев: Институт социологии НАНУ; Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина. С. 226–273. 4. Сокурянська Л. Динаміка ціннісних орієнтацій студентської та шкільної молоді України: від цінностей радянських до європейських. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Випуск 37. С. 213-221. URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/8090> 5. Яшкіна Д. Динаміка соціальної детермінації базових цінностей українців: поколінний зріз. Соціологічні студії, 1(12), С. 56–65. DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2018-01-56-65> 6. Davidov, E., Schmidt, P., Schwartz, S.H. (2008). Bringing Values Back In: the Adequacy of the European Social Survey to Measure Values in 20 countries. Public Opinion Quarterly, Vol. 72, No. 3, Pp. 420–445. URL: https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/6669/ssoar-2008-3-davidov_et_al-bringing_values_back_in_the.pdf 7. Muradyan Ye. S., Salnikova S. A., Titarenko L. G., Shirokanova A. O. The dynamics of value and norm system and life chances: the experience of post-Soviet transformation in the Borderlands. Vilnius : YeGU, 366 p.

Додаток.

Фрагмент анкети з PVQ21

	<i>Дуже схоже</i>					<i>Зовсім не схоже</i>	<i>Важко сказати</i>
Для нього важливо вигадувати нові ідеї та бути творчою людиною	1	2	3	4	5	6	7
Для нього важливо бути багатим. Він бажає мати багато грошей та дорогі речі	1	2	3	4	5	6	7
Для нього дуже важливо, щоб у ставленні до людей в усьому світі була рівність. Він впевнений, що у всіх мають бути рівні можливості у житті	1	2	3	4	5	6	7
Для нього важливо демонструвати всім свої здібності. Він хоче, щоб люди захоплювалися тим, що він робить	1	2	3	4	5	6	7
Для нього важливо жити у безпечному оточенні. Він уникає всього, що може загрожувати його безпеці	1	2	3	4	5	6	7
Йому подобаються сюрпризи і він завжди шукає якою б новою справою зайнятися. Він вважає, що у житті важливо займатися багатьма різними справами	1	2	3	4	5	6	7
Він впевнений, що люди мають виконувати те, що їм кажуть. Він вважає, що люди завжди мають дотримуватися правил, навіть якщо ніхто за ними не спостерігає	1	2	3	4	5	6	7
Він вважає важливим вислухати думки людей, що від нього відрізняються. Навіть якщо він не згоден з ними, він все одно бажає зрозуміти їх точку зору	1	2	3	4	5	6	7
Для нього дуже важливо бути скромним та «триматися у тіні». Він намагається не привертати до себе увагу	1	2	3	4	5	6	7
Для нього важливо добре проводити час. Йому подобається себе побалувати	1	2	3	4	5	6	7
Для нього важливо самостійно приймати рішення про те, що робити. Йому подобається бути вільним та незалежним	1	2	3	4	5	6	7
Для нього дуже важливо допомагати оточуючим людям. Він хоче дбати про їх благополуччя	1	2	3	4	5	6	7
Для нього дуже важливо бути успішним. Він сподівається, що люди визнають його досягнення	1	2	3	4	5	6	7

	Дуже схоже					Зовсім не схоже	Важко сказати
Для нього важливо, щоб уряд гарантував його безпеку від усіх загроз. Він хоче, щоб держава була сильною та могла захистити своїх громадян	1	2	3	4	5	6	7
Він шукає пригод та йому подобається ризикувати. Він хоче мати життя повне вражень	1	2	3	4	5	6	7
Для нього важливо завжди поводити себе правильно. Він намагається уникнути будь-яких вчинків, що можуть викликати осуд	1	2	3	4	5	6	7
Для нього важливо бути шановною людиною. Він хоче, щоб люди робили те, що він скаже	1	2	3	4	5	6	7
Для нього важливо бути відданим своїм друзям. Він хоче присвятити себе близьким людям	1	2	3	4	5	6	7
Він твердо впевнений, що люди повинні дбати про природу. Для нього важливо турбуватися про довкілля	1	2	3	4	5	6	7
Для нього важливими є традиції. Він намагається дотримуватися релігійних або сімейних звичаїв	1	2	3	4	5	6	7
Він шукає будь-яку нагоду розважитися. Для нього важливо займатися тим, що дає задоволення	1	2	3	4	5	6	7

В статті здійснено аналіз результатів соціологічного дослідження, проведеного серед студентів, поступивших в 2016 році на 1 курс спеціальності «Соціологія» таких вузів України, як Київський національний університет імені Тараса Шевченка (КНУ), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (ХНУ) і Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (ВНУ). Ці університети представляють, відповідно центральну, східну і західну частини країни. В рамках дослідження методом анкетування проводився спільний опрос перокурсників названої спеціальності. Анкета містила блок оцінки ціннісних орієнтацій за методикою Шварца PVQ21. Авторами проаналізовані 10-факторна і 7-факторна моделі і статистично значимі розбіжності по кожній з них. Для 10-факторної моделі такі розбіжності були виявлені для факторів: традиція, гедонізм, досягнення, влада і стимуляція; для 7-факторної - гедонізм, стимуляція, конформність-традиція і самоутвердження. Оказалося, що регіональні розбіжності є більш значимими між Заходом (ВНУ), з однієї сторони і Центром (КНУ) і Востоком (ХНУ), з другою, ніж між Центром (КНУ) і Востоком (ХНУ). Зафіксована різниця між ціннісними орієнтаціями студентів різних вузів трактується авторами як втілення міжрегіональних розбіжностей ціннісно-нормативних систем, образу життя і мировоззрення.

Ключевые слова: методика Шварца, цінності, порівняльний аналіз, центровані індекси, регіональні розбіжності.

Отримано 27.09.2018

УДК 316.43

ПРАКТИКИ АКАДЕМІЧНОЇ МОБІЛЬНОСТІ В ОЦІНКАХ СТУДЕНТІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЯКІСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

Максимович Ольга Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент, директор Навчально-наукового центру соціологічних досліджень Прикарпатського регіону ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», докторант кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, Харків, майдан Свободи, 4, 61022, e-mail: maksumovuch@online.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3463-1543>

Olga Maksymovych – PhD (Philosophy), Associate Professor, Director of Educational and Scientific Center of Sociological Research of Precarpathian region of SHEI «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University»; Doctoral candidate of the Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, Kharkiv, 4 Svobody Sq., 61022, e-mail: maksumovuch@online.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3463-1543>

У статті презентовано результати загальнонаціонального дослідження «Реформи вищої школи України в оцінках учасників освітнього процесу», проведеного Соціологічною асоціацією України за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» наприкінці 2015 – початку 2016 року. За результатами фокусованих групових інтерв'ю проаналізовано думку студентів вітчизняних вишів щодо можливостей та практик реалізації таких елементів реформування вищої освіти в Україні, як обов'язковість володіння іноземною (ими) мовою (ами). Здійснено порівняльний аналіз студентських та викладацьких оцінок практик реформування системи вищої освіти України, зокрема стану академічної мобільності студентського та професорсько-викладацького контингенту вітчизняних ЗВО (закладів вищої освіти) та їхніх мовних компетентностей. Зроблено висновок щодо ролі таких компетентностей та академічних практик у розвитку міжкультурної комунікації учасників освітнього процесу, яка є важливим чинником та водночас показником інтеграції вищої школи України в європейський та світовий освітній простір. Сформульовано пропозиції щодо заходів, які можуть сприяти активізації практик академічної мобільності студентів та викладачів українських вишів.

Ключові слова: реформування освітньої системи України, оцінки реформ, мовні компетентності, академічна мобільність, міжкультурна комунікація.

The article is devoted to the results of a nationwide study «Ukrainian Higher Education Reforms in Assessments of Participants in the Educational Process», conducted by the Sociological Association of Ukraine and financially supported by the International Renaissance Foundation in late 2015 – early 2016. The analysis of Ukrainian students' attitudes towards implementation of such elements of Ukrainian educational system transformational process as obligatory foreign language skills based on the results of focus-group discussion is provided. Comparative analysis of students' and teachers' opinions on transformational process of Ukrainian educational systems practices as a whole and their academic mobility as well as language skills in particular has been done. It has been concluded that such skills and practices take a significant part in intercultural communication development, which might be considered as a significant factor on the one side and as a substantial component of the transformation of the educational system of Ukraine on the other side. A number of practical solutions and practical proposals aimed to promote academic mobility of Ukrainian students' as well as teachers' is been offered.

Keywords: Reform of the Educational System of Ukraine, Evaluation of Reforms, Language Skills, Academic Mobility, Intercultural Communication.

Які міркування з приводу можливостей та практик академічної мобільності висловлює українське студентство? Як сприймаються молодими людьми ініціативи Міністерства, зокрема в частині обов'язковості володіння іноземною мовою? Чи достатньо добре обізнані вихованці українських вишів із можливостями, які їм пропонує сучасна система вищої освіти в Україні? Яка роль практик академічної мобільності в контексті міжкультурної комунікації як чинника трансформації освітньої системи в Україні? Чи є суттєві відмінності в розумінні окресленої у статті проблеми в поглядах викладачів та студентів? У пошуках відповідей на ці та інші питання ми продовжуємо аналіз результатів загальноукраїнського соціологічного дослідження «Реформи вищої школи України в оцінках учасників освітнього процесу»¹, здійсненого за допомоги методу фокусованого

¹ Дослідження було здійснене протягом грудня 2015 р. – січня 2016 р. Соціологічною асоціацією України за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» у 16 містах України, що представляють всі її регіони. В межах дослідження було проведено 16 фокусованих групових інтерв'ю з викладачами та 16 фокусованих групових інтерв'ю зі студентами вітчизняних вищих навчальних закладів різних форм власності. У фокусованих інтерв'ю взяли участь 150 викладачів та 154 студента, які

групового інтерв'ю. Підготовка, організація та проведення фокусованих групових інтерв'ю на місцях здійснювались керівниками та членами регіональних відділень САУ, в тому числі й автором цієї публікації.

Метою даної статті є з'ясування думки українських студентів щодо поширеності практик академічної мобільності та їхньої ролі в контексті міжкультурної комунікації вихованців вітчизняних вишів.

Ця публікація продовжує дослідження авторки щодо сприйняття та оцінки учасниками освітнього процесу можливостей та реального стану академічної мобільності студентів та викладачів, а також норми обов'язковості володіння іноземною мовою як чинників трансформації вітчизняного освітнього простору.

Як наголошують автори звіту за підсумками зазначеного дослідження, словосполучення «академічна мобільність» не завжди було зрозумілим студентам-учасникам фокус-груп та потребувало пояснення, з чого можна припустити, що відповідна практика не є поширеною. Серед бар'єрів та перешкод академічної мобільності згадуються складність цієї діяльності, потреба у фінансових ресурсах для її впровадження, недостатнє знання мов, слабкі інформованість та активність самого студентства. Респонденти вказують на неузгодженість навчання в рамках академічної мобільності; на необхідність складати дві сесії; на недовіру викладачів вітчизняних вишів до закордонних програм та навчання; на неспівпадіння навчальних планів тощо [2, 120].

Отже, проаналізуємо можливості та реальні практики академічної мобільності, а також мовні компетентності в оцінках українського студентства, звернувшись до отриманої в ході проведення фокусованих групових інтерв'ю² інформації.

Почнемо з того, що ступінь проінформованості відносно академічної мобільності в окремих висловлюваннях студентів вкрай критичний. Більшість респондентів навіть не чули про такі практики. Ті ж учасники фокусованих групових інтерв'ю, які щось знали про таку норму Закону України «Про вищу освіту», як академічна мобільність, наголошували, що суттєвою перешкодою більш широкому впровадженню відповідних практик є відсутність належного механізму інформування та системного підходу до реалізації цієї норми. Прочитуємо наших респондентів:

«... Кафедри самостійно організують якусь міжнародну співпрацю. Для багатьох програм потрібно оплату, власні ресурси, а це проблематично. Щодо мобільності з університету по програмі ERASMUS+, то знову ж таки немає достатньої інформації. Знав про це тільки той, хто зайшов на цей сайт, побачив оголошення і вирішив спробувати взяти участь. До багатьох ця інформація не доходить. Взяти для прикладу цю програму ERASMUS+, оскільки я є її учасником і матиму змогу з наступного семестру навчатися за кордоном в іншому вузі і здобувати досвід там. На цю програму прийшло з цілого курсу 3 кандидати, при тому, що програма дає перспективи. Я вважаю, що це перспектива мати якийсь досвід в іншому вузі, нехай і на семестр» (С_Ірина_Ж_С_СГ_Д).

Відрядно, що студенти визнають потребу знання іноземної мови. Хоча загальний рівень знань, за їхньою оцінкою, радше, є досить низьким, молоді люди засвідчили готовність працювати в напрямі вирішення даної проблеми:

«Я думаю для будь-якої людини, яка би хотіла кудись виїхати, можна підтягнути мову, це не є проблема» (С_Володимир_Ч_Б_Т_Д).

Як виявилось, студенти технічних спеціальностей мають дещо кращі можливості академічної мобільності, ніж студенти соціогуманітарного профілю:

«Університет дає таку можливість. Ми співпрацюємо з Польщею, правда, вибрані спеціальності ..., але можливість їхати за кордон є ... Здаєш екзамени, проходиш співбесіду, їдеш ... Я вивчаю системну інженерію, і в мене, в принципі, є підписаний контракт з компанією «Siemens» (Німеччина). Якщо на п'ятому курсі здаю іспит з німецької, то їду на півроку на стажування в цю компанію. Є можливість. Ми до кінця 4 курсу вчимо іноземну мову» (С_Тетяна_Ж_2_Т_Д).

«У нас так: якщо ти знаєш англійську, то все, двері відчинено, ... можеш їхати, куди завгодно, ... дуже легко ...» (С_Сергій_Ч_5_Т_Д).

Частина студентів, які брали участь у фокус-групових інтерв'ю, стверджували, що суттєвих труднощів з академічною мобільністю немає. Деякі респонденти акцентували на тому, що університети, в яких вони здобувають освіту, достатньою мірою турбуються про те, щоб створити формальні передумови та можливості подібних практик. Студенти наголошували, що можливості академічної мобільності суттєво залежать від якості роботи адміністративного підрозділу університету, який відповідає за міжнародну співпрацю:

представляли 57 вишів (із них 49 державних і 8 приватних). Програма та інструментарій дослідження (гайди фокусованих групових інтерв'ю) були розроблені творчою групою, до якої увійшли члени Правління Соціологічної асоціації України, а також деякі керівники регіональних відділень САУ. Докладніше стосовно методології та процедури проведення дослідження див.: [1].

² Кодування персональних даних студентів – учасників фокусованих групових інтерв'ю відбувалось таким чином: студент (с), ім'я, стать (Ч – чоловіча, Ж – жіноча), курс навчання, профіль навчання (СГ – соціогуманітарний, Е – економічний, П – природничий, Т – технічний), форма власності навчального закладу (Д – державна, П – приватна). Приклад кодування: С_Анна_Ж_4_П_Д (студент_Анна_жіноча_4 курс_природничий профіль навчання_державний виш).

«Це як у кого працює міжнародний відділ. У нас немає проблем. Під час навчання чи у виборі магістратури - немає значення. Наприклад, під час навчання на третьому курсі ти можеш виїжджати в інший університет, з яким укладені договори. Там можна навчатися протягом року, усі навчальні плани поєднані. Тому цілком така можливість є» (С_Володимир2_Ч_5_СГ_Д).
«... У нашому виші немає проблем з міжнародною мобільністю студентів, підписані відповідні договори і студенти можуть їздити на стажування під час навчального процесу» (С_Олег_Ч_5_П_Д).

«... Наші студенти їздять як на семестрове навчання за кордон, так і на річне. Також в університеті діє програма подвійних дипломів. Я вважаю, що проблем у цьому аспекті немає» (С_Наталія_Ж_5_Е_Д).

Зазначимо, що студенти українських вишів засвідчили дещо вищий рівень суб'єктності у питанні академічної мобільності, ніж їхні викладачі [4], що дозволяє стверджувати, що саме ця група може виявитися ключовим суб'єктом та ініціатором активного впровадження інновацій в освітній галузі:

«... У бажання – тисяча можливостей, а у небажання – тисяча причин. Можливості є, перспективи є, головне – докласти до цього зусиль. Наприклад, закінчивши на юридичному факультеті «Школу польського та європейського права», можна спокійно потрапити на три місяці чи на річне навчання, чи на піврічне стажування, чи взагалі на високооплачувану роботу до Польщі. Окремі студенти їздили до Сполучених Штатів Америки. В межах України студенти їздять на різноманітні конференції, тренінги чи інші заходи» (С_Володимир1_Ч_4_Е_Д).

Інституційний спротив (явний та латентний) освітнім нововведенням також згадувався студентами українських вишів:

«... Понимаете, самое обидное, ... что сами преподаватели не понимают смысла и полезности таких поездок для студентов» (С_Марія_Ж_2_СГ_Д).

«Да, это даже не на нашем факультете, это большая проблема, это многие факультеты не отпускают студентов уезжать куда-то на полгода, на год. Если это где-то образование, просто говорят: «Отчисляйтесь, уезжайте, приезжайте, зачисляйтесь». Ну, вот так. Есть такие разговоры, по поводу отъездов, допустим, тренинг у тебя недельный. Ну, очень сложно. То есть если руководство в принципе поддерживает, то преподаватель: «Где ты был неделю?» И тоже, понимаете, все за все цепляется. Потому что за эту неделю ты пропустил не 4 предмета, а пропустил 25 предметов» (С_Антон_Ч_2_СГ_Д).

Втім наші респонденти наводили також приклади зацікавленого ставлення адміністрації та викладачів до студентської академічної мобільності:

«Студенти нашого інституту найбільше серед інших факультетів стикаються з такими програмами, і у нас трошки інша ситуація з інформуванням, тому що у нас у цьому зацікавлені викладачі і студенти рівнозначно. Протягом семестру до нас приходить декан чи заступник декана і кажуть нам про різні програми. Навіть може бути така ситуація, що можеш йти і тебе перестріне хтось і розкаже про таку можливість і чи ти не хочеш це поспробувати. Проблема в тому, що є можливість, а студенти бояться, тому що, якщо я поїду на семестр вчитися кудись в Європу, але паралельно відбувається навчання і тут. Складно потім здати сесію» (С_Олена_Ж_Б_СГ_Д).

Академічна мобільність як фактор міжкультурної комунікації та трансформації системи вищої освіти в Україні також знайшла відображення в судженнях респондентів, як от:

«Академические обмены, конечно, реформируют систему образования изнутри» (С_Антон_Ч_2_СГ_Д).

Чимало студентів-учасників фокусованих групових інтерв'ю говорили про існуюче у вітчизняних вишах дистанціювання між викладачами та студентами, що, на їхню думку, не сприяє поліпшенню навчально-виховного процесу у вищій школі. При цьому ті із них, хто мав досвід навчання у закордонних вищих навчальних закладах, зазначали, що практики спілкування між викладачами та студентами у цих закладах суттєво відрізняються від того, що ми спостерігаємо у наших вишах.

«У нас, на жаль, є бар'єр між викладачем і студентом. І коли ти поїхав за кордон, побачив все і такий запалений хочеш щось змінити, в тебе багато ідей, ти приїжджаєш і хочеш щось змінити і стикаєшся з тим, що: ну, добре, але ми будемо робити, як робили» (С_Олена_Ж_Б_СГ_Д).

«Наші студенти їдуть у Польщу (по програмі подвійних дипломів), ... дуже задоволені, особливо тим, як спілкується викладач на парі зі студентами і приймає його як майже свого колегу, нема такої дистанції ...» (С_Христина_Ж_5_СГ_Д).

На наш погляд, подолання соціальної дистанції між викладачами і студентами є важливим фактором трансформації освітньої системи України, чому сприятиме міжкультурний досвід комунікації українських студентів та викладачів завдяки різноманітним програмам академічної мобільності.

Студенти розповідали і про невдалий досвід пошуку можливостей академічної мобільності, зокрема говорили про організації, які надають послуги (переважно з метою фінансової вигоди) щодо працевлаштування та навчання за кордоном, але на практиці виявилось, що мова йде лише про тимчасову (сезонну) роботу.

«Да, ... в здании общежития когда-то был «Европейский центр» какой-то. Сейчас он закрыт, не понятно, что это вообще было такое. Сейчас есть похожая организация, ... которая ... рекламирует, куда ты можешь поехать собирать черешню за деньги или где ты можешь ... работать (и такие вакансии есть)... или обучаться» (С_Максим_Ч_5_П_Д).

Варто наголосити, що подібні ситуації потребують втручання та належного адміністрування зі сторони держави. Зокрема, ефективним кроком, спрямованим на попередження зазначених вище ситуацій, могла б стати інформаційна кампанія та роз'яснювальна робота серед студентів українських вишів з приводу програм академічної мобільності та критеріїв їхнього розрізнення із програмами інших інституцій та організацій.

Відмінність кваліфікаційних рамок та висока ступінь неузгодженості навчальних планів підготовки спеціалістів у різних вишах є чи не найголовнішою перешкодою внутрішньонаціональної академічної мобільності та суттєвою перепоною зовнішньої академічної мобільності українських студентів:

«У меня такое мнение, я думаю, что по Украине (вообще по всем вузам) очень мало специальностей, которые сопряжены ... Вот, смотрите о чем я говорю: моя специальность называется «механика», и в этом году был последний год, когда вообще набирали на эту специальность, ее закрывают. Подобная специальность есть только в Харькове, и то неизвестно, какая там будет ситуация. То есть, если мы говорим об обмене студентами, то я со своей специальностью могу поехать только в Харьков, потому что вот там именно по моей специальности я могу что-то новое взять и что-то передать. Но поскольку уже не будет моей специальности, ее скоро и в Харькове закроют. Куда тогда двигаться? О чем тогда говорить?» (С_Богдан_Ч_5_Т_Д).

Однією з головних перешкод на шляху активізації практик академічної мобільності як студентів, так і викладачів, є традиціоналістський ціннісний дискурс, особливо притаманний респондентам, що представляли західний регіон України:

«Наша проблема є, напевно, в ментальності, галичани ... вони такі, що звикли сидіти на місці, їм дуже важко зрушитися з місця, вони є такі «домашні» люди» (С_Ірина_Ж_С_СГ_Д).

Ще одним дискурсом, що презентував студентський загал, був дискурс периферійності, який в окремих випадках мав місце у висловлюваннях наших респондентів.

«Я знаю, что в киевских вузах есть договоренность с другими странами, и у студентов есть возможность. Но для этого нужно желание и знание языков» (С_Олександр_Ч_3_Т_Д).

Цікаво відзначити, що, з огляду на результати нашого дослідження, внутрішня академічна мобільність, на думку студентів, є більш проблемною, ніж зовнішня. Проте, як виявилось, вона дуже цікава студентам українських вишів:

«Вот такого побольше. ... Хочется, чтобы я на месяц поехал поучиться в другом вузе. Это классно, супер. То есть у меня на месяц даже денежка нашлась бы» (С_Антон_Ч_2_СГ_Д).

« ... Програма обміну студентів є дуже цікавою. Хоча б поїхати в найближчі: Вінницький державний, у Львівський національний університет Франка, ... в ту саму Острозьку Академію, подивитися, як саме там здійснюється навчання ... куди-небудь, уже, ... проте такої можливості немає» (С_Олександр_Ч_5_СГ_Д).

«А чи тебе прийме Київський університет? Мобільність передбачає один семестр в іншому університеті. Чи тебе прийме, наприклад, фізичний факультет Київського університету? Ну, академізницю здав би. Здати академізницю – то не така вже й велика проблема. Самому трошки підготуватися той тиждень, поїхати і здати, але чи університет би прийняв? От ... на міжнародному рівні я знаю ERASMUS, так, цим багато займаються, я знаю, що у нас це є, але чи вас би отак прийняли в Україні, то я невпевнений» (С_Роман_Ч_5_П_Д).

«Академічна мобільність в Україні не здійснена, але при бажанні можливо поїхати за кордон» (Андрій_1_Ч_5_СГ_Д).

Із цитованих вище фрагментів фокусованих інтерв'ю логічно випливає практична рекомендація щодо оптимізації та організаційного забезпечення внутрішньої академічної мобільності, позаяк, як виявилось, саме такі можливості чи найбільше зацікавили молодих людей. На нашу думку, міжрегіональна мобільність молоді сприятиме поглибленню інтеграційних зв'язків українського суспільства, його солідаризації та цілісності, тобто тому, чого так потребує наш соціум.

Окрім відсутності формального врегулювання питання, чи не найголовнішою перешкодою внутрішньої академічної мобільності українських студентів є відсутність єдиних кваліфікаційних рамок та слабка узгодженість навчальних планів підготовки спеціалістів однієї спеціальності в різних вишах:

«Проблема в Україні в тому, що немає загального положення, які предмети мають викладатися, і навчальні програми у різних університетах є несумісними. Предмети можуть кардинально

відрізнятися як за назвою, так і за кількістю годин. У Київському політехнічному з моєї спеціальності зовсім інші навчальні дисципліни, і коли я повернуся у Тернопіль, то мені не зарахують отримані там бали» (С_Юрій1_Ч_5_Т_Д).

«...З мобільністю в межах країни є певна проблема. Не тільки в різних вузах різні предмети, а й викладання одних і тих же предметів відбувається у різні семестри чи курси навчання. Щодо закордону, то є ряд вузів, з якими підписано договори і тоді з мобільністю проблем не спостерігається» (С_Ірина_Ж_4_СГ_Д).

«... Програми настільки відрізняються, що соціологія в Політехніці має буквально кілька предметів, які перетинаються з тим, що ми вчимо ... Можливо, якась частина, але доздавати треба буде, я підраховувала, так десь 80% предметів. І в них настільки програма інша, ну, наприклад, якщо брати специфіку конкретно соціології, то в нас більше теорія, а в них практика. Що ви говорите доздати різницю легко, ну, я не зовсім впевнена. Тому що доздати 80% практичних предметів, якщо в нас 80% теоретичних, це проблематично. І, відповідно, настільки велика різниця в курсах не дозволяє зробити цей перехід» (С_Соломія_Ж_4_СГ_Д).

Особливої уваги в контексті можливостей академічної мобільності для українських студентів потребують спеціальності медичного та правничого профілю, кваліфікаційні рамки яких та функціональні особливості потребують ретельного вивчення з метою узгодження із зарубіжними аналогами:

«... У медичному контрактники мають можливість на інтернатуру без проблем; студенти держзамовлення - ні, то кріпаки ... Пільговики при розподілі забирають нормальні місця, а так, то повезе, якщо дають сімейного лікаря, ... і дуже повезе, якщо не поїдеш обов'язкових три роки відпрацьовувати десь під кордоном з Росією ... Державники без «підпільних вирішувань» такої можливості не мають ...» (С_Марія_Ж_5_П_Д).

«Якщо в межах України, то студентська мобільність можлива, бо навчальні програми схожі, але наразі таких випадків не було. Що стосується аспектів мобільності за межами України, то специфіка юридичної спеціальності така, що український правознавець не може легко вивчати право у Польщі, і навпаки» (С_Діана_Ж_5_Е_Д).

Аналіз оцінок українського студентства можливостей та практик академічної мобільності дозволив нам дійти висновку, що такі практики, як уже зазначалось, не тільки поглиблюють міжкультурну комунікацію українських громадян, але й стають суттєвим чинником трансформації вітчизняної освітньої системи, зокрема, та нашого суспільства в цілому. Зазначимо, що, визначаючи поняття «міжкультурна комунікація», ми виходили з того, що це «процес синхронної взаємодії на мікро-, мезо- та макросоціальному рівні, який зумовлюється індивідуальними та суспільними потребами, цінностями та настановами та виявляється на когнітивному, емоційному та діяльнісному рівнях тієї чи іншої соціокультурної системи (соціуму в цілому чи окремих соціальних груп, регіональних спільнот тощо)» [3, 88]. Пригадаймо, що студенти (як видно із цитованих вище фрагментів фокусованих групових інтерв'ю) усвідомлюють свою роль як потенційних агентів змін в українському суспільстві завдяки набутому поза межами країни академічному досвіду. Однак їхній ентузіазм та наміри щось змінювати суттєво гальмується відсутністю чіткої стратегії реформування як суспільства в цілому, так і освітньої галузі, зокрема.

З точки зору рівнів міжкультурної комунікації, зумовленої досвідом академічної мобільності, очевидно, що саме мікросоціальні показники є найбільш проблемними, позаяк фактичні показники міжнародної мобільності українського студентства є несуттєвими відносно загальної чисельності спільноти, а частка студентів, готових докласти зусиль задля отримання такого досвіду (а саме: вивчати іноземні мови, паралельно складати сесії в обох вишах тощо) є доволі незначною [4]. Проте українські студенти переконливо засвідчили значну готовність до участі у процесах академічної мобільності на мезорівні, зокрема продемонструвавши високу ступінь зацікавленості можливостями внутрішньої мобільності та програмами короткотермінових обмінів всередині країни.

Аналізуючи фактори міжкультурної комунікації українського студентства у контексті практик його академічної мобільності (а саме: індивідуальні та суспільні потреби, цінності та настанови), розуміємо, що першочерговим мотиваційним чинником участі в програмах академічних обмінів виступають саме індивідуальні потреби української молоді, а в окремих випадках – ціннісні орієнтації та настанови. Це, зокрема, стосується тієї частини респондентів, яка продемонструвала високий рівень вмотивованості у навчанні та значний рівень суб'єктності в реалізації академічної мобільності, тобто тих респондентів, які становлять найбільш активну та цілеспрямовану частину українського студентства.

З позиції вивчення рівнів прояву соціальної суб'єктності (когнітивного, емоційного та діяльнісного) крізь призму практик академічної мобільності необхідно визнати, що такий досвід матиме відображення на всіх вище перелічених щаблях. Проте, беручи до уваги цитовані вище висловлювання респондентів, можна припустити, що саме емоційний та діяльнісний рівні можуть виявитися найбільш значимими, позаяк респонденти неодноразово наголошували, що подібні практики сприяють скороченню соціальної дистанції між групами, мотивують до впровадження новаторських практик та підходів до

вирішення окремих професійних завдань, заснованих на інноваційному досвіді, здобутому поза межами країни громадянства.

Підсумовуючи зазначене вище, можна дійти таких висновків. Як і викладачі, студенти українських вишів в цілому позитивно ставляться до реформування вітчизняної вищої освіти, зокрема до таких його елементів, як академічна мобільність та обов'язковість знання іноземної мови. Проте вони висловлюють занепокоєність щодо можливостей реалізації зазначених норм та інституційного спротиву, говорячи про організаційні перешкоди на шляху їхньої актуалізації.

Серед факторів, що зумовлюють ставлення наших респондентів до академічної мобільності, основна увага була приділена таким, як регіон проживання, стать, курс та профіль навчання, форма власності навчального закладу.

На думку студентів, які брали участь у фокус-групових інтерв'ю, суттєвих труднощів із можливостями академічної мобільності немає. Ймовірно, це пояснюється тим, що в інтерв'ю взяли участь найбільш активні студенти, лідери спільнот, котрі достатньо поінформовані стосовно того, що відбувається в студентському житті їхнього вишу, тоді як ситуація з оцінками мобільності студентським загалом може відрізнитися. Більшість респондентів акцентували на тому, що університети, в яких вони здобувають освіту, достатньою мірою турбуються про те, щоб створити формальні передумови та можливості подібних практик. У такому разі постає питання: якщо умови створені, то чому проаналізовані нами статистичні показники мобільності [4] несуттєві?

Як виявилось, в регіональному вимірі суттєвих відмінностей в оцінках респондентами можливостей академічної мобільності в Україні та за її межами не простежується.

Однаковою мірою як викладачі, так і студенти засвідчили гендерні відмінності у сприйнятті можливостей мобільності. Так, респонденти-викладачі жіночої статі західного регіону декларують традиціоналістський ціннісний дискурс. Проте відмінністю саме студентського бачення окресленої у статті проблеми є ще й дискурс периферійності, який у міркуваннях викладачів та адміністративного персоналу практично не простежувався.

Порівняльний аналіз сприйняття норми академічної мобільності студентами різних напрямів підготовки не виявив суттєвих розбіжностей за винятком того, що для представників окремих спеціальностей (як от медики, правники) така мобільність є особливо ускладненою. Проте студенти технічних та економічних спеціальностей в разі позитивніше оцінили власні можливості та практики мобільності, порівняно із студентами інших напрямів підготовки.

Амбівалентність студентських оцінок простежувалася також і в одночасній артикуляції дискурсів патерналізму та соціальної суб'єктності. А саме, деякі респонденти наголошували на незначній готовності брати на себе відповідальність стосовно того, яким чином складається їхнє життя, зокрема щодо можливостей академічної мобільності, тобто артикулювали ціннісний дискурс патерналізму. До прикладу, окремі студенти, з одного боку, засвідчили високий рівень наданих їм можливостей академічної мобільності (зі сторони освітніх інституцій), поряд з тим фактичну можливість академічної мобільності оцінили вкрай критично, головню завдяки відсутності знань іноземної мови. З іншого боку, окремі студенти акцентували на тому, що саме вони найперше відповідальні за те, як складається їхнє життя, неодноразово наголошували на готовності докласти зусиль задля подолання мовного бар'єру, в окремих випадках підкреслювали, що готові брати участь у програмах академічної мобільності за власний кошт.

Студентські оцінки запропонованих освітньою системою можливостей академічної мобільності також є амбівалентними. Частина респондентів засвідчила достатньо високий рівень поінформованості з приводу досліджуваного питання (пригадавши ключові програми, як от «ERASMUS+»), тоді як інші не розуміли суті питання, плутали програми академічної мобільності із програмами тимчасового працевлаштування поза межами країни громадянства (як от «Work and travel» та ін.).

Незалежно від регіону проживання, напрямку підготовки чи інших факторів, студенти одногласно стверджували, що їх особливо цікавлять програми внутрішньої мобільності, при тому, що рівень інтересу до таких можливостей був в рази вищий, ніж рівень інтересу до програм зовнішньої мобільності. Проте рівень фактичного використання таких можливостей виявився гранично низьким. Головні причини цього – відмінність навчальних програм, курсів, яка за деякими напрямками підготовки (в оцінках студентів) перевищує 2/3 загального обсягу; інституційний спротив, труднощі із складанням сесії та відпрацюванням предметів заборгованості тощо. Нагадаємо, що, незалежно від досліджуваних факторів, респонденти викладацького складу також практично одногласно наголошували на тому, що внутрішня мобільність науково-педагогічних працівників є в разі проблематичнішою, ніж міжнародна мобільність, з огляду на відсутність дієвих юридичних та фінансових механізмів її реалізації [4].

Оскільки студентів, які брали участь у програмах академічної мобільності, можна вважати агентами позитивних змін у суспільстві загалом та в галузі освіти, зокрема, на наш погляд, доречними є такі практичні рекомендації та поради, імплементація яких може сприяти суттєвому зростанню показників академічної мобільності студентів.

По-перше, необхідно вжити заходів щодо доведення до відома студентів переліку наявних можливостей програм академічної мобільності шляхом інституційного впровадження на всеукраїнському рівні відповідної інформаційної кампанії та роз'яснювальної роботи, з одного боку, та недопущення випадків дискримінації ідеї компаніями та організаціями, які надають послуги тимчасового працевлаштування та освітнього консалтингу з метою отримання фінансової вигоди – з іншого.

По-друге, оскільки можливості внутрішньої мобільності в значно більшій мірі цікаві українському студентству, ніж можливості мобільності зовнішньої, доречно було б сконцентрувати зусилля в напрямі забезпечення таких практик для українських студентів шляхом формування єдиних рамок кваліфікації, редукції інституційного спротиву, напрацювання дієвого механізму ліквідації академічної заборгованості, адже саме такі практики суттєво сприятимуть інтеграції та поглибленню солідарності в українському суспільстві, нівелюватимуть тенденції регіоналізації та маргіналізації в територіальному та соціокультурному просторі сучасного українського суспільства.

Що стосується науково-педагогічних працівників українських вишів, то наші практичні рекомендації щодо їхньої академічної мобільності полягають у такому.

По-перше, варто вжити заходів, спрямованих на зменшення інституційного спротиву практикам академічної мобільності (а саме: забезпечити дієвий механізм заміни викладача в період дії програми обміну, сформувавати юридичну основу повернення викладача на роботу після закінчення терміну дії програми тощо).

По-друге, оскільки виявилось, що внутрішня мобільність в оцінках обох груп респондентів є в рази проблематичнішою, однак від того не менш цікавою не тільки для студентів, але й для викладачів, варто вжити заходів, спрямованих на забезпечення дієвих юридичних, організаційних та фінансових механізмів її реалізації студентським та викладацьким складом.

По-третє, беручи до уваги принципову вагомість участі українських науковців у програмах академічних обмінів з точки зору інтересів українського суспільства, необхідно вжити заходів щодо різнопланової інституційної підтримки науково-педагогічних працівників, які готові брати участь (мають документи, що засвідчують мовну компетентність тощо) чи беруть участь у таких програмах.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Реформи вищої школи України в оцінках учасників освітнього процесу: заключний звіт про реалізацію соціологічного дослідження URL: <http://www.sau.kiev.ua/docs/20160530-zvit.doc> (дата звернення 30.04.2018) 2. Сорока Ю. Г. Оцінка українськими студентами якості, змісту та організації навчального процесу (на матеріалі емпіричного дослідження). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2016. Випуск 36. С. 114-122. 3. Максимович О. В. Міжкультурна комунікація як предмет міждисциплінарного теоретизування Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2017. Випуск 39. С. 85-90. 4. Максимович О. В. Можливості академічної мобільності в оцінках викладачів та студентів вищої школи України (за результатами якісного дослідження). Український соціологічний журнал. Вип. 17-18 (№ 1-2/2017). С. 36-42.

Практики академічної мобільності в оцінках студентів вищої школи України (по результатам якісного дослідження)

В статті представлені результати об'єктивного дослідження «Реформи вищої школи України в оцінках учасників освітнього процесу», проведеного Соціологічною асоціацією України при фінансовій підтримці Міжнародного фонду «Возродження» в кінці 2015 – на початку 2016 року. По результатам фокус-групових інтерв'ю проаналізовані думки студентів українських вишів о можливостях і практиках реалізації таких елементів реформування вищої освіти в Україні, як обов'язковість владання іноземним (ими) мовою (ами). Здійснено порівняльний аналіз студентських і викладацьких оцінок практик реформування системи вищої освіти України, в частині стану академічної мобільності студентського і викладацького контингенту українських вишів та їх мовних компетенцій. Зроблено висновок про ролі таких компетенцій і академічних практик в розвитку міжкультурної комунікації учасників освітнього процесу, які на думку автора є важливим фактором і одночасно показателем інтеграції вищої школи України в європейське і світове освітнє простор. Сформульовано пропозиції заходи, які можуть сприяти активізації практик академічної мобільності студентів і викладачів українських вишів.

Ключові слова: реформування освітньої системи України, оцінки реформ, мовні компетенції, академічна мобільність, міжкультурна комунікація.

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Стаття, що подається на розгляд повинна містити:

1. УДК.
2. Назва статті (українською, англійською та російською мовами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора українською, англійською та російською мовами.
4. Наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса та індекс) українською, англійською та російською мовами.
5. ORCID
6. Електронна адреса
7. Анотації до статті українською, російською та англійською мовою (1600 знаків кожна).
8. Ключові слова до статті (українською, російською та англійською мовами).
9. Текст статті.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до *Microsoft Word - Microsoft Graph*. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).
2. Шрифт – *Times New Roman*, розмір – 12, інтервал – 1,5
3. Поля – 2 см

Бібліографія оформлюється згідно міжнародного стандарту *HARVARD style*
<http://www.ntpu.edu.tw/ipug/files/req/HARVARD%20Reference%20Style%20Guide.pdf>

Статті приймаються електронною поштою у текстовому редакторі *Microsoft Word* у форматах **.doc** або **.rtf**.

Стаття повинна бути обсягом не менш 11000, не більш 22000 знаків (на одній сторінці формату А4 розміщується приблизно 2500 знаків). Користуйтеся *меню Сервіс - Статистика*.

Автор не має права передавати в інші видання статтю, прийняту редакцією та ухваленою редакційною колегією до друку.

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті.

Статті за підписами авторів висловлюють їхні власні погляди, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії.

Редакційна експертиза статей виконується виключно для внутрішнього користування.

До друку прийматимуться лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.
3. Формулювання цілей (мета) статті;
4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Статті, що не відповідатимуть вимогам ВАК України до наукових публікацій, до друку не прийматимуться!

Матеріали надсилати на адресу: socioedition@karazin.ua

З усіх питань звертатися до: *Сокурянської Людмили Георгіївни (057)707-54-90,*
Остроухової Анни Сергіївни (057) 707-53-89).

E-mail: socioedition@karazin.ua; sokuryanska@karazin.ua; anna.ostrouhova@karazin.ua

**СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. Каразіна**

Адреса: Харків, 61022, майдан Свободи, 6
Телефон: (+38 057) 707-53-97
fax: (+38 057) 714-14-08

E-mail: socio@karazin.ua
Рівень акредитації: IV

Соціологічний факультет заснований у 1990 році. Він став першим серед подібних факультетів в університетах України. Науковою, методичною та кадровою базою розвитку соціологічної освіти в університеті стала створена ще в 1963 році лабораторія соціологічних досліджень – один з перших в Україні та СРСР наукових соціологічних підрозділів. Підготовку фахівців у галузі соціології було започатковано в 1980 році, коли було створено кафедру соціології, що почала здійснювати спеціалізацію з соціології на економічному факультеті.

Фундатором розвитку соціології в Харківському університеті, засновником визнаної серед науковців Харківської соціологічної школи по праву вважається доктор філософських наук, професор, академік Міжнародної академії наук вищої школи Олена Олександрівна Якуба (1929-2002).

У складі факультету 6 кафедр: соціології, прикладної соціології та соціальних комунікацій, соціології управління та соціальної роботи, методів соціологічних досліджень, політичної соціології, медіакомунікацій. Факультет має сучасні комп'ютерні класи, мультимедійні аудиторії та ресурсний центр.

На факультеті навчається близько 800 студентів з України та інших країн за спеціальностями «Соціологія» (освітні програми «Соціально-політичні та маркетингові дослідження», «Соціальні комунікації, реклама та зв'язки з громадськістю», «Соціальні технології», «Соціальний менеджмент»), «Соціальна робота», «Політологія», «Журналістика» (освітні програми «Медіакомунікації та зв'язки з громадськістю», «Медіакомунікації», «Стратегічні комунікації та нові медіа»). Факультет має денне та заочне (дистанційне) відділення. Підготовка фахівців здійснюється за рівнями вищої освіти «бакалавр» та «магістр».

Соціологічний факультет здійснює навчання за освітньо-науковою програмою підготовки докторів філософії за спеціальністю 054 «Соціологія». На факультеті працює Спеціалізована вчена рада із захисту докторських дисертацій з соціології.

Студентам факультету пропонуються десятки різноманітних навчальних курсів, серед яких «Історія класичної соціології», «Методологія та організація соціологічних досліджень», «Соціологія молоді», «Соціологія економіки», «Соціологія міста», «Соціологія культури», «Соціологічні основи маркетингу», «Конфліктологія», «Етносоціологія», «Зв'язки з громадськістю», «Соціологія реклами», «Соціологія масових комунікацій», «Електоральна соціологія», «Політичні еліти та лідерство», «Політична регіоналістика», «Медіатеорія», «Інтернет-комунікації та веб-дизайн», «Кіберкультура», «Медіамистецтво», «Медіаменеджмент» та багато інших.

Одним із найважливіших принципів діяльності факультету є органічне поєднання освітнього процесу та науково-дослідницької діяльності. Головним напрямком наукової діяльності факультету є дослідження процесів трансформації українського суспільства, в рамках якого вивчаються найбільш актуальні проблеми сучасності, в тому числі зміни стратифікаційної системи, соціально-політичної та економічної поведінки, соціальні регулятори трудових відносин, система соціального захисту населення України, якості життя, проблеми молоді та освіти тощо.

Випускники факультету працюють в органах державного управління та місцевого самоврядування, університетах, дослідницьких та аналітичних експертних центрах, фірмах з вивчення громадської думки, консалтингових, рекламних, туристичних, маркетингових та рекрутингових агенціях, медіабізнесі, прес-службах, засобах масової інформації, соціальних службах по роботі з різними соціальними групами та верствами населення, благодійних установах та громадських організаціях тощо.

Соціологічний факультет виступає організатором міжнародних наукових конференцій «Харківські соціологічні читання» (з 1994 р.), «Якубинська наукова сесія» (з 2004 р.), «Соціологія у (пост)сучасності» (з 2003 р.), а також Школи молодого соціолога (з 1997 р.). Вони стали популярними та здобули авторитет не тільки серед вітчизняних фахівців, але і серед соціологів ближнього та дальнього зарубіжжя.